

АДЫГЭБЗЭ

6-7
КЛАСС

ЕджакIуэ цIыкIухэ!
Тхылъыр зефхъэ къабзэлъабзэу,
фыхуэсакъыу.

Тхылъым къыщагъэсэбэна дамыгъэхэм
къагъэлъагъуэр.

- ⊙ — ШIэуэ ядж грамматическэ материалыр еджакIуэхэм езыр-езыру къагурыIуэн папщIэ, ягъэзащIэ лэжыгъэхэр, зыкIэлъыплъхэр.
  - I — ЗрагъэщIэн хуей грамматическэ материалхэр, правилэхэр.
  - II — ЗрагъэщIэн хуей грамматическэ материал нэхъыщхъэм щымыш, ауэ гу зылъытапхъэ, зэрагъашIэмэ, сэбэп хъунухэр.
  - — Лэжыгъэ кIэрыдзэн; нэхъ ипэкIэ яджар ягу къэзыгъэ-кIыж упщIэхэр.
- Б. з. — ЕджакIуэхэм я бзэм зезыгъэужь лэжыгъэхэр.
+ — Лэжыгъэ нэхъ гугъухэр.

VI К Л А С С

АДЫГЭБЗЭР.

Иджырей къэбэрдейхэми, шэрджэсхэми, адыгейхэми я бээр зыуэ, адыгэбзэу шыташ, езыхэри адыгэкIэ зэджэжу ижь лъандэрэ къогъуэгурыкIуэ. ИужькIэ лъэхъэнэ кIыхьым и кIуэцIкIэ а бээ зэдайм къытехъукIаш бзитI — адыгэбзэрэ (къэбэрдейхэмрэ шэрджэсхэмрэ я бээр) адыгейбзэрэ (адыгейхэм я бээр. Адыгейхэри езыхэм я бээм зэреджэр адыгэбзэщ).

Бээм и тхыдэр къыгуэх нмыIэу епхаш бээр зей цIыхубэм и тхыдэм. Къэбэрдейхэмрэ шэрджэсхэмрэ адыгейхэм куэд щIаш къазэрыгуэщхъэхукIрэ. Бээми псалъэщIэ къыщыхъуахэщ, пасэрей адыгэбзэ псалъэ зыбжанэм я мыхъэнэм, къэпсэлъыкIэм зэхъуэжIыныгъэ игъуэташ, бээм и грамматикэм къыщхъэщыкIыныгъэ иIэ хъуаш.

Апхуэдэ щIыкIэкIэ, къэхъуаш къухъэпIэмкIэ шыпсэу адыгэхэм я бээри — адыгейбзэри.

Иджы жыжьэу зэшхъэщыкIауэ шытми, адыгэбзэхэм и лъапсэгъуш абхъазыбзэ, абазэбзэ, убыхыбзэхэр.

■ УлщIэхэм жэуап ефт.

1. Пасэрей адыгэбзэм сэт хуэдэ бээ къытекIахэр?
2. Адыгейбзэм ирпсалъэхэр хэт, дэнэ ахэр шыпсэур?
3. Адыгэбзэм ирпсалъэхэр хэт?
4. Шэрджэсхэр шыпсэур дэнэ?

Дэтхэнэ бээми езым и лексикэ иIэжщ. Иджырей адыгэбзэм и псалъэхэм я нэхъыбапIэр пасэрей адыгэбзэм шыщщ. Ахэр адыгэбзэми адыгейбзэми зэдай лексикэщ. Абыхэм шыщ зыбжанэр къэпсэлъыкIэкIи мыхъэнэкIи шызэтохуэ а бзитIым, шапхъэ: *унэ, хъэ, сэ, пIы, блэ, гъатхэ, илгъэ, къабзэ, лы, мазэ, хы, тIын, тIатIэ, тхыдэ, шхэн, Iэ, Iумыл, н.*

НэгъуэщI зыкъомыр я къэпсэлъыкIэкIэ зэшхъэщыкIауэ, къарыкI мыхъэнэкIэ зэтэхуэу шытщ, шапхъэ: *бажэ — баджэ,*

*гъэмахуэ — гъэмафэ, гъуцI — гъукIы, кIэцI — кIэкI, па-
гуэ — пакуэ, Iэцэ — Iашэ. н.*

КъэпсалъыкIэкIэ зэтехуэу, я мыхъэнэр зэщхъщыкIауэ, шапхъэ: *гушыIэн — гъушыIэн* (адыгей: *псалъэн*), *къуцхъэ — къуцхъэ (бгъ), лэжыгъэ — лэжыгъэ (гъавэ), н.*

Адыгэбзэм и лексикэм (словарнэ составым) хэхъуаш езы адыгэбзэм щхъэхуэу зыщичужь лъэхъэнэм кыхъэхъукIа псалъэхэмкIи.

- Адыгэбзэм и псалъэхэм шыщ куэдур щхъэ техуэрэ адыгейбзэм и псалъэхэм?
- ⊙ Мы псалъэхэм я лъабжыр къэвгъуэт, зэрызэхэт IыхъэкIэ зэпывуд.

Зегъэжэн, кыпычыжын, кыпэщIэгъэувэн, мыIэрысэ, къэкIыгъэ, пхъэпыупщI.

Адыгэ псалъэ куэдур зэрызэхэт IыхъэкIэ IупщIу зэпкърахыжыф (вытIошыщIэ, нэлэ, пщыкIутху, сыщыбгъэсыкъуаш). Апхуэдэу пхузэпкърымыыхъжхэри иджырейбзэм хэтщ (мэз, дахэ, шэнт, бажэ, дышэ, н.)

Дэтхэнэ бзэми хуэдэу, адыгэбзэм зиужь зэпытурэ къогъуэгурыкIуэ. Псалъэм щхъэкIэ, Советскэ властым и илъэсхэм адыгэбзэм и макъ гуэрхэм зэхъуэкIыныгъэ ягъуэтащ (**г, в, кI**-хэр **дж, ч, чI**-хэм хуэкIуэныр, макъзешэ **е, и, о, у**-хэм заужыныр). Бзэм и лексикэм псалъэщIэ куэд кыхъэхъуаш, псэукIэм кыхъэхъуа предметхэм, къэхъукъащIэхэм епхауэ. Езы адыгэбзэм и IэмалхэмкIэ къэхъуа псалъэхэм нэмыщI, урысыбзэ псалъэ куэд къищтащ. Бзэм и грамматическэ хабзэ гуэрхэм заужыаш. Псалъэм щхъэкIэ, псалъэухам и пычыгъуэ пыщхъэхукIахэр, псалъэуха зэхэль-зэпхахэр.

Советскэ властым и илъэсхэм адыгэбзэм игъуэтащ тхыгъэ. Абы и фыгъэкIэ жьэрыIуатэбзэм щIыгъуу шыIэ хъуаш тхыбзэри.

Бзэм шызэфIэуващ литературэбзэр. Литературэбзэм къегъэув бзэм и макъхэр тэмэму къэпсалъыныр (орфоэпие), псалъэхэр тэмэму къэгъэсэбэпыныр, псалъэухар тэмэму гъэпсыныр, шыуагъэншэу тхэныр (орфографие).

Литературэбзэм зэщхъэщегъэкI стиль зэхуэмыдэхэр — кы-зэрыгуэкI, щIэныгъэ, художественнэ.

§ 1. Базм и стилхэр.

■ Базм и стилхэу сыт хуэдэ фшцлэрэ? Сыткшэ зэшхьэшцкшрэ ахэр?

Лажыгытэ 1. Фыкшэджи псалъашкхэ хуэфшцл тхыггэм. Сыт хуэдэ стилым хыхэнэу тхыггэр зэрйтхар — шлэныггэ стилыра хьэмэрэ хужожественнэ стилыра? Псалгэ кыххэггэшахэм я лексическэ мыххэнэр кыжыфшлэ.

Мэлыкшэуэ кыкшлэ кшэфакшэуэ цыкшлэхэм ехшүлэныггэшхуэ ялат. Шоджэнцшкшфу Алий и цлэр зезыххэ драмтеатрыр дэджыз-джат абыхэм хуалэга лэгуауэм. Абы я ансамблым ялэ сауггэтыр иратат. Ахэр кыагганэри кыкшлэлгыкшлэуэ махуэм и пшыххэшхьэм Налшык дэт еджакшлэхэм я Унэм яшат, абы кышагаггэфэнэ. Еджакшлэхэм я Унэм кызыэрышыфам зыкшн иригуфлатэкшым. Театрым и сценэ хуитым хуэдэу абы кышыфэфатэкшым лэклэу-лэакшлэуэ. Пэжу, я лэакшэуэм зыри шысххатэкшым. Я башлгыкш хужххэри жым шлхуат, ххыджэбз цыкшлэхэри хуарзэу кшэфэт. Ауэ я кшэфэкшлэр езыхэм ягу ириххыжатэкшым. Зызэкшэахыну ягу зышишэшшым, Унэ сценэр кшаймэшцлэклат, гшүнэггшущэу кшэлэшцшт уэдыггэшхуэхэм нэр кышапххэуэрэ, я *зэлсхэр* шызэлыххэ шылэт...

Кшэфэр и клэм нэсауэ, шлалэ цыкшлэхэр лээныкшэуэкшлэ йоувэкшри, Залинэ я пашэу ххыджэбз цыкшлэхэр *йохуэрэзэклэ*, я данэ бостей удзыфэхэр жым шлхуу.

...Арыххэу ххыджэбз цыкшлэхэр йоувэкшри шлалэхэм кшэфэн шлэдзэж. Хатшлэ-хасэ, *лэапэрисэу* йокшлэклэ... Я пшыни, я бэрэбани заншлэу зэпоури мэувылэ, концертыр еух. (Шоджэнцшкшфу 1.)

Шуэху зэрызэраххэ (официально-деловой) стилыр кшэггэсэбэл Шуэху шххэкшлэ зы цыху гуэрым Шуэху шлэпшлэ гуэрым, абы ешхху зы Шуэхушлэпшлэм адрей Шуэху шлэпшлэм шыхуитхым деж; е кшэрал документ (указ, унафэ, хабзэ, заявленэ, справкэ, протокол, н.) ятхын папшлэ.

Шуэху зэрызэраххэ стилым деж ятхар Шупшлэу, тэмэму, нэггшэушцшуй кыбгшуршлэуэ мыххуну шытын хуейш.

Шуэху зэрызэраххэ стилым кышагаггэсэбэл хабзэш дипломатическэ, юридическэ, нэггшэушцшлэ псалгэ, псалгэ зэлххэр, псалгэм папшлэ, мыххуэдэхэр: «Унафэ шылэм ипкш итклэ», «ишххэкшлэ жшлар кшэлгытауэ...»

Шуэху зэрызэраххэ стилым документхэр ятх стандарт хэхам тету.

Лэжыгыгэ 2. Фыкьеджэ заявленэм и тхыкIэм (образецым). Къэвгъэлыагуэ ар зэратхыр, абы иIэ шхьэхуагъэхэр. Фтхы заявленэ, п.п. район библиотекэм и тхылъеджэхэм фыхагъэхьэну фылыагуэу.

Шэджем район библиотекэм и директорым деж.
Нартан школ № 1-м и 6-нэ класс «Б»-м щеджэ Къэзан
Ибрахьым кыбыгъэдэкIыу.

СыныволгъэIу библиотекэм и тхылъеджэхэм сыхэфтхэну.
Сэ художественнэ литературэ куэд седжэну сфIэфIш.
Псалгэ фызот библиотекэм щыIэ хабзэхэр ткIийуэ
слыгъыну.

Сентябрым и 20-м, 1992 гь. Къэзан И.

V КЛАССЫМ ЦАДЖАМ ЦЫЦХЭМ КЪЫТЕГЪЭЗЭЖЫН.

Синтаксис.

Лэжыгыгэ 3. Псалгэ зэпхэхэр къэвгъуэтурэ фыкьеджэ.
Псалгэ зэпхэхэм хэт псалгэхэм щыщү дэтхэнэр нэхъышхьэ?

Мэз щхьуантIэм кыыхиху акъужьыр
Мэ IэфкIэ уогъэщIэрашIэр,
ЩыкIафIэу уи жыг гъэфIахэм
Дыщэ бзухэр кыщобзэрабзэр.
ЗэщIэлыдэу накъыгъэ дахэхэр
Паркышхуэм и щыфэ джанэш,
ДэнэкIи тхьэрыкъуэ пщэхухэм
Уи аллеехэр я гъэпсэхупIэш.

(ЩоджэнцIыкIу А.)

Лэжыгыгэ 4. Псалгэухам и пкыгъуэ нэхъышхьэхэмрэ егуанэхэмрэ щIэфтхьэ. КыжыфIэ пкыгъуэ нэхъышхьэхэр зыхуэдэ псалгэ лэпкыгъуэр.

1. Мэзыр кьэралым дежкIэ мылькушхуэщ. 2. Абы кьэралым хьерышхуэ кыыхех. 3. Мэзым щыIэтылагъэр иIыгъщ. 4. Мыбы нэхъыбэрэ уэшх кыщошх. 5. Мээхэм хьэуар ягъэкъабзэ. 6. Псэушхьэ псоми фIыуэ ялыагъу мэзыр. 7. ЕджакIуэхэр мээгъэкIхэм ядоIэпыкъу. 8. Абыхэм жылэ зэхуахьэс.

■ Псалгэухар щызэпкьрахкIэ, абы и пкыгъуэхэр мылхуэдэу шIатхьэ:

—————	— подлежащэ
=====	— сказуемэ
-----	— дополненэ
~~~~~	— определенэ
.....	— обстоятельство

- 5-нэ псалгэуахам и схемэ фшты.
- Мы схемэм тету псалгэуаха зэхэфлхьэ.

■ Псалгэуахам и пкыггэуэхэр, ахэр зэрызэлха штыклэхэр, псалгэуаха лгэужыггэуэхэр зыдж гыхэм сытклэ еджэрэ?

Фонетикэ. Орфографие.

- Фонетикэм иджыр сыт?
- Гупэр хьурей хьууэ кьапсэлэ макь псори кьевбжэкл.

Лэжыгыгэ 5. Кьыфтхыкл. Хьэрфзешэм езым хуэдэ макьзешэ кьышиггэалгэуэр зы екьуаклэ, макьзешэ кьышымггэалгэуэр екьуаитклэ шлэфтхьэ.

Еджаггэшхуэхэм **кьахута, яубзыхуа**, зи цэр ятха кьэклыггэ лгэужыггэуэхэм я бжыггэр **иджыпесту** мин 500 мэхьу.

(«I у а щ х ь э м а х у э».)

■ Адыггэбзэм макьзешэ дапшэ илэ? Кьевбжэкл. Кьыхэггэща псалгэм макьзешэ дапшэ кьышытпсалгэрэ? *Еджаггэшхуэхэм* псалгэм ударенэ теуггэуэ.

Лэжыгыгэ 6. Префиксхэм я мыхьэнэр зэхэвггэкл. Кьыфтхыкл, точкэхэм я пкэлэ префиксхэм шытыпхьэ **ы-р** е **э-р** вггэуурэ.

зэхэщыклым

З...хэклутэн (нартыхуэр), з...хэщыпыклым (клэртлофыр), з...лгытлэггэн (вакьэр), з...пеуэн (топджэгухэр), з...пыдаплэ, з...пкьрыхун (ашыкыр), з...щлэуфэн (шлаклуэм), з...щлэбггэн (пыпхуэр), з...шехьуэ (жэмым бжыхьым), з...дэлхьэн (пшэдэлхьыр), з...дэхын (башлгыктыр), шаклуэр з...пэува мышэр, з...лгэггуар, з...дежьэн (зэныбжьэггухэр).

зэхэхи хыбарыр

Лажыгыг 7. Точкэхэм я пэкиэ шытыпхэ хьэрфхэр ей, ий, е ем, ни вгъэувурэ кыфтхыкI.

Модр..., кьуд...уэ, кьуэки...мкIэ, мэф..., льяпэпцI...уэ, дун...м, хэггэр...хэр, шыбж...ш, шаггд...хэм, хуэнцI..., ц...Iуцэ, сэр...шхуэ, бост...кIэ, лъэд...шхуэ, м...жь, дэшI...н, чэс...пс, зыукьуэд...н.

■ Жы хьуа, нэгьуэшибзэм кьыхэха псалгэхэр кьэвгьуэт.

Лексикэ.

■ Бзэм и словарнэ составкIэ зэджэр сыт?

Лажыгыг 8. Мыхьэнэ куэд зигэ псалгэхэм я шапхэ кьэфхь, ахэр хэгү псалгэуха зышыплI зэхэфлхьн фтхы.

Лажыгыг 9. Псалгэ кьыхэггэшахэм шыщу дэтхэнэр и мыхьэнэ дьдэм кьыхуэхьа, дэтхэнэр нэгьуэшI мыхьэнэм кьыхуэхьа?

1. Рабочэм сауггэту **дыцэ** сыхьэт кьраташ. 2. Уи **дыцэ** пхьуантэр кьэстIэшIыжыну, си дадэ **дыцэ**, узоггэгуггэ. (Щ. А.) 3. **Бажэм** и фэр и бийш. (Псалгэжьщ.) 4. Щхьэхуещэц а лыр, **бажэц**. 4. Кьуршхэри, мээхэри, тафэри — псори **нэцхьейхэт**. (Щ. А.) 6. Хьыбар жаггүэм иггэхьшIауэ **нэцхьейт** цыхубзыр. 7. Уафэгум и дыггэр **йоубэ** си шыфэм. (Щ. А.) 8. Анэр еггэляуэ **еубэрт** и быным. 9. Махуэ зыбжанэ хьуауэ уафэр **нэцхьыцэ** зэпытт. (Кэ. Б.) 10. ЩIалэ **нэцхьыцэ** цыкIу стIолым бггэдэст.

■ Сыт хуэдэ ешхьныггэкIэ хужалэрэ цыхум **дыцэ, бажэ?** УпшIэм жэуап ефт тхыггэкIэ.

Лажыгыг 10. Мы омонимхэр хэвггэувурэ псалгэуха зэхэфлхьэ. КьыжыфIэ омонимхэр зышыш псалгэ лъэпкыггүэр. ОмонимкIэ зэджэр сыт, абыхэм кьармкI мыхьэнэр дауэ IупшI шIа хьурэ?

Дэ (жыгым кьыпкIэ) икIи **дэ** (цхьэ цIэпэпцIэ;) и (фIанэ зарлэз) икIи **и** (бжыггэцIэ); **бэрэжьей** (кьэжIыггэ) икIи **бэрэжьей** (махуэцIэ); **бжьэ** (бжьакьуэ) икIи **бжьэ** (фо зыцI); **бзыггэ** (п. п., хгарбыз Iыхьэ) икIи **бзыггэ** (уафэр).

*гъэщIэгъуэн
телъыджэ
хьэлэмэт*

*щэджащэ
абрагъуэ
ин*

Лэжыгъэ 11. Псалгъэ кыыхэгъэщэхэм синоним къахуэвгъуэти фтхы, зэ-
дзылауэрэ (екъуакIэ зэкIэлгъыхьауэрэ). СинонимкIэ зэджэр сьт?

1. Августым и зэхуэдитым **щIигъуащ**. Ауэ иджыри бжыыхьэр **кызырбылэгъам** и нэщэнэу зыри **нэм кыфIэнаркъым**; ар зыкIи зэхэпщIэркъым. (*Къ. Б.*) 2. Нобэ, маику гъуээзджэ махуэм, дыгъэри жумарту къепсырт. (*Къ. Б.*) 3. КIуащ ахуэдэурэ махуэ зыбжанэ. (*Къ. Б.*) 4. Классыр мамыр дьдэ хъужат.

*хы
хьэрэ*

*тыкуэн
лафкIэ
магазин*

Лэжыгъэ 12. Мы псалгъэхэм антоним къахуэфхь, фымытхы.

Быдэ, уэфI, гухэхъуэ, узыншагъэ, гъэупщIыIун, зыхэлгъхьэн, щIэдзын, ищхьэрэ, пэщIэдзэ, хахуэ, щIыкIафIэ, дыгъэмыхъуэ.

Псалгъэ къэхъукIэ. Орфографие. Морфологие.

▣ *КIаухкIэ* зэджэр сьт? КIаух дапщэ иIэ адыгэбзэм? ЗэхъуэкIа зэрыхъу *префикскIэ* зэджэр сьт? Абыхэм я щапхъэ къэфхь.

Лэжыгъэ 13. Глаголхэр фтхы, щымыIэныгъэ кызыркъI префиксыр хэвгъуэ-
вэурэ. Глаголыр нывгъуэвэ егуанэ щхъэ, закъуэ бжыгъэм. Щхъэ префиксыр
вгъэбелджымы.

ЕIулIын, егъэжьэн, егъэпщэн, жьэдэлгъхьэн, зэбгъэдэлгъхьэн,
зэдзын, итхэн, лытIэгъэн, къэхьын, зыпыIудзын, зышэщIын,
кIэлъыгъэкIуэн.

Зэрыгъуэзэн: *еIулIын — иужыIулI.*

▣ Фигу къэвгъэкIыж зэхъуэкIа зэрыхъу суффикскIэ зэджэр.

Лэжыгъэ 14. Фыкъеджэ. ЗэхъуэкIа зэрыхъу суффиксхэм
къагъэлъагъуэр вгъэбелджымы.

Иджыри уафэр ээи гъуэгъуакъым,
Щымахуэр щӕкӕыжа къудейщ,
Псышӕдхэм дыгъӕпс ялӕгъуакъым,
Тӕпӕкъым жыгхэр, щӕыр фейцейщ.

(К I у а щ Б.)

☐ Щыӕныгъэм е щымыӕныгъэм и суффикс зыпыт псалъэм фыккъеджэ. *Шӕдхэм, жыгхэр* зэрызэхэткӕ зепкърыфх.

☐ Сыт псалъӕпкъкӕ зеджэр?

☐ Зэхъуэкӕ зэрыху суффиксхэм зӕман къагъӕлӕагъуэ. Итӕнӕ сыт хуэдӕ мыхъӕнӕ къагъӕлӕагъуэр?

☐ Псалъӕпкъыр зӕпкъынкӕ хъуну мыхъӕнӕ зиӕ псалъӕ ӕхъуэ? Сыт хуэдӕ ӕхъуэ хэтӕнкӕ хъунур?

☐ Псалъӕпкъхэр къыхӕвгъӕкӕ.

Лӕжыгъӕ 15. Мы глаголхэм инфинитив къатевгъӕкӕ.

Пӕллӕкъым, къыкӕрыхуат, шхӕрт, мӕлыд, хузӕфӕкӕынуш,
шогугъ, хедыкӕ.

Лӕжыгъӕ 16. Инфинитивхэм къатевгъӕкӕ ит зӕман. Зӕман къызӕрыху формӕхэр щӕфтхӕ.

а) Мыхэр япӕ, 2-нӕ, 3-нӕ щхъӕхэм, закъуэ бжыгъэм ивгъӕуӕ.

Егулсысын, гъӕхъун, гуфӕн, етын.

б) Мыхэр япӕ, 2-нӕ, 3-нӕ щхъӕхэм, куэд бжыгъэм ивгъӕуӕ.

Щытын, ехъуӕхъун.

Лӕжыгъӕ 17. Глаголхэр ивгъӕуӕ блӕкӕ зӕманым и формӕхэм, ит зӕманым. Зӕман къызӕрыху формӕхэр щӕфтхӕ.

а) Мыхэр япӕ шхъӕм, закъуэ бжыгъэм иту фтхы.

З э р ы г ь у э з э н: *Лӕыхъуӕн — сылӕыхъуӕрт, сылӕыхъуӕш, сылӕыхъуӕт, сылӕыхъуӕгъащ, сылӕыхъуӕщ, солӕыхъуӕ.*

Щытын, къӕщӕн.

б) Мыхэр 3-нӕ шхъӕм, закъуэ бжыгъэм иту фтхы.

Щӕкӕуӕн, еулщӕын, пӕгъӕувын.

ЛЕКСИКЭМРЭ ФРАЗЕОЛОГИЕМРЭ.

§ 2. Псоми кьагъэсэбэн псалъэхэр. IэщIагъэм епха псалъэхэр.

Адыгэбзэм хэт псалъэхэм я нэхъыбапIэр бзэм ирисалъэ псоми кьагуроIуэ, кьагъэсэбэн. Аращ апхуэдэхэм шIеджэр псоми кьагъэсэбэн псалъэкIэ. Псоми кьагъэсэбэн псалъэхэрщ дыщызэпсалъэкIэ ди бзэм кышыкIуэррейр (*анэ, адэ, псы, хуабэ, сэ, уэ, ар, ауэ, хъэуэ, цIыху, щIыIэ, шхэн, жеин, лэжьэн, хэт, сьт, зы, тIу, зытIуш, хъуниш, дыггэ, уэшх, гъавэ, кIуэн, н.*)

Псоми кьагъэсэбэн псалъэхэм нэмышI, цIыхухэм езыхэм я IэщIагъэм епха псалъэ кьагъэсэбэн. Ахэр IэщIагъэлхэм я Iэмэпсымэхэм, нэгъуэщI предметхэм, е лэжьыгъэхэм я цIэш. Апхуэдэ псалъэхэм IэщIагъэм епха (профессиональнэ) псалъэкIэ йоджэ.

⊙ Фыкъеджи упщIэхэм жэуап ефт.

1. Дэтхэнэ псалъэухар къэзыпсалъэ цIыхум сьт и IэщIагъэр?
2. Дэтхэнэхэра IэщIагъэ псалъэхэр? Сьт а псалъэхэм кьарыкIыр?

1. Мы уи статьяр кыкIэлъыкIуэ номерым теддзэнщ. Ауэ блыщхэ махуэм дэ дыккъыдэкIырккъым, ар кышытэхуэнур гъубжырщ. 2. Псалъэхэр пычыгъуэкIэ зэпывуд, ударенэр тевгъэу-вэ, лъабжьэр зы екъуакIэ, кIэхыр екъуантIкIэ шIэфтхэ. 3. Титульнэ листым кышыгъэлъэгъуэн хуейш кышыдэкIа гъэр. Щапхъэу къэхьа псалъэхэр курсиву къэщыпын хуейш. 4. — Репетицэм щхэ ухэмытрэ уэ? — Сэ етIуанэ теплэгъуэм сыщыджэгуркъым. 5. — Дауэ дызэрывэнур, Софят? Хъэлупэзэтэдзэу дывэну хъэмэ къэдвыхьыну? (*Щ. I.*)

Лэжьыгъэ 18. IэщIагъэм епха псалъэхэр вгъэбелджылы, сьт хуэдэ IэщIагъэ абыхэм кьагъэлыагъуэр? КъыхэфтхыкI ахэр.

Хъыджэбзищыр зэпсалъэу здэщытым, Хъэжпагуэ кьабгъэ-дохьэ, жэщым лэжьэну прицепшикыр **и гъусэу.**

— Сьт **фызыкхузбэрабээр** атIэ, тхэрыкъунищыр физэхуэсы-жауэ?.. — и пашIэкIэ шIогуфIыкI бригадирыр.

— Зыми... Сьтым дыхуэбзэрэбзэн?.. Мис, тракторыр дгъэхъэзы-раши, Мурид **дылоплъэ**, — кьопсалъэ **нэщхьыфIэу** Лусэ.

— **Дагъэ** ивгъэхъуа?

— Идгъэхъуаш.

- Двигательр зэгузэпэщ?
- **Лажьэ** илэкъым... Зы дерти имылэу дыващ.
- И зажиганэр сыт хуэдэ?
- Ари хъарзынэш.
- Агъэ арамэ, фыклуэж, фыклуи фи шэджагъуашхэри иривгъэ-къужу фышхэ, зывгъэлсэху...

■ Къыхэгъэща псалъэхэм синоним къахуэфхьи фтхы, зэкълэлыхъауэ.

Иджырей адыгэбзэм къыхохъуэ IэщIагъэм епха псалъэхэр шIыкIитIкIэ: 1. Езы бзэм и псалъэхэм къарыкI мыхъэнэм хэхъуэрэ е псалъэщIэ къэхъуэрэ: *пычыгъуэ, лъабжьэ, псалъэуха, къэщылын, плъыфэцIэ.*

2. IэщIагъэм епха псалъэ, урысыбзэм щыщу къиштэурэ: *подлежащэ, суффикс, нотэ, акварель.*

Лажьыгъэ 19. IэщIагъэм епха псалъэщIэхэр щыуэ зэхэфтхыкI: 1) езы бзэм щыщ псалъэм мыхъэнэщIэ игъуэтауэ; 2) псалъэщIэ къэхъуауэ; 3) урысыбзэм щыщу къыхыхъауэ.

Дагъэгъэсын, дагъэ игъэхъуэн, гъэ еджэгъуэщIэ, окно (егъэ-джаклуэм урок имылэу урокитIым я зэхуакум дэки), пычыгъуэ, екъуа цIыкIу, шыIэцIэ уней, дизель.

Лажьыгъэ 20. Фэ фызэджэ предметхэм щыщу IэщIагъэм епха псалъэ зыбжанэ фтхы.

Зэрыгъуэзэн: 1. Адыгэбзэ грамматикэм къыщагъэсэбэлхэр: *щхъэ цIэпаныцIэ, зэкIуныгъэ ...*

2. Адыгэ литературэм къыщагъэсэбэлхэр: *образ, повесть ...*

■ Фтхэхэр адыгэбзэ псалъэми, урысыбзэм щыщу къыхыхъаами, зэхэвгъэки.

IэщIагъэм епха псалъэхэр бзэм ирипсалъэ псоми къагъэсэбэн псалъэхэм хохъэ, абыхэм къарыкIыр псоми къагурылуэу щыхъум деж.

IэщIагъэм епха псалъэхэм щыщу псалъалъэм иратхэр IэщIагъэм епха псалъэу зэрыщытыр ягъэбелджылы псалъэ щхъэхуэжIэ. Псалъэм щхъэкIэ, «Къэбэрдей-урыс словарым» (1957) итщ мыпхуэдэу: *ашэху бот.* (ботаническэ); *астмэ мед.* (медицинскэ).

§ 3. Шыпэм епха (диалект) псалъэхэр.

Псоми къагъэсэбэп псалъэхэм нэмыщӀ, шыпӀэ гуэрэм шызекӀуэ псалъэхэм шыпӀэм епха (диалект) псалъэкӀэ йоджэ.

Псалъэм шхэкӀэ, Мээдэгү, Беслъэней адыгэхэм, Тэрч районым шыпсэухэм я деж шызэхэпхынуш нэгъуэщӀ районхэм шыпсэухэм ямыщӀэ псалъэ. Тэрч районым шыжалэ: *кӀэмастэ* (мастэкъуаншэ), *пырхъуэ* (кӀэлындор), *хъэтыкӀ* (чыржын), *хъамыр* (пщагъэ), *сомсакӀ* (бжыныху); беслъэнейхэм къагъэсэбэп: *шэдэгъуэ* (балій), *зэгъалъэ* (бостей), *лагъэ* (тепщэч), *тхъэджд* (гуэгүш).

Лажыгъэ 21. ЗэхэвгъэкӀ шыпӀэм епха псалъэхэмрэ псоми къапсэлъ псалъэхэмрэ. КъыфтхыкӀ, япэ шыкӀэ шыпӀэм епха псалъэр фтхы абы къыкӀ мыхъэнэр къызэрыкӀ псалъэр (литературэбзэм еӀр) къыхуызгъуэти кӀэлыфтх.

Зэрыгъуэзэн: *Ӏэгубжъэ — шынакӀ.*

Ӏэгубжъэ, бзылхугъэ, къакъырэ, кӀэмастэ, шынакӀ, хъэвэ, мэхъалъэ, цӀыхубз, мастэкъуаншэ, бэкхъ, шхъэлыпщӀэ, пыпхъуэ.

Художественнэ произведенэхэм уащыхуэзэнкӀэ хъунош шыпӀэм епха псалъэхэм, цӀыху гуэрэм и псалъэкӀэр къагъэлъэгъуэн папщӀэ хагъэхъауэ.

ШыпӀэм епха (диалект) псалъэхэр кӀуэ пэгми нэхъ мащӀэ мэхъу, абыхэм я пӀэ литературэбзэм шыщ псалъэхэр йоувэ.

Лажыгъэ 22. Фи адэ-анэхэр, къуэш, шыпхъухэр, фи цӀыхугъэхэр шыпсалъэм деж, къыхэмхузу пӀэрэ шыпӀэм епха псалъэ. Фтхы анхуэдэу зэхэфхэр, къарыкӀ мыхъэнэр шыпгъужурэ.

§ 4. НэгъуэщӀыбзэхэм шыщү адыгэбзэм къыщта псалъэхэр.

Адыгэхэм къакӀуа лъэхъэнэ кӀыхьым и кӀуэцӀкӀэ ахэр нэгъуэщӀ лъэпкъхэм Ӏуэхугъуэ гуэрхэмкӀэ (сагу, культурэ, политикэ, н.) пыщӀа хъуурэ къэгъуэгурыкӀуаш.

А зэхушытыкӀэхэм къыхэкӀкӀэ зэман зэмылӀэужыгъуэхэм къриубыдэу адыгэбзэм къыхыхъаш тырку-гэтэрыбзэхэм, хъэрыпбзэм, ираныбзэм, урысыбзэм шыщ псалъэ куэд.

А псалъэхэр я цӀэхэщ цыгъынхэм, ерыскыхэм, Ӏэмэпсымэхэм, н.:

а) тырку-тэтэрыбзэм шыщ псалъэхэр: *борэн, бацлэыкэ, гуэгуш, кэаз, кэаб, сабын, кэарэ*, н.:

б) хьэрып псалъэхэу: *акъыл, зэман, мурад, сабыр, хьэуа, сыхьэт, хьэрф, хьыбар*, н.;

в) ираныбзэм шыщхэр: *бээр, тумэн, дарий, пелуан, тэрээз*, н.

Ллэщыгъуиплl лъандэрэ адыгэхэмрэ урыс народымрэ я кум дэль зэныбжьэгъугъэм и фыгъэкIэ урыс псалъэхэм кьулей яцлащ адыгэбзэм и лексикэр.

Нэхъ пасэу адыгэбзэм кьышта урыс псалъэхэщ: *лом, хамут, шкаф, бэлэтоку, кIэнфет, лошкIэ, кээбыстэ, сэлэт, пIатIрон*, н.

Иджы кьыхыхьэхэр: *школ, колхоз, билет, радио, телеви-зор, ракетэ*, н.

Лажыгъэ 23. Фыкъеджэ. Псалъэхэр зэхэфтхыкI зыщынкIэ мыпхуэдэу: адыгэ псалъэхэр, урыс псалъэхэр икIи нэгъуэщI (тырку-тэтэр, хьэрып, иран) псалъэхэр.

Гъэмахуэ, дохутыр, угъурлы, мыIэрысей, письмо, тэрээз, уае, туфлэ, Iыхьлы, шакъэ, шэтвэр, нхъэлэщэ, бел, кэаз, нэпс, арэзы, брул, кьулейсыз, апэсы.

НэгъуэщIыбзэ псалъэхэр (урысыбзэм нэмышI) кьыхэб-гъэкIыфынууш: куэдым я псалъэпкъым хэтш макъзешэ *е, и, у, о*, (*прунж, топ, дуней, мест, мин*); псалъэкIэм шыт макъзешэм ударенэ телъщ (*тэрээз, мыхьэнэ, фейдэ, угъурлы, Iыхьлы*); макъ дэкIуашэкIэ еух (*сурэт, сом, зэман, кээуат, арицын*, н.)

Лажыгъэ 24. Псалъэхэр кьифтхыкI, урысыбзэм ахэр зэрышатхым хуэдэу кIэлъфтыжурэ.

Зэрыгъуээз н: *кээбыстэ — капуста*.

Джырафинэ, кIэнфет, кIэпIейкIэ, станц, ашык, кIэнауэ, черченэ, собранэ, духофкIэ, туфлэ, птулькIэ, бэлэто, кIэртIоф, подлежащэ.

■ Мы псалъэхэм я кьэпсэлъыкIэм сыт хуэдэ зэхъуэкIыныгъэ шагъуэта адыгэбзэм?

Лажыгъэ 25. Адыгэбзэ шадж урокхэм къэдгъэсэбэл терминхэу зыбгъуыпшI къэвбжэкI. Адыгэбзэм шыщ хьэмэрэ урысыбзэм шыщ ахэр.

■ Терминхэм шыщ зыхэт зы тхыкIэ хабзэ фтхы, фигу къэвгъэкIыжи.

Лажыгыя 26. Нэгүэшлүбзэм шышу адыгэбзэм кыштахэр кьэвгьуэт, псалъэухахэм фыкьеджэурэ.

▣ Кыхьэгьэша псалъэхэм сыт хуэдэ кыхьхьэшыкыныгыя ягэ, нэгүэшлүбзэм зэрышышыр кыришлэну? Абыхэм я псалъэкьыр вгьэбелджылы.

1. Нэху шыпауэ, дыгьэр **общезытым** кышцлэлыдэрт, и **нурыр**, лэпхьуамбэ кыхьым ещхьу, гьуэлтыплэ куэдым ятэпэщэшыхьу.
2. Пыхьэщхьэм цыкыхэр **классым** шлэст, я **дерсыр** яджу.
3. **Тенджыз** жыхуалэр плыагьунри мащлэ и уасэ. Ар лэджэу мыдахэрэ? 4. Адыгэ **пелуаныр** цыхубзу кышцлэлаш. Абы и цлэр Лашынт. 5. Гьэмахуз **каникулыр** кьэблэгьати, Кьазджерий гузавэри «дыхушлүхьэну плэрэ спектаклыр дгьэувыну» жилаш. (К. А.)

▣ Адыгэбзэм кышта псалъэхэр зэхэфтхыкы, урысыбзэм шышхэр шхьэхуэу, нэгүэшлүбзэм цышхэр шхьэхуэу.

▣ **Спектакль** псалъэм кыкыр кыжыфлэ.

Бзэщлэныгыэм шыш лүхьэу псалъэр кыздиклар (езы бзэм кыхьэхьуклами, нэгүэшлүбзэм кыхьихами) зыджым эти-мологиек лэ йоджэ.

§ 5. Псалъалъэхэр.

Бзэм и псалъэхэр зэхуэхьэсауэ зэрыт тхылгым псалъалъэк лэ йоджэ. И кьалэн елгытак лэ псалъалъэхэр зэшхьэщокы. Адыгэбзэм ейуэ шылэщ урыс-адыгэ псалъалъэ, адыгэ-урыс псалъалъэ, орфографическэ псалъалъэ, адыгэ-урыс фразеологическэ псалъалъэ, синонимхэм я псалъалъэ, н.

А псалъалъэхэм я цлэм кыбгурагьауэ я кьалэныр. Псалъэм папщлэ, урыс-адыгэ псалъалъэм урыс псалъэр адыгэбзэк лэ шызэдзэк лаш, урыс псалъэм кыкыр кыбгурегьауэ; орфографическэ псалъалъэм шолъагьу псалъэм и тхык лэ тэмэмыр.

Псалъалъэхэм псалъэхэр алфавитк лэ шызэк лэлъыхьаш.

Лажыгыя 27. Мы псалъэхэр, псалъэ зэпышлэхэр, тэмэму зэрытхын хуейм хуэдэу, кыфтхыкы фи орфографическэ псалъалъэм. Псалъэм и клэм деж кышцывгьэлъагьуэ ар зэрыт напкылуэшыр.

Бл...шхьуэжь, мэкьуΔмэш, цлэ...луэ, сэрΔсэру, з...хуэдзысын, з...дээкьуэ, шлэх...у, а...шлондэху, з...убгьун, зыΔкь...м.

■ Псалъалъэм кыфха *щлэх...у, сэрΔсэру* псалъэхэм я тхыкIэ хабээр кыжыфIэ, фымытхыу. *Мэкгужэш, захуэдзысын* псалъэхэм я тхыкIэ хабээр кыжыфIэ тхыгэкIэ.

Лажыгыъ 28. а) алфавитым зэрыщызэкIэлъыкIуэм хуэдэу, хьэрфхэр къевб-жэки.

б) мы псалъэхэр зэкIэлъыфтх, псалъалъэм зэрыратхэ хабээм хуэдэу, алфавиткIэ зэкIэлъыкIуэу.

Псалъэ, налъэ, къепсэпсэуэн, анэкъилъху, абджхэлъхьэ, шыщIэ, шыбжий, уашхэ, IэфIыкIэ, Iэбгъэ.

Лажыгыъ 29. НэгъуэщIыбзэхэм шышу кыкыкыа псалъэу зытхух фи псалъалъэм кыфхи фтхы. Псалъэм и кIэм напэкIуэцIыр кышыгъэлъагъуэ. Сыт хуэдэбзэм шышу лIэрэ ахэр?

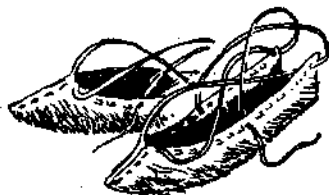
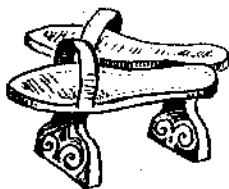
Б. з. **Лажыгыъ 30.** Сочиненэ фтхы «Сэ фIыуэ слъагъу псэушхьэр» (е «Сэ фIыуэ слъагъу къэкIыгъэр») темэм теухуауэ. Сочиненэм псалъашхьэ хуэфщI. Фи гупсысэр фтхы фыуха нэужь, аргуэру зэ фыхэлпъэж — фыкъеджэж фи тхыгъэм. Сыт хуэдэ стилкIэ тха хъуа ар?

§ 6. Жыы хъуа псалъэхэр.

Бзэхэм щIагъуэрэ кышамыгъэсэбэпыж псалъэхэм жыы хъуа псалъэкIэ йоджэ.

Ди обществэм мычэму зеужь, цIыхухэм я псэукIэр йофIакIуэ. Абыхэм я шыгъын, Iэмэпсымэ, IэщIагъэ, джэгукIэ, н. шыщхэр гъащIэм кышамыгъэсэбэпыжу хуожьэ, ахэр нэхъыфIкIэ хъуэжа мэхъури.

Апхуэдэу Iэ щIыб хъужахэм я фIэшыгъэцIэхэри бзэм хокIуэдыкIыж.

Псалъэм щхьэкиэ, мэкъумэшынцIэхэм гъэмахуэм ялыгыну шытащ Iэфэ вакъэ, *кIэрэхъкIэ* еджэу; цIыхубзхэм зылыпаIурт *пхъэ вакъэ*. Хьэцэпэцэр ираIуэу шыIащ *быргуэбыргуэ* жыхуалэ Iэмэпсымэр. Уэздыгъэм и пIэкIэ япэм «ягъаблэу» шыта пхъэласкIэм *пхъакъуэжIэ* еджэрт. Вакъапхъэ ираIуэту япэм шыIащ пхъэм кыхъэшIыкIа Iэмэпсымэ, *фIуадзэкIэ* еджэу.

Гуэишарыкъ, кIэрэхъ, пхъэ вакъэ, пхъакъуэ, быргуэбыргуэхэм я пIэкIэ иджы сыт къагъэсэбэпрэ цIыхухэм? УищIэм жэуап ефт, фтхыуэрэ.

Лажыгыгъэ 31. Диктантым зыхуэвгъэхъзыр. Хьэрф дэгъэхуахэр дэвгъэувэжурэ фтхы.

И нэхэр з...трипIэн, мэз лъ...пэ щхъуантIэ, емрэ фIымрэ з...хэщIыкIын, зыхуэ...-зыхуэфIкIэ щIэупщIэн, уэлб...нэ дыгъэ, къу...лэбзухэр мыгъэпIе...те...н, чэсе...пс босте...р, гужье...гъуэ, балне..., пхъэгулье... хэсэн, гъуэгуанэр з...хэщIэн, Зе...къуэ, бже...шхуэ, жэщ м...зэхэ, в...гъуэ...ж, ...жьашхъуэ, ...тIэху, ...тIагъуэ.

■ Хьэрф дэвгъэувэжахэм я тхыкIэ хабзэхэр къыжыфIэ.

Лажыгыгъэ 32. Сурэтыр зепэфIлгыхь. Сыт ищIэр цIыхубзым? Абы къыгъэсэбэп Iэмэпсымэм сыт зэреджэр? Унагъуэм ис нэхъыжьхэм феупщIурэ уищIэхэм жэуап ефт, фтхыуэрэ.

Псалъэхэр нэгъуэщӀ шӀыкӀэкӀи жьы мэхъу. Предмет, къэхъукъащӀэ, н. къамыгъэсэбэпыжу шыткъым, ауэ абы нэгъуэщӀ цӀэ егъуэт, и фӀэщыгъэцӀэу шытар жьы мэхъу, псалъэм папщӀэ, *хъуп* — *лошкӀэ*, *хъалыгъу* — *щӀакхъуэ*.

Предметхэм, къэхъукъащӀэм шӀэуэ ягъуэта цӀэмрэ жьы хъуа псалъэмрэ **СИНОНИМХЭЦ**.

■ Сыт хуэдэ псалъэ синонимкӀэ зэджэхэр?

Лажьыгъэ 33. ФыкӀеджэ. Псалъащхъэ хуэфӀщӀ. Жьы хъуа е иджы жьы хъу псалъэхэр къэвгъуэт. КъыхэфтхыкӀи жьы хъуа псалъэхэр.

Ялэм мэкъумэшыщӀэхэм хьэцӀэпӀэцӀэр гъубжэкӀэ къахырт, зы ӀэплӀакӀуэ хуэдизыр бганэкӀэ пхыру зэрапхырти кресту зӀтральхъэжырт. ӀтӀанэ гъасэр кърашыжырти мэкъуэщым шӀэджу шызӀтральхъэжырт. Шыым удзыр трахырти яубэрт (яуэрт), хьэм ящӀырт. Ялуэн хуей гуэдзыр, е хьэр, е мэшыр машӀэ-машӀэурэ абы тракӀухырт. Шы зыщӀэщӀа быргуэбыргуэр хьэмым къышрашӀэкӀыурэ щхьэмыжхэм хьэдзэхэр къышӀагъэщӀырт. Абы и ужькӀэ хьэуазэр къыхаутхыпщӀыкӀырт, хьэдзэ къышӀаӀукӀар самэу зэхуатхъусырт. ХьэнцӀэкӀэ драпхъейурэ хукхъуэ, шӀакӀэхэр жьым храгъэхырт. Гъавэ хьэзыр хъуар гуэным иракӀутэжырт. Хьэуазэ, гъупш, хукхъуэ хуэдэхэр пыпхъуэу (хьэвэу) зӀтральхъэрт.

Нэхъанэм псэуа цӀыхухэм я гъащӀэр, псэукӀэр, зи гугъу ящӀ Ӏуэхугъуэр нэхъ тэмэму къагъэлъэгъуэн щхьэкӀэ, тхакӀуэхэм

жы хъуа псалъэхэр я художественнэ произведенэхэм кыщагъэсэбп.

Дэжыгъэ 34. Фыкъеджэ. Жы хъуа псалъэхэр къэвгъуэт. КъыхэфтхыкIи кыжыфIэ.

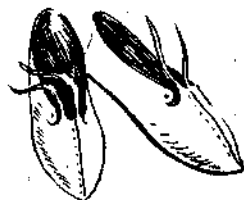
1. Чэщейр пхонэхукIри зы тэхъуанэжъ цыкIу къолъагъу. (Ш. А.)
2. Гъуом и макъ зэрызэхахыу, цыхухэр унэм кыщIэжыр-ти дагуэрт, абы и джэ макъым имыгъэгузавэри машIэт. (КI. А.)
3. КъхъуейпльыжкIэрышIэм шIалэгъуалэр ежат, кIапсэ кIапэр яхузэрымыгъэгъуэту зэрызекъуэрт, зэрыгъэкIийрт. (КI. А.)
4. Нартыхур кыдачурэ выгум ит тажджэм иракIутэрт.

■ Сыт хуэдэ Iыхъэхэу зэхэлъ *пхъаIэщэ* псалъэр?

Иджырей пхъэIэщэм (псалъэм шхъэкIэ, тракторыр зэрывэм) пхъэ хэлъ? *ПхъаIэщэ*-кIэ шхъэ еджэрэ пхъэIэщэм?

⊙ Усэм гъэхуауэ фыкъеджэ. ЗищIысыр фымыщIэ псалъэ хэт мыбы?

Гуэншэрыкъ гъурыр иуэту,
Умар гупсысэу здэщысым,
Дадусэ дыжэу жьэгу пащхъэм
Къригъагъыхыу здыдэсым,
Бжъыхъэ жэп гуащIэм и розэу
Фагъуэу Мадинэ кышIохъэ.

(ШоджэнцIыкIу А.)

■ Япэм гуащIэрыпсэухэр къулейсызу, гугъу ехъу псэууэ зэрыщытар кыжыфIэ усэм кызэригъэлъагъуэмкIэ. Сыт хуэдэ псалъэхэм кыдагъашIэрэ ар?

§ 7. ПсалъэщIэхэр.

⊙ Сытым епхауэ шIэуэ къицта адыгъэбзэм *колхоз, бригадир, звеновод, учетчик* псалъэхэр?

Общественнэ псэукIэм, шIэныгъэм, техникэм, культурэм зиужыным кыхэкIыу къожьэ IуэхугъуэщIэхэр, предметыщIэхэр. Абыхэм къадожьэ я фIэщыгъэщIэхэри — псалъэщIэхэр.

Советскэ властым и илгъэхэм адыгъэбзэм кыхэхъуащ псалъэ, фразеологизм куэд.

ПсалъэщIэр цIыхухэм зэлъашIымэ, ар псалъэщIэу шы-
тыжкIым, атIэ псоми къагъэсэбэп псалъэхэм шыщ мэху.

Адыгэбзэм кIыхэхъуа псалъэщIэу шытахэщ мыхэр: *Со-
ветскэ власть, колхоз, трактор, егъэджакиуэ, сымаджэщ,
хэхылIэ унэ, пионер, тхакIуэ*, н. Иджы ахэр псоми къагъэсэ-
бэп псалъэ хъуаш.

*псалъэпкIэ
псалъэуа
псалъэщхъэ*

*псалъалъэ
уэрэдылъэ
гушылIэлъэ*

Лэжыгъэ 35. ФыкIеджэ. Советскэ властым и илгъэхэм адыгэбзэм кIыхэхъуа
псалъэхэр къэвгъэлъагъуэ. Тхытыр зэгуэфIэжи фи псалъэкIэ кIыжыфIэж
фыкIыээджар.

Правленэр зыщIэс унэшхуэр къуажэкум итщ. Къуажэм
апхуэдизкIэ жыгыр шыIувищи, гъэмахуэм убгъэдэмыхъэпауэ
пIъагъуркIым тIууэ зэтэг а унэшхуэр. Бухгалтериер зыщIэс унэм
кIышынэмыщIа, адрейхэр нэхъыбэм нэщIц гъэмахуэ лэжыэгъуэм.
Псори губгъуэм итщ, штабри абы шыIэщ. Колхоз председателри
пщэдджыжьым жыуэ кIышIохъэри зы сыхъэт нэхъыбэ зи-
мыIэжыуэ губгъуэм докIыж. Ар къэбгъуэтыну ухуеймэ, занщIэу
нартыхум кIуэ. Ар абы кIышыбгъуэтынуш, нартыхум псы
щIэзыгъэлъадэхэм яхэту. Ар фIыуэ ищIэрти, зы пщэдджыжь
гуэрым жыуэ колхоз счетовод-кассиршэ Ларисэ председателым
деж шIыхъаш, чекым Iэ трыригъадзэу банкым ахъшэ кIрихыну.
Трактористхэм я лэжыапщIэр иратыну арат.

(Щомахуэ А.)

*щIэныгъэлI
щIэныгъэ-къэхутакиуэ*

Адыгэбзэм псалъэщIэхэр щIыкIитIкIэ кIыхохъуэ: 1) езы
бзэм хэт псалъэм мыхъэнэщIэ къежыар кIыгъэлъагъуэу хуожьэ
(нэгъуэщIу жыпIэмэ полисемие къохъу): *жэмыш, лъабжьэ*
(псалъэ), *джэдыхъуэ, зэкиу* (псалъэ), *тын* (экзамен), *тын*
(радиокIэ), *кIэщылын* (газетым традзэнухэр), е псалъэпкIэ

зэпыувэклэрэ, псалъэпкъым префикс, суффикс пыувэклэрэ, псалъэщлэ кьохъу: *псалъалъэ, шылэцлэ, лэрытх, тхаклуэ, тхылъеджэ*, н.,

2) урыс псалъэхэр къештэ: *спутник, космонавт, телевизор*, н.

Лэжыгыгъэ 36. Псалъэщлэхэр къэвгъуэти кыхэфтхыкI. Къызэрыхъуа шыкIэхэр къыжыфIэ.

1. Къуажэ клубым гуфIэгъуэ пщыхъэшхъэ щызэхэтащ, май махуэшхуэм теухуауэ. 2. ПшэдджыжыкIэ радиом къет зы жэщ-махуэм дунейм и шытыкIэнур. 3. ШылэцIэхэр егуэш цIэ зэдайрэ цIэ унейуэ. 4. Сымаджэм гъуджэкIэ къеплъаш, мастэ кыхахуаш. 5. Итхам гъэгъушыр тригъауэри тетрадыр зэгуипIэжаш еджакIуэм.

■ Сът хуэдэ псалъэщлэ бзэм кыхэхъуа и фIэшыгъэу: нартыху бэв къезыхъэлIам? Жэм къэзышым?

Лэжыгыгъэ 37. Псалъэщлэхэр къэвгъуэт, урыс псалъэ кыхыхъэхэмрэ адыгъбзэм кыхэхъуакIэхэмрэ вгъэбелджылы. КъыжыфIэ ахэр сыт хуэдэ Iуэхугъуэм епхам.

1. Шыхъ пхъэбгъум къызэрырахыжынури нып плъыжь цIыкIур зэрыIахыжынури шыIэ-шыIэу Мурид и нэгу къыщIэу-ваш. (*Щ. I.*) 2. Къэбэрдей-Балъкъэр тхылъ тедзапIэм къыщыдокI къэбэрдей, балъкъэр лъэпкъ литературэхэм я произведенэ нэхъыфIхэр, щIэныгъэлIхэм, IэщIагъэлIхэм я тхыгъэхэр, еджапIэхэм зэрыщрагъаджэ, массово-политическэ тхылъхэр. Абыхэм ящыщ зыбжанэ союзпсо, дунейпсо тхылъ выставкэхэм шагъэлъэгъуаш, лщIэшхуэ къыщыхуашIаш. («Iуашхъэм ахуэ».)

§ 8. Псалъэ шэрыуэхэр.

Шэрыуэу, гъэщIэрэщIауэ (образнэу) гупсысэр къэзыIуатэ псалъэ зэпха къагъэсэбэпрей хъуахэм псалъэ шэрыуэклэ йоджэ.

Псалъэ шэрыуэхэр къагъэсэбэп, цIыхухэм я хъэл-щэн, Iуэху щIэкIэ, н. къагъэлъэгъуэн папщIэ.

Псалъэ шэрыуэу къагъэсэбэп псалъэжьхэр, IуэрыIуатэм шыщ цIэхэр.

ТхакIуэхэм я псалгэ, псалгэ зэпхэхэр щыхъу шцIэщ псалгэ шэрыуэ.

*Щхэм имытмэ, лъакъуэм
и мыгъуагъэщ. (Псалгэжыщ.)*

*Бгым джэдыкIэкIэ еуэ.
(Псалгэжыщ.)*

*Нартц, Сосрыгъуэщ.
КIыгуугу! КIыгуугу и цIэ
ирегуэж.*

*Си гъащIэ абгэр шызухы-
нум, шы жэр сьтесу среух.
(КI. А.)*

Емыгупсысауэ Iуэхур шIэным
мышьэнэншэу зэман, къару
токIуадэ, жыхуиIэщ.

Узыпэмылгъэщынщ, жы-
хуиIэщ.

Инш, лгъэщц, жыхуиIэщ.
Езым кIэрылгъыр нэ-
гъуэщIым кIэрелгъхэ, жы-
хуиIэщ.

СыкъэмыувыIэу, ялэкIэ
сыкIуэ зэпыту шрет си гъащIэр
суыху, жыхуиIэщ.

Лэжыгъэ 38. Псалгэ шэрыуэхэр къэвгъуэт. Фыкъеджэ. КъыжыфIэ абыхэм къарыкI мыхьэнэр.

1. Зэрымытым Iэтищэ ирегъэуэ. (Псалгэжыщ.) 2. Щхэу цIыкIу макъышхуэ. 3. Ущыджэлэнур пцIэтэмэ, шцхэнтэ бгъэтIылгъынт. (КI. А.) 4. Мэкъу хъэвэ мастэ хэкIуэдащ. 5. Псыкъуий мастэлэкIэ къэптI хуэдэщ.

Лэжыгъэ 39. Фыкъеджэ. Псалгэ шэрыуэхэр къифтхыкI, абыхэм къарыкI мыхьэнэр пыфтхэурэ.

1. Уи пцIэр зымыщIыхур ныбжьэгъукъым. (Щ. А.) 2. ...Пэжыр жьажьэу шытми, пылу къарууфIэщ. (Щ. А.) 3. ЦIыхур къалгъуакъэ — лгъэжынуш. Ажал пудыгъэкIэ къыумыгъэблагъэ. (Щ. А.) 4. ЛIыгъэм джатэр хуэжыIэщIэщ. (Щ. А.)

Лэжыгъэ 40. Псалгэ шэрыуэ къэгъэжыахэр (псалгэжыахэр) нэжыфIэс.

1. Адактэр мылуэки ... . 2. Гъатхэпэ уэгъурэ ... . 3. БжызоIэ, сипхъу ... . 4. Нэмыс здэшымыIэм ... . 5. Нэмысыр лгъэлукIэ ... . 6. Уэш блэкIам ... .

§ 9. Фразеологическэ оборотхэр (зэкIэщIэпч мыхъу псалъэ зэпхэхэр).

⊙ СэмэгурабгъумкIэ ит псалъэухахэмрэ ижырабгъумкIэ ит псалъэухахэмрэ фыкъеджэ. Къыхэгъэща псалъэхэр псалъэухам сыт хуэдэ пкыгъуэу хэува?

1. Джьдэм и щхъэр
кыфIэхуаш.

1. И шыуагъэр кызырыгу-
рыIуэжу, щIалэм и щхъэр
кыфIэхуаш.

2. ЩIалэр псым хыхъаш,
и Iэщхъэ-лъащхъэр дэхъеуэ.

2. ЩIалэр университетым
щIэтIысхъаши йоджэ, и Iэщхъэ-
лъащхъэр дэхъеуэ.

⊠ Сыт къагъэлыагъуэр псалъэ къыхэгъэщэхэм? Абыхэм шышу дэтхэнэ псалъэ зэпхэхэра зэкIэщIэпч мыхъур?

ЗэкIэщIэпч мыхъу псалъэ зэпхэхэм шыщ куэдыр я мыхъэ-нэкIэ зы псалъэм похъу. Абы къыхэкIкIэ, а псалъэ зэпхэхэр зэкIэщIэпчмэ, къарыкI мыхъэнэр мэкъутэ. БзэщIэныгъэм и кIуэцIкIэ апхуэдэ псалъэ зэпхэхэм фразеологическэ обороткIэ йоджэ. БзэщIэныгъэм шыщ Iыхъу фразеологи-ческэ оборотхэр зыджым фразеологиекIэ йоджэ.

Лэжыгъэ 41. КъифтхыкIи зэкIэщIэпч мыхъу псалъэ зэпхэхэр щIэфтхъэ. КъыжыфIэ абыхэм къагъэлыагъуэ мыхъэнэхэр.

1. Мэзым къышыскIухъыну си нэ къокI. 2. Аслъэныр къэгуб-жъауэ зерилъагъуу, бажэжъ цIыкIум кIэбгъу зищIаш. 3. Зулижан жбы зыщIэт цIыхуг. (*Къ. Хъ.*) 4. Сэ нобэ Iуэхуу сиIэм и гъуни ислъакъым иджыри. 5. Абы псалъитI я щхъэ зэтричъркъым. 6. Шур къэувыIэри шым жыIурыхъэгъуэ иригъэгъуэташ.

⊠ ЗэкIэщIэпч мыхъу псалъэ зэпхэхэр кызырыгуэки псалъэкIэми художественнэ произведенэхэми къышагъэсэбэп. Абыхэм псалъэкIэр шэрыуэ ящI.

Лэжыгъэ 42. ЗэкIэщIэпч мыхъу псалъэ зэпышIахэр (фразеологизмэхэр) къыхэвгъуатэ псалъэухахэм. Псалъэ закъуэкIэ е нэгъуэщI фразеологизмэкIэ къэфIуатэ дэтхэнэ зыми и лексическэ мыхъэнэр.

1. Фи бжэщхъэлу къебэжъуа цIыхубзым насып къыдэкIуэну, лъапэ махуэ фи унэм кърихъэну сохъуахъуэ. (*КI. А.*) 2. Лу къуажэ школым щеджа нэужь, Бурун дэт школым щIэтIысхъаши шоджэ,

и пыӀер шхьэрыхауэ. 3. АтӀэ и кӀуэш нэхъыжъ Тембот еуэ иригъэшхуу Москва нэс еджакӀуэ шыкӀуэфакӀэ, зыккыкӀэригъэхун. (КӀ. А.) 4. Лу хадэ зашӀэкӀэ Чачэхэ я унэм жаш, аршхьэкӀэ фызыжыыр бгъуэтмэ къащтэ. (КӀ. А.) 5. А жэщым Ӏуэху куэдым я шхьэ иӀэбащ а тӀур. (Щ. А.) 6. Нэм кыщӀӀэбэр ӀӀагъуртэкъым.

■ ЗэкӀэщӀӀӀпч мыхъу псалъэ зыщӀахэр сыту къагъэсэбӀрэ щыпсалъэкӀэ?

ЗэкӀэщӀӀӀпч мыхъу псалъэ зӀпахэр псалъалъэхэм кыщӀагъэлъагъуэ дамыгъэ ◆.

Лажыгъэ 43. КъифтхыкӀ псалъэ кыхэгъэшахэр, синоним яхуэху фразеологическэ обороткӀэ зӀфхъуэкӀурэ.

Зэрыгъуээз: *Хъыбарыр абы и жагъуэ хъуащ.* — *Хъыбарыр абы и гул ежӀлащ.*

1. Собранэм **псор**и кӀекӀуэлӀащ. 2. ШахматкӀэ джӀэгун хъуамэ, Мэзан Борис **хуабжъу текӀуэрт**. 3. Иблис гуэрыр губжъауэ Хъуэжэ деж къэсаш. 4. ТхылъыщӀӀӀэр зӀрилъагъуу, Ленэ **охъуапсаш**. 5. Жэмыр **икъукӀэ уэдт**. 6. Бажэр лъэмыжым **орагъкӀэ** икӀащ.

КъэгъэсэбӀпчхьэхэр: хъэгъуэ кыдыгъӀӀыртэкъым, зи лъэ вакъэ изылъхъэ, и нэр кыжащ, сабэр дрипхъейуэ, и псэр дзӀпӀэкӀэ иӀыгъуу, уазэрэ бзууэ гъуат.

Кытегъэзэжыныгъэ.

Кызыртрагъэзэж ушӀӀэхэмрэ лажыгъэхэмрэ.

1. АдыгӀбзэм нэхъ и лъабжъэгъу дьдэ бзэр сыт хуэдэра?
2. НэгъуэщӀыбзэ псалъэ бзэм кыщтӀӀӀӀӀ кызыхэкӀыр сыт? Иджырей адыгӀбзэм и лексикэр дэтхэнэбзэм щыщ псалъэкӀэ кӀулей хъурэ?
3. Псалъэр жы хъуныр е псалъэщӀӀӀ кӀежъӀӀӀ сытым кыхэкӀрэ?
4. ЩыӀӀӀӀӀӀ, ӀӀӀӀӀӀӀӀ епха псалъэкӀэ зӀджэр сыт икӀи дауэ кыгъэсэбӀрэ ар бзэм?
5. АдыгӀбзэм ейуэ сыт хуэдэ псалъалъэ щы эхэ?
6. Псалъэ шӀыруэкӀэ зӀджэр сыт? Абы и шапхъэ кӀэфхь.
7. ЗэкӀэщӀӀӀпч мыхъу псалъэхэм я шапхъэ кӀэфхьыт.

Лэжыгытэ 44. Псалтэ кыыхэгэшахэр зэхэвгэкI: мыхьэнэ куэд зиIэ (кыжыфIэ мыбдеж шиIэм нэмыщI кыкIынкIэ хьуиур), и мыхьэнэ дьдэм кыыхуэхьа, нэгьуэши мыхьэнэм кыыхуэхьа?

1. Асыхьэтым гу лъатэ: дыгьэр **егьэзыкыгьуэ** хьуаш; лэжыгытэм еужьэрэкIын хуейш. 2. Гьатхэм губгьуэм **щачьку хужьыр кьытрихри** трактористым ида **щIакIуэр** трипIаш. (Т. 3.) 3. ЛIым и псалтэ **ищтырхэр** хьыджэбзым зэхихьыжыркьым. (Щ. I.) 4. Япэу кьепса дыгьэ бзийр жьг гуэрэным кьыпхькIри пэщым **кышIыхьащ**, щхьэгьубжашхьэм шоджэгу, пэщым щIэт кьэкIыгьэхэм **йодэхашIэ**. (Щ. I.)

Лэжыгытэ 45. Унэм шагьээшилэн: фи деж, фи цыхугьэ, ныбжьэгьухэм феушIурэ фтхы жьы хьуа псалтэ зьбжанэ псалтэухам хэту.

Лэжыгытэ 46. Фыкьеджэ. НэгьуэщIыбзэм шышу кыыхьа псалтэхэр кыыхэфтхыкI, урысыбзэм шышхэр щхьэхуэу, тырку-тэтэр, иран бзэхэм шышхэр щхьэхуэу.

Кьазджэрий Iуэхушхуэ Iэджем и ужь ихьат, гьэмахуэр нкIыу, гьэ еджэгьуэщIэр кьэсыху, унэри ремонт ищIу, общежитми кьыпищIыхьу, хьэмэм сытхэри ищIыну. Абы епхьэлIэнур машIэт? ГьушI Iунэ, лэк, сэху жьпIэми, куэд хуейт. Абы ищIылуужкIэ клубыр нагьэсати, абыи «Iупхьуэ кыыхуэшэху», жиIэри Кьазджэрий Iэджэ щIауэ унафэ ищIат. Езы Кьазджэрий пьесэу тIу итхат, курсантхэм спектакль яригьэгьэувын и гугьэу. ПьеситIым нэхь кыыхихьунур иджыри ищIэртэкьым. Зым зэреджэр «Лашынт», тэтэр пелуаныр зэгьуэзуда цыхубз пелуаным и тхьдэм тещIыхьауэ. Андрейм фIишар «Уасэт», залымыгьэкIэ лIы ирата хьыджэбз дахэ гуэрым теухуат. Школым хьыджэбз цыкIу щIэстэкьыми, щIалэ цыкIухэм яшыш гуэрхэр цыхубз шыгьынкIэ яхуапэу цыхубзу ягьэджэгуну я хьисэпт. Цыхубз пелуан уэ нэхь ухьунут, жаIэри Сосрыкьуэ а ролыр хуагьэфэщати, зихьунщIакьым, идаш, сыджэгунщ, жиIэри.

(КIыщокьуэ А.)

■ Сыт лъэхьэнэ хьыбарым кьнIуэтэжыр шыщIар, сыт хуэдэ псалтэхэм кьывагьашIэрэ ар?

■ Тырку-тэтэр, иран псалтэхэр щывгьэбелджылыкIэ, фигу ивгьэль абыхэм я псалтэпкьыр нэхьыбэм макь дэкIуашэкIэ нухуэ зэрьщытыр.

■ КыжыфIэ мы псалтэхэм я лексическэ мыхьэнэр: *спектакль, пьеса, роль*.

■ IэщIагьэм епка псалтэкIэ ээджэр сыт? Мы пычыгьуэм хэт апхуэдэ псалтэхэр кьэвгьуэти зышыш IэщIагьэр кьыжыфIэ.

Лажыгытэ 47. Фразеологнам — экиэщипч мыху псалъэ зэпха хэту псалъэу-хан 4 зэхэфлхы фтхы.

Б.э. **Лажыгытэ 48.** Рассказ фтхы фи унэм, псуалъгэхэм, пидантлэм, хадэм теухуауэ. Япэ щыккэ рассказым и план зэхэфлхыэ. Псалъащхыэ кыхуэвгупсыс. Фи рассказым кыщывггэсэбэн псалъэжы.

ПСАЛЪЭ КЪЭХЪУКИЭМРЭ ОРФОГРАФИЕМРЭ.

§ 10. Псалъэ къэхъуклэхэр. Къызытехъукл псалъэпкыр.

Бзэм мычэму псалъэщлэ къышохуэ. Ахэр адыгэбзэм хэт псалъэпкхэм къатохъукл щыккэ зэмылэужыгыуэклэ.

Нэгъуэщл псалъэ къызытекл псалъэпкхым къызытехъукл псалъэпккклэ йоджэ.

⊙ Схемэм феплурэ къэфхутэ псалъэхэр къызэрыхуэ щыккэр.

Псалъэ къэхъуахэр.

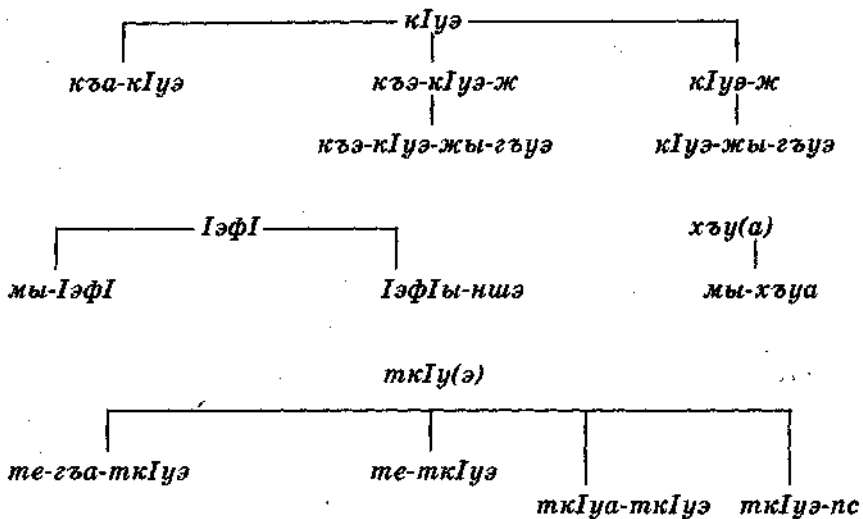
Префикс	Къызытехъукл псалъэпкы	Суффикс
—	<i>лы</i>	<i>ггэ</i>
—	<i>уэлбан(э)</i>	<i>лэ</i>
<i>хэ</i>	<i>плгэ</i>	—
<i>дэ</i>	<i>плг</i>	<i>ей</i>
<i>кгэ-ггэ</i>	<i>кгуэ</i>	<i>ж</i>
	<i>мэкгу+мэш, вы+тго+щыщлэ</i>	

Къызытехъукл псалъэпкхым пыувэ псалъэ лыхэр зищлысым ипкы итккэ мыпхуэдэу зыгурыггэуэн хуейщ: псалъэхэр къохуэ: 1) къызытехъукл псалъэпкхым суффикс пыувэклэрэ; 2) къызытехъукл псалъэпкхым префикс пыувэклэрэ; 3) къызытехъукл псалъэпкхым зэуэ префикси суффикси пыувэклэрэ; 4) псалъэ къохуэ псалъэпккклэ, шы зэпыувэрэ.

⊙ Псалъэпкхым нэгъуэщл псалъэ къызэрытехъукла щыккэхэр къыжыфлэ.

дэ

дэ-дэ кIэры-дэ те-дэ ны-дэ фIэ-дэ хэ-дэ щIэ-дэ Iу-дэ

дзы

дэ-дэ//дэ-дзэ и-дзэ//и-дэ лзы-дэ те-дзэ щы-дзэ Iу-дзэ
 бгэу-ры-дзэ кэуэ-дзэ ны-дзэ хэ-дзэ щIэ-дзэ
 кIэ-ры-дзэ

Къызытехуки псалъэпкъыр хьэрф дэкIуашэкIэ иухмэ, абы пыувэ суффиксым и пэкIэ зезыпх ы къыдоувэ (удэ — удэ-ы-фа). Къызытехуки псалъэпкъыр э-кIэ иухмэ, э-р а-м хуэкIуэ хабзэщ. Щапхъэ: (кэабзэ — кэабзэбзэ), ауэ э-р а-м шыхуэмыкIуэ суффикси шыIэщ (унэ — унэшхуэ).

Псалъэ лъабжэ шыIэхэщ псалъэ къызэрыху префикс е суффикс пымыту къамыгэсэбэну. Алхуэдэхэм я щхъэ хушымытыж лъабжээкIэ йоджэ: бгээдэ-кI, щIэ-с, ху-жь.

Пасэрей адыгэбзэм ахэр шыташ и щхэ хушытыж псалтэ лъабжьэу.

И щхэ хушымытыж глагол лъабжьэр къэбгъуэт хъунуш псалтэм щымылэныгъэм и префикс **мы-** е префикс **гъэ-** хэбгъэувэу. Абыхэм я ужькIэ шытынуш лъабжьэр: *щысын* — *щымы-сн-н* — *щыгъэ-сн-н*.

Лажыгъэ 49. Псалтэ лъабжьэхэр кыхэвгъэшхэхукI. Макъ э кыгъэла-гъуэу псалтэ лъабжьэхэм хэт а-р щIэфтхэ. Псалтэ лъабжьэм зэрызыхуэжым гу лыфтэ (абы хэт макъ бжыгъэкIэ, ахэр зыхуэдэкIэ).

Мазэ — мазагъуэ — мазэщIэ — мазищ — мази; къуажэ — къуажапщэ — къуажэкIэ — къуажитI — къуажи; щIалэ — щIала-гъэ — щIалэшхуэ — щIалищ — щIали; хъэщIэ — хъэщIагъэ — хъэщIитI — хъэщIи, мывэ — мывашхуэ — мывищ.

◎ Псалтэ лъабжьэкIэ зэджэр сыт?

Псалтэ лъабжьэкIэ йоджэ зэрызэхэт макъкIэ зэхуэжIа хъункIи хъуну, ауэ мыхъэнэ зэщхь иIэу псалтэ зэлъэпкыгъуэ-хэм хэт псалтэ Iыхъэм.

КъэпсэлъыкIэкIэ зэтэхуэ псалтэлпкъ шыIэхэщ, тхькIэ зэтемыхуэ яIэу, абыкIэ я лексическэ мыхъэнэр зэщхьэщы-гъэкIа хъууэ. Зэгъапщэ: псалтэкIэ (псалтэм и кIэ) — псэлтэкIэ (зэрыпсалтэ щIыкIэр), къафэкIэ (пасэрей къа-фэ) — къэфэрей (куэдрэ къафэ), лэжъапщIэ (лэжыгъэм пэкIуэ пщIэ) — лажъэншэ (лажъэ зимыIэ), нэгъуэщIхэр.

Префикс **гъэ-кIэ** е **у-кIэ** пльыфэцIэм кытекIа глагол псалтэм ударенэ зытемыхуэм а-р э-уэ ятх, кызэрапсэлъым хуэдэу, **щ а п х э:** *къабзэ* — *гъэжъэбза*, *щабэ* — *гъэщэбэн*, *щIалэ* — *зыгъэщIэлэн*, *тIасхэ* — *къамыгъэатIасхээн*, *къабзэ* — *укъэбза*, *щабэ* — *уцэбын*, *щхъуантIэ* — *уц-хъуэнтIауэ*, *дзагуэ* — *удзэгун*.

Лажыгъэ 50. *КъыфтхыкI, глаголхэм префикс мы-* е *гъэ-* хэвгъэувэурэ. Псалтэ лъабжьэр и щхэ хушыт хъэмэрэ хушымыт?

Зэрыгъуэзэн: *щхъэрыхын* — *щхъэрымыхын* (е *щхъэрегъэхын*).

Щхъэрыхын, зэпичын, зыгъэпскIын, зыфIэщыжын, жыIэн, щIыхъэн.

Псалъэхэр зэрызэхэт ӀхьэкӀэ зэпыудыным, псалъэхэм я грамматическэ мыхьэнэхэр гъэбелджылыным морфологическэ зэпкърыхыныгъэкӀэ йоджэ.

⊙ Фигу къэвгъэкӀыж: псалъэр зэрызэхэтыр тхыгъэкӀэ шы-зэпкърахкӀэ, къагъэсэбэн дамыгъэхэр:

— — псалъэ къызэрыхъу префиксым и шыгум трагъэуэвэ;

△ — псалъэ къызэрыхъу суффиксым и шыгум трагъэуэвэ;

□ — псалъэпккъым шымыш префикс, суффиксхэр, кӀэухыр къатхьыхь;

⤿ — лъабжьэм и шыгум трагъэуэвэ, ◡ — псалъэпккъыр щӀатхьэ.

Ща п х ь э : ды щы зэ хуэ зэ жы н щ , д о кӀуэ.

Лажыгъэ 51. Псалъэхэр къифтхыкӀи зэпкърых, щапхьэ итым ещхьэ.

Зэрыгъуэзэн: дэлъей — дэ лэ ей.

ЕкӀуэкӀ, дэжей, **щӀӀаныгъэншэ**, къэтхьыхь, ешалӀэ, псалъалъэ, епщӀанэ, шыгъуощӀэх, **щыгъыныджэ**, дыгъуэпшыхьрей.

■ Дэтхэнэ псалъэ къэхьукӀэмкӀэ къэхьуа зэпкърыхахэр?

■ Псалъэ къыхэгъэщӀахэм суффиксыр дауэ пыщӀа хьурэ лъабжьэм?

§ 11. Псалъэ къызэрыхъу префикс, суффиксхэр.

Языныкъуэ префикс, суффиксхэмкӀэ псалъэ куэд къохъу. Абыхэм йоджэ псалъэ куэд къэзыгъэхъу префикскӀэ е суффикскӀэ.

Псалъэ куэд къызэрыхъу префиксщ мыхэр: **гъа** — *гъэвэн*, **къэ** — *къэтӀысыжын*, **зэ**/зы — *зэшӀӀэн*, *зытешӀэн*.

Псалъэ куэд къызэрыхъу суффиксхэш: **-ншэ** — *сэбэтыншэ*, **-рей** — *нобэрей*, **-гъуафӀэ** — *щӀыгъуафӀэ*, **-гъуей** — *щӀыгъуей*, **-гъэ** — *щӀыхугъэ*.

Псалъэ мащӀэ къызэрыхъу префикскӀэ е суффикскӀэ йоджэ псалъэ куэд къэзымыгъэхьухэм: **-ринэ** — *гъыринэ*, **-мб** — *кумб*, **-бз** — *дыгъуэрабз*, **-рилэ** — *дыхьэшхрилэ*.

Лэжыгытэ 52. Префиксхэр е суффиксхэр псалтэ куэд кызырэххуэу зэрыщытыр кэвгэзлэагыуэ: кыфтыкы, префикс, суффикс кэс псалыщ-плы шывгыуурэ.

тхыгтэ, лэжыгытэ...
дыхэшхрей, лэжэрей...
кэплээн, кэщтэн...
хэсэн, хэтын...

Лэжыгытэ 53. Псалтэ кызырэххуэ префиксу фшлэхэр фты, а префиксымкэ кээхуэ зы шапхэ-шапхытл кэлгыфтыжурэ.

Зэрыгыуэзэн: *гэа: гэсэн, гэакэбэн.*

Апхуэдэ лэжыгытэ вгэзашлэ суффиксхэм теухуауэ.

Зэрыгыуэзэн: *-гэуафлэ: кэпсэлгыгэуафлэ, тхыгэуафлэ.*

Лэжыгытэ 54. Псалтэ кэс а суффиксымкэ кээхуауэ зылуш шывгыуи кыфтыкы. Кэвгыуэт суффиксхэр, я мыхэнэхэр кэвгэзлэагыуэ.

Ныжыэгыу, луэхуншэ, мей, лэапцлэ, шхахуэ, нэщхыфлэ, флэялэ.

Апхуэдэ лэжыгытэ вгэзашлэ префиксхэм теухуауэ.

Блэжын, кыуэувэн, щхэшычын, кээхын, нэхын, пэлэщлэ, гуэщлэхын.

Лэжыгытэ 55. Плыфэцлэхэм глагол кэтевгээххуэ префикс у-кэ.

Зэрыгыуэзэн: *кэабэ — укэабын.*

Флэцлэ, щхуантлэ, бэлацэ, дзагуэ, шыкыуей, шабэ.

Лэжыгытэ 56. Фыкбеджэ. Антонимхэр зэвдылэурэ зэклэлыфх. Зэлэщлэуэныгыр хэзылэхэ псалтэ лыхэр вгэбеджылы.

Цыджэ, щэныфлэ, жылэгыуафлэ, цыфлэ, щэныншэ, жылэгыуей.

■ Кыжыфлэ суффиксым кыкы мыхэнэр.

Префиксхэм р-м и пэклэ ы ятыркыым, шапхэ: *урыкгуащ, срошхэ, кэратащ, кытритдэн, зэпрыктын, зэбгырдзын, ауэ евгыапщэ трыретхэ.*

Лажыгыя 57. Глаголхэр кьифтхыкI, 3-нэ щхэм иту блэка, ит е кьэкуэну зэманым ивгъэувэурэ. Префиксхэр щIэфтхэ.

Зэрыгъуэзэн: *телэхэн — трелэхэ.*

Зедзын, зегъэкIун, кьичын, желэн, зегъэцIыхун, кьегъэжьэн, кьетын, кьегъэувэкIын, зэпрыхын, пхрытIыкIын.

Лажыгыя 58. Глаголхэр блэка зэманым иту кьифтхыкI:

- 1) япэ щхэм, закъуэ бжыгъэм иту: *ирилэжьэн, ирилээн;*
- 2) етIуанэ щхэм, куэд бжыгъэм иту: *уреджэн, ирилээн, ириджэун.*

§ 12. Псалъэ зэхэлхэр, абыхэм я тхыкIэр.

⊙ Мы псалъэхэм дэтхэнэми зы псалъэпкь хьэмэрэ нэхъыбэ хэт?

ДжэдкIаз, псышэ, мэакIуэ, кхъухъзехуэ, жыIэрысэ, сыхъэщIыж, ныкъуэтх, жьырытэдж, сурэттэх, нартыхудэч.

НэхъапэлукIэ фэ кьышыфшIащ псалъэпкьитI е нэхъыбэ зэхыхъэкIэрэ псалъэ кьэхъуу.

ПсалъэпкьитIу е нэхъыбэу зэхэтхэм псалъэ зэхэлкIэ йоджэ.

Лажыгыя 59. Мы псалъэпкьхэм шыщу тIууз зэхэту псалъэ зэхэлъ фтхы.

Лажьэ, лъакъуэ, псы, нартыху, джэд, дэч, пщIэ, Iух, гъажэ, хэуэ, хъуэ, IункIыбзэ.

■ Феплъ фтхам: дауэ зэлха псалъэ зэхэлхэр?

⊙ Псалъэ зэхэлхэм хэт псалъэпкьхэр дауэ зэлышIа хьурэ? Таблицэм феплIы кьыжыфIэ.

Псалъэ зэхэлхэр

Япэ ит псалъэпкь	Зэзыпх	ЕтIуанэ псалъэпкь
<i>мэз</i>	+а+	<i>кIуэ</i>
<i>гуэдз</i>	+ы+	<i>х</i>
<i>Iэ</i>	+ры+	<i>тх</i>
<i>жьы</i>	—	<i>щIэху</i>
<i>мэкъу</i>	—	<i>мэш</i>

Лэжыгыгъэ 60. Псалъэ зэхэлъхэр зэрызэхэт псалъэпкъхэр сыт хуэдэ псалъэ лъэпкъыгуэжэ? КъыхэфтхыкI япэ шIыкIэ шыIэцIэрэ глаголу зэхэтхэр, итIанэ шыIэцIэрэ плъыфэцIэу зэхэтхэр, ещанэу — шыIэцIитIу зэхэтхэр.

Выгу, тхъуцIынэ, нартыхудэч, мафIэгу, тхъэкIумэкIыхь, шыд-удэ, кIэдэдыкIуакIуэ, лъапабгIуэ, лъэбгIуэ, хадапщIэ, лъэрызехьэ, мэзпыупщI, шыхъуэ, нэгузыхужь.

▣ Мы псалъэ зэхэлъхэр лъабжъэ дапщэу зэхэт?

НапэIэлъэщI, выщхьэтес, Iэпкълъэпкъ.

Лэжыгыгъэ 61. Псалъэ зэпыщIахэм псалъэ зэхэлъ синоним кIэлъыфтх.

ЗэрыгIуэзэн: *Нартыху кIэдыдэмыч комбайн — нартыхудэч комбайн.*

ЛъакIуэкIэ ягъадэ машинэ, бдзэжъей ещэ лIыжь, жыжьэу уэ топ, пхъэ зэгузых завод, шэ щIэзыху машинэ.

Псалъэпкъ зэпыувэхэм я кум екIуа щIыкIу дэту ятх:

1) а зы псалъэпкъым къытригъэзэжурэ къэхъуамэ: *дахэ-дахэу, тIоуцI-тIоуцI;*

2) псалъэпкъхэр зепэщIэпхыжрэ зэкIэлъмызыхь союзкIэ зэпхауэ къэппсэлъ хъумэ: *адэ-анэ* (адн ани), *гъубжэ-уадэ* (гъубжэрэ уадэрэ);

3) предметым и фэр къээыгъэлъагIуэ плъыфэцIэ зэхэлъхэр: *щIыху-фIыцIафэ, гъуабжэ-уэгуш.*

Адрей псалъэ зэхэлъхэр зэпыту ятх.

◎ *МэкIумэш, джэдкIаз, шыгIупIастэ* псалъэхэр зэрызэхэт псалъэпкъхэр союзкIэ зэпхамэ, я мыхьэнэм дауэ зихъуэжыну? ЗэвгIапщэт мы псалъэухахэр: *Джэд фермэм джэдкIаз щыIэщ.* — *Джэд фермэм джэди къази щыIэщ.*

◎ *ТIэкIуфэкIу, кIыхьлIыхь, мащIэфащIэ* псалъэхэм дэтхэнэ Iыхьэра лексическэ мыхьэнэ зимыIэр?

◎ *Валэбанэ, бэIутIэIу* псалъэхэр зэрызэхэт псалъэпкъхэм мыхьэнэ гуэр яIэ щхьэхуэ-щхьэхуэу?

Псалъэ зэхэлъым хэт псалъэпкъхэм языхэзым е тIуми я закIуэу мыхьэнэ гуэр къимыкIмэ, псалъэ зэхэлъыр зэпыту ятх.

Диктантым зыхуэвгъэхъэзыр.

Лажыгъэ 62. Псалъэ зэхэлъхэр зэрытхып хуейм хуэдэу (зэпыту е екъуа шыкӀу дэту) фтхы, къыхэфтхыкӀуурэ.

1. Махуэм дыгъэм зи ГэпкӀэ Δ лъэпкӀыр шӀигъэлаа уэсыр пшыхъэшхъэ жьы шӀыӀэм зэшӀелуӀлӀэж. Машинэ макърэ цӀыху Гэуэ Δ лъауэ Чегет лъабжьэм шӀэтыр кӀуэтэху нэхъ кӀашхъэ мэхъу. (Ш. А.) 2. ЩхъэдэхыпӀэ гугъум шӀэх Δ шӀэхыу зэрыщхъэдэхыным хуелэрт шоферыр. Машинэхэм цӀыху тӀошӀ Δ тӀошӀ ярыст. Альпинистым щыгъ курткэ шӀыху Δ фӀыцӀафэм псыр кыпыжырт. 3. ТӀэкӀу Δ тӀэкӀуурэ мафӀэр мэужыхыж. 4. Пшыхъэшхъэ Δ хуегъээкӀ хъуат.

■ Псалъэ зэхэлъхэр зэрыфтха тхыкӀэ хабзэр кыжыфӀэ.

⊙ *УнэщӀа, сигу, сомищ, унэфӀиппӀ*-хэр псалъэ зэхэлъ хъэмэрэ псалъэ зэпха?

Псалъэ зэхэлъхэмэрэ зэпыту ятх хабзэ определительнэ псалъэ зэпхамрэ зэхэвмыгъэгъуашэ.

⊙ Определительнэ псалъэ зэпхэхэр зэпыту щатхыр фигу къэвгъэкӀыж.

Лажыгъэ 63. КъыхэфтхыкӀ ялэ шӀыкӀэ псалъэ зэхэлъхэр, итӀанэ зэпыту тха определительнэ псалъэ зэпхэхэр.

ПсэукӀэщӀэ, адыгӀбзэ, уэрэдус, бабышыл, лыжь, къаруушӀэ, ишхъэрэжь, фоуфӀ, псыхъэ, пхъэхъ, сабийӀыгъ, къуалэбзүхэр, псыхэкӀуадэ, махуэл, мылыф.

■ Зэрызэхэт псалъэ ГыхъэкӀэ зэпывуд.

Орфографическэ зэпкӀрыхыныгъэкӀэ йоджэ псалгӀэр, абы и Гыхъэхэр зэрэтх хабзэм тепсэлъыхъурэ зэпкӀрыхыным.

ЗэрызэпкӀрахым и шапхъэ: *зымахуэррей* — *зымахуэ* — псалъэ зэхэлъш: *зы*-р пыту ятх: *махуэ* шыӀэцӀэ лъабжьэм хэт *а*-р *зымахуэррей*-м кыщызэтенауэ ятх, къапсэлъыр *э*-ми. Псалъэм и-кӀэр ударенэ зытелъ *е*-кӀэ еухри, абы и ужькӀэ *й* ятх.

⊙ Мы псалъэхэр орфографическӀэ зэпкӀрыфх. *Яжьафэ, кыу-мыубыд, шӀэхыу, махуэл, зӀуцӀэн, шейцӀэт.*

§ 13. Псалъэ зэхэлъ гъэкIэшIахэр.

Псалъэпкъ гъэкIэшIауэ зэхэт псалъэ зэхэлъхэм псалъэ зэхэлъ гъэкIэшIа кIэ йоджэ.

Псалъэ зэхэлъхэр зэрызэхэт псалъэлпкъхэр дауэ гъэкIэшIауэ шытынкIэ хьуну? Псалъэм цхьэкIэ, КъБ псалъэ зэхэлъым псалъэлпкъхэм шыщу сыт хуэдэ Iыхьэхэр хэт? Совхоз псалъэм-щэ? Профсоюз псалъэ зэхэлъыр кызырыхьуа шыкIэр кыжыфIэ.

Лажыгыгъэ 64. Псалъэ зэхэлъ гъэкIэшIахэр зэрызэхэт шыкIэхэр кыжыфIэ, тэмэму къэфпсалъурэ, я къэхьукIэ елытауэ сыт хуэдэу зэцхьэшыкIрэ ахэр? ЗэхэфтхыкI ахэр абы тешIыхьауэ.

Колхоз, КъБР, совхоз, профсоюз, сберкасса, районо, физкультурэ, ГЭС, завуч, КБГУ, МВД.

Псалъэ зэхэлъ гъэкIэшIахэм я нэхьыбэр урысыбзэм шыщу адыгэбзэм кыишташ.

Псалъэ зэхэлъ гъэкIэшIахэр падежкIэ зэхьуэкIа мэхьу адыгэбзэ псалъэхэм ещхьу:

Именительнэ сытыр? ГЭС-р, колхозыр.

Эргативнэ сытым? ГЭС-м, колхозым.

Послеложнэ сытымкIэ? ГЭС-мкIэ, колхозымкIэ.

Обстоятельственнэ сытырауэ? ГЭС-рауэ, колхозырауэ.

Псалъэлпкъхэм я кыищIэдзапIэ хьэрфхэу зэхэт псалъэ зэхэлъ гъэкIэшIахэм падеж кIэхуыр екьуа цыкIукIэ кыпэщIах: КъБР-р, ГЭС-м.

Б. з. Лажыгыгъэ 65. Спортым хэтынм и сэбэпагыр къэвгьэблагьуэу сочиненэ фтхы. Сыт хуэдэ спорт лIэужыгыгьуэхэм я гугьу фшIа? Абыхэм зэреджэ терминхэр сыт хуэдэбзэхэм шыщ? Терминхэр зы псалъэу хьэмэ псалъэ зэпхауэ шыт?

Лажыгыгъэ 66. Фыкьеджэ. Псалъэ зэхэлъ гъэкIэшIахэм падеж кIэхуыр зэрыпыуаа шыкIэр къэвгьэблагьуэу. Сыт хуэдэ лкыгьуэу хэуа ахэр псалъэухам?

1. Школхэм я директорхэм я совещанэ районом пригъэIуэкIаш. 2. Завучым расписанэр итхаш. 3. Бахьсэп ГЭС-м и къарум КъБР-м и заводхэр, фабрикэхэр егьэлажьэ, унэхэр егьэнэху, ар Пятигорск, Владикавказ, н. къалэхэми нос. 4. Къэбэрдей-Балъкъэрым и колхозхэмрэ совхозхэмрэ мэкъумэшхэкI, IэщхэкI лIэужыгыгьуэхэм шыщу къалэжыыр куэдкIэ нэхьыбэ

яцлаш. 5. Налшык курорттм шолажэ водогрязелечебницэ. Яухуаш Культурэм и унэр, Лечебнэ физкультурэм и унэр.

(«I у а щ х ь э м а х у э».)

Къытегъээзжыныгъэ.

Къызэрытрагъээзж унщлэхэмрэ лэжыгъэхэмрэ.

1. КъызытехьукI псалъэпкъкIэ зэджэр сыт? Псалъэ къы- хэщIыкIа жыхуаIэр сыт? Псалъэ къыхэмыщIыкIам и шапхэз къэфхь.

2. Морфологическэ псалъэ къэхьукIэхэр къевбжэкI. Псалъэ къэхьукIэ лIэужыгъуэ къэс и шапхэз къэфхь.

3. Псалъэ зэхэлъкIэ зэджэр сыт? Зэхэлъ гъэкIэшIакIэ зэджэр сыт хуэдэ псалъэхэра? Абыхэм я шапхэз къэфхь. Дапщэщ къыхэхьуа псалъэ зэхэлъ гъэкIэшIахэр адыгэбзэм?

4. Префиксыншэу къэмыкIуэ псалъэхэр сыт хуэдэхэ? Абыхэм я шапхэз къэфхь.

5. Нэхьыбэрэ псалъэ къагъэхьуу сыт хуэдэ префикс, сыт хуэдэ суффикс фщIэрэ? АбыхэмкIэ къэхьуауэ шапхэз къэфхь.

Лэжыгъэ 67. Гъэхуауэ фыкъеджэ. КъыфтхыкI, дэгъэхуа хьэрфхэр вгъэувы- журэ. Дамыгъэ Δ зыдэт псалъэхэр, зэрытхыгъ хуейм хуэдэу, зэпыту е зэпыхауэ фтхы.

Сэ зы хьуапсэщ си Δ Iэр,

Гур зыхуэнэпс...р:

Мызэшынырщ си Δ Iэр

КъээзгъэщIэху дун...р.

(K I у а щ Б.)

▣ Фи псалъэкIэ къыжыфIэж усэм къиIуатэр.

▣ Я тхыкIэ, я мыхьэнэкIэ зэщхьэщыкI, ауэ къэпсалъыкIэкIэ зэтэхуэ псалъэхэр къэвгъуэт. СыткIэ еджэрэ апхуэдэ псалъэхэм?

Лэжыгъэ 68. Диктантм зыхуэвгъэхьэзыр. Фтхы, точкэхэм я пIэкIэ (хуейуэ щыгтэ) тхыгъ хуей хьэрфхэр дэвгъэувзурэ. Дамыгъэ Δ зыдэт псалъэхэр зэпыту, екъуа щыкIу дэгъу хьэмэрэ зэпыхауэ тхыгъ хуей?

КЪУАНЩIЭ ХУЖЬ.

Къу...лэбзухэми хьэкIэ Δ кхьуэкIэхэми къыщ...раш, къыщалъху- шыIэш шыр хужьыбзэ. Еджагъэшхуэхэр апхуэдэхэм альбиноскIэ

йоджэ. Абыхэм·я ІэпкьΔлэпкьыр хушошІэ цыхэр, кьабзійхэр зылэ «пигменткІэ» зэджэ вешеством.

Унэм кьеса псэущхьэ Іэсэхэм альбинос куэду яхэтщ; тхьэкІумэΔкІыхь хужь, джэд, адакьэ хужь, дзыгьуэ, дзыгьуэшхуэ хужь.

Псэущхьэ Іэлхэм альбинос кьыхэкІ...рейкьым икІи апхуэдэ кьахэкІар хьэзаб телъу мэпсэу — ахэр я адэ-анэхэм цыкІу шыкІэ щаукІыж кьохъу. Я лэпкь псом кь...рахуэкІ...у, гугьу ирагьэхьу шагьэпсэу шыІэш. Ауэ апхуэдэ мылхуэсыр кьыдалхуахэм з...хагьэхьэпэу щытми, альбиносым дежкІэ зыхьумэгьу...щ; ар псоми кьахопІ...кІ, псоми заншІэу кьалъагьу.

(В. Бианки зэритхамкІэ.)

▣ Псалъэ зэхэлъхэр щІэфтхьэ. Ахэр зэпывуд зэрызэхэт псалъэпкькІэ.

Лэжыгьэ 69. Префиксхэр пывгьэувэурэ фтхы, префикс кьэс хуэзэу псалъищ-плы кьэвгьэхьуурэ.

Бгьэдэ-, зэ-, кІэлъы-, кьэ-, гьэ-, мы-, щІэ-

Псалъэ лъабжьэхэм префикс пывгьэувэурэ, псалъэ тІурытІ-шырыщ кьытевгьэкІи фтхы.

Загьэ, пыІэ, кІуатэ, шэ, тІыс.

▣ Сыт хуэдэ псалъэхэра зи лъабжьэри зи псалъэпкьри зэтэхуэхэр? Щалхьэ кьэфхь.

▣ *Бзур* — *бзурхэр, кІуэ* — *кІуэж*, зэвгьапщэ псалъэпкьымрэ псалъэ лъабжьэмрэ.

Лэжыгьэ 70. Суффиксхэр пывгьэувэурэ фтхы, суффикс кьэс псалъитІ-шы кьэвгьэхьуурэ.

-рей, -ниэ, -х, -хуэ, -гьуэ, -гьэ, -ж.

▣ Псалъэ кьыхэшпыкІакІэ зэджэр сыт? КьыхэмьщпыкІакІэ зэджэр-щэ?

ПСАЛЪЭ ЛЪЭПКЪЫГЪУЭХЭМРЭ ОРФОГРАФИЕМРЭ.

▣ Псалъэм и лексическэ мыхьэнэкІэ зэджэр сыт?

Псалъэм и грамматическэ мыхьэнэкІэ зэджэр сыт?

Адыгьэбзэм псалъэ лъэпкьыгьуэу данщэ иІэ? Сыт хуэдэ ахэр?

⊙ Псалъэухам фыкьеджэ, шыІэцІэхэмрэ плыфэцІэхэмрэ кьэв-

гъуэт. Абыхэм я формэхэр къэвгъэлыагъуэ. Ахэр псалъэхам зэрыхэува пкъыгъуэхэр къыжыфIэ.

1. Зэмыщхьу мээ бзухэр псы дахэм уи пшыни. (Щ. А.)
2. КъэкIыгъэхэр шысымаджэм деж, я температурэм, псэушхьэхэм хуэдэу, зелэт, бауэкIэщIи мэхъу.

3. Ди Мэжид хахуэм и лыхъужыгъэр
Нобэ Муратым налуэ хуэхъуаш,
Ар шIалэ цIыкIухэм яхымыбжэжу,
Лыхъужь цIэрылуэхэм хыхъаш. (Щ. А.)

БЖЫГЪЭЦIЭ.

§ 14. БжыгъэцIэм и мыхъэнэр.

Ди еджакIэм еджакIуэ щихрэ тхуцIрэ хырэ щоджэ.

Ди еджакIэр этажищу зэтетищ, ещанэ этажым еянэ, ебегъуанэ, епцIанэ классхэр щоджэ.

Ди классым еджакIуэ щэцIрэ тхурэ щIэсщ. ПщыкIуг-хур хъыджэбз цIыкIухэщ, тIощIыр шIалэ цIыкIухэщ.

Дэ етIуанэ этажым, етхуанэ классым дыщоджэ. Си егусэмрэ сэрэ еплIанэ партэм дыдэсщ.

■ Къыхэгъэща псалъэхэм предметым и бжыгъэр къэзыгъэлыагъуэр дэтхэнэхэра, зэрызэкIэлъыкIуэр къэзыгъэлыагъуэр дэтхэнэхэра?

БжыгъэцIэкIэ йоджэ предметхэм я бжыгъэр е предметхэр шабжкIэ, ахэр зэрызэкIэлъыкIуэр къэзыгъэлыагъуэ псалъэхэм.

Я мыхъэнэ, я къэхъукIэ икIи я къэгъэсэбэпыкIэ елгытакIэ бжыгъэцIэхэр лIэужыгъуинплIу зэщхьэщокI:

- 1) зэрабж бжыгъэцIэ: *тIу, щы;*
- 2) зэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэ: *етIуанэ, ещанэ;*
- 3) зэрагуэш бжыгъэцIэ: *тIурымI, щырыщ;*
- 4) къутахуэ бжыгъэцIэ: *щанэ, плIанитI.*

Бжыгъэ къэзыгъэлыагъуэ бжыгъэцIэхэм зэрабж бжыгъэцIэкIэ йоджэ. Зэрабж бжыгъэцIэхэр жэуап хуохъу дапщэ? сьт хуэдиз? упщIэхэм, шапхъэ: *зы, пщыкIух, тIощI, щэ, хыцIрэ тхурэ, мин.*

Предметхэр шабжкiэ, абыхэм ялэ зэкiлэькiуэклэр кэзыгьэлъагьуэм зэрызекiлэькiуэ бжыгьэцiлэкиэ йоджэ.

Зэрызекiлэькiуэ бжыгьэцiлэхэр жэуап хуохьу едапщанэ? дэтхэнэ? упщiлэхэм, шапхьэ: *ялэ — ялэрей, езанэ, етiуанэ, епщыкiуанэ, епщыкiуанэрей.*

Лэжыгьэ 71. Кьифтхыкi, предметхэм я бжыгьэр кэзыгьэлъагьуэ бжыгьэцiлэхэр зы екьуакiэ, зэрызекiлэькiуэр кэзыгьэлъагьуэ бжыгьэцiлэхэр екьуавтiкiэ щiфэтхэ.

1. Абы ирихэлiуэ шы кьарэ инитi щiлэшiлауэ кьуажапщэмкiэ кьыщыдыха гур уэрамыкум иту кьехьрт. (*Кэ. Хь.*) 2. Щакiуэхэр уэтэрым кьыщытэхьэжар етiуанэ махуэм и пщыхьэщхьэрщ. (*Кi. Т.*) 3. Абы сыкiуамэ, зы тхьэмахуэ, тхьэмахуитiтэкьым сызэрыщыiлэр, илэс псэ сыщыщыiлэ кьэхьуаш, ебланэ классри абы кьыщызухаш. (*Кэ. Хь.*) 4. Абы и зыпхьур — Люся — мы гьэм щiлэтiыхьауэ институтым шеджэрт, адреи и пхьур 9-нэ классым щiлэст. (*Кэ. Хь.*) 5. Мыбы шылажэрт колхозым и машинэхэри, цыхуу щитхум нэсыни. (*Кэ. Хь.*)

Лэжыгьэ 72. Кьифтхыкi, цифрэкiэ тха бжыгьэцiлэхэр псалэькiэ, псалэькiэ тхэхэр цифрэкiэ фтхьурэ.

Епщыкiуанэ илэьситхум кьриубыдэу Кьэбэрдей-Балкьэр Кьэрал филармонием концерт 8498-рэ итын хуеати, декабрь мазэм и тишiрэ ебгьуанэ махуэм нэс а бжыгьэр 8700-м шiнгьуаш. Филармонием кьуажэхэм щитын хуея концерт минитiрэ щитхурэ пiлыщым и пiлэкиэ минитiрэ щиблым шiнгьу иташ.

А концертхэм цыхуу 1 000 969-рэ екiуэлiнэу планкiэ шыгати, ари 2 000 100-м шiнгьуаш. Псори зэхэту хэхьуэу а зэманым кьриубыдэу филармонием кьыiлэрыхьэн хуея сом 929 000-м и пiлэкиэ сом 2 000 000-м шiнгьу кьыiлэрыхьаш. («I у а щ х ь э м а х у э».)

■ И шхьэ хущымыт псалэьхэр кьэвгьуэти, зэлха псалэьхэм шiнгьуу фтхы.

Лэжыгьэ 73. Псалэьуха зэхэфлэхьы фтхы, 10, 30, 225 бжыгьэцiлэхэр зэм зэрабж бжыгьэцiлэу, зэм зэрызекiлэькiуэ бжыгьэцiлэу хэту.

§ 15. Бжыгьэцiлэ кьызэрыкiуэ, зэхэлъ, зэхэт.

Бжыгьэцiлэхэр езыр зэрызэхэт ельытакiэ лiэужыгьыуищу зэщхьэщокi: 1) бжыгьэцiлэ кьызэрыкiуэ; 2) бжыгьэцiлэ зэхэлъ; 3) бжыгьэцiлэ зэхэт.

⊙ Къехыгъуишу етхыхахэм фызэхуеплъ. Дэтхэнэм итхэра зы лъабжьэ флэкла мыхъур, лъабжьытIу зэхэлъыр?

<i>тIу</i>	<i>пщыкIуц</i>	<i>цэрэ пщыкIуцхурэ</i>
<i>цы</i>	<i>пщыкIубл</i>	<i>тIощIрэ тхурэ</i>
<i>плIы</i>	<i>цэщI</i>	<i>щихрэ цэщIрэ тIурэ</i>
<i>цэ</i>	<i>тхущI</i>	<i>минрэ щитхурэ цырэ</i>
<i>мин</i>	<i>пщIей</i>	<i>минрэ цэрэ бгъущIрэ</i>

■ Дэтхэнэ бжыгъэцIэхэра зы псалъэ флэкла мыхъухэр, зы псалъэу тхэхэр?

Зы лъабжьэ флэкла мыхъу бжыгъэцIэхэм къызыэ-рыкIуэкIэ йоджэ, шапхъэ: *зы, пщIы, езанэ, плIанэ*.

БжыгъэцIэ зэхэлъкIэ йоджэ лъабжьытIу зэхэлъхэм, шапхъэ: *пщыкIуц, тIощI, зытхух*.

БжыгъэцIэ зэхэткIэ йоджэ бжыгъэцIэ къызырыкIуэхэу е бжыгъэцIэ зэхэлъхэу бжыгъэцIитIу е нэхъыбэу зэхэтхэм (ауэ зы псалъэ зэхэлъхэу зэхемыхъахэм), шапхъэ: *тIощIрэ бгъурэ, щихрэ цэщIрэ тIурэ, плIыщI-плIыщIрэ хырыхрэ*.

ПщыкIузым шыщIэдзауэ пщыкIубгъум нэсыху бжыгъэцIэ зэхэлъхэм лъабжьэхэр пычыгъуэ **кIу**-кIэ зэлхаш, **пщIы**-р **пщы**-уэ къапсэлъ хъуаш, и ужь ит лъабжьэхэм хьэрфзешэ **ы**-р поху: *пщыкIуц* (пщы+кIу+зы), *пщыкIух* (пщы+кIу+хы). ТIощIым къыщыщIэдзауэ бгъущIым нэсыху **пщI**-р **щI**-м хуэкIуаш: *тIощI, еплIыщIанэ, бгъущI*.

БжыгъэцIэ зэхэтхэм хэт бжыгъэцIэхэр суффикс **-рэ-рэ**-кIэ зэлхаш: *тIощIрэ зырэ, минрэ щихрэ плIыщIрэ тIурэ*.

⊙ Таблицэм феплъ. Дэтхэнэ къехыгъуэм хэвгъэувэ хъуну илъащIэмкIэ къыщыхъа псалъэхэр.

БжыгъэцIэхэр	Зэрызэхэт елгытакIэ зэрыгуэша лIэужыгъуэхэр		
	къызырыкIуэхэр	зэхэлъхэр	зэхэтхэр
зэрабж зэрызэкIэлъыкIуэ зэрагуэш	<i>цы</i> <i>етIуанэ</i> —	<i>пщыкIух</i> <i>епщыкIуханэ</i> <i>пщыкIуц</i> <i>пщыкIуц</i>	<i>цэрэ зырэ</i> <i>тIощIрэ ецанэ</i> <i>хыщI-хыщIрэ</i> <i>зырызрэ</i>
къутахуэ	<i>плIанэ</i>	<i>щанитI</i>	—

ПшыкӀутху, тӀошӀрэ плыӀрэ, щанэ, щэрэ тӀошӀрэ ирэ, еплышӀанэ, тӀошӀ, пшыкӀуй, и, тху, щэрэ пшыкӀухрэ, блырыбл, бгыуцӀрэ щырэ, пшӀанэ, плырыплӀ, щэ.

Лажыгъэ 74. ФыкӀеджэ, бжыгъэцӀэхэр (кызырыкӀуэми, зэхэлъми, зэхэтми, зэрабжми, зырызкӀэлъыкӀуэми) зэхэвгъэкӀыурэ.

Мэкъумылэ гъэхъэзырынм елэжь бригадэхэмрэ звенохэмрэ мы гъэм кӀалэнышхуэ кӀапэщытщ. Абыхэм щӀымахуэ кӀэкӀуэным Ӏэщым хуэзэу хуагъэхъэзырын хуейш мэкъумылэ единицэу центнер 21-рэ. Прохладнэ, Майскэ районхэм трасэ езыр-езыру кӀэкӀ мэкӀупӀэхэу яӀэхэм я нэхтыбапӀэм япэ пыушӀыгъуэр шы-зэфӀагъэкӀаш. Мэкъуу тонн 1000, сенажу тонн 3000-м кы-шыщӀэдзауэ 7000-м нэс, мэкъу хъэжыгъэу тонн 312-м кы-шыщӀэдзауэ 320-м нэс шагъэхъэзыраш. («Адыгэ псалъэ»).

▣ Урысыбзэм шышу адыгэбзэм кыгъэсэбэла псалъэхэр щӀэфтхъэ. А псалъэхэм кӀарыкӀ мыхъэнэхэр кыжыфӀэ. Ахэр урысыбзэм зырышатхымрэ адыгэбзэм зырышатхымрэ зэвгъапщэ.

▣ **НэхъыбапӀэ** псалъэм пыт суффикс **-пӀэ**-м сыт кыгъэзӀагъуэр?

Лажыгъэ 75. Фэр-фэру зэхэфлӀхыи фтхы псалъэуха хырых, бжыгъэцӀэ кызырыкӀуй, зэхэлъи, зэхэти хэвгъэуэурэ, жамышхэм я ехъулӀэныгъэм фытеп-сэлъыху.

Лажыгъэ 76. КыфтхыкӀ, бжыгъэцӀэ зэхэтхэм хэт бжыгъэцӀэ зэхэлӀхэр кӀэвгъуэт, абыхэм я лӀабжӀэр щӀэфтхъэ.

1. Хэку зауэшхуэм минрэ щибгъурэ плышӀрэ зы гъэм щӀидзаш, минрэ щибгъурэ плышӀрэ тху гъэм нухаш. 2. Москва ухуэн щӀадзаш минрэ щэрэ плышӀрэ блы гъэм. 3. Библиотекарым тхылъыщӀэ пшыкӀуйым и гугъу ищӀаш. 4. Тыкуэным и заведую-щым складым кышӀлэкӀыу кыӀэрыхъаш тхылъ минрэ щийрэ пшӀейрэ щырэ. 5. Консервхэр щахъумаш ашык щиблрэ тӀошӀрэ хым.

§ 16. Зэрабж бжыгъэцӀэхэр, абыхэм я зэхъуэкӀышӀэр.

⊙ ИлӀабжӀэмкӀэ кышышхыа псалъэ зэпхэхэм фыкӀэлъыплӀ, падеж кӀэухыр зыпыувар фубзыху. ЩыӀэцӀэмрэ бжыгъэцӀэмрэ шышу ипэ итыр зэхэвгъэкӀ, кӀэвгъуэт а тӀур падежкӀэ щызэ-мыкӀур. Падеж кӀэухыр зыпытыр, зэрыт падежыр (кӀэухыр зей падежыр) кыжыфӀэ.

Стлол тлоуцгыр, шэнтитхум, зы партэмжлэ, шы хыццгу, выуэ бэгур, жэм цэццгыр, шклэ пцыкгуийм, мэл минымжлэ, зы бжэнырауэ, цынэу тхуцгыр.

⊙ Зэрабж бжыгъэццэхэм шыцу сыт хуэдэхэра шылэццэм и пэ итыр, сыт хуэдэхэра шылэццэхэм пыту ятхыр? Фигу къэвгъэкыж, сыт хуэдэ шылэццэхэра зэрабж бжыгъэццэ **зы**-р зыпыту къап-сэлъыр икй ятхыр.

Зэрабж бжыгъэццэр шылэццэм шыщыгъум деж, шытыклэ кызыэрыклэ плыфэццэм хуэдэу, падежклэ зэхъуэкла мэхъу, падежклэ шылэццэм йоклу. Бжыгъэццэ **зы**-р шылэццэм и пэклэ мэуэ, падеж клэухыр зыпыувэр шылэццэр арщ, щ а п х ь э: *тхылгыр, зы тхылгым*. Бжыгъэццэ **зы**-м и щхьэклэ шылэхэр шылэццэм и ужьклэ кыккэлъоклуэ, падеж клэухри кыпоувэ, шапхьэ: *пхъэлэщитгыр, ашык пцыкгузым, машинэ пцыкгуитхуклэ, сатыр тлоуцгрэ блыуэ*.

Шылэццэмрэ бжыгъэццэмрэ падежклэ зэмыклуу зэпха шыхъу шылэщ. Абы шыгъуэм шылэццэр обстоятельствоуэннэ падежым итынуш, бжыгъэццэр падежклэ зэхъуэкла хъунуш, ауэ мыбы шыгъуэ бзэм нэхъыбэрэ кызыэригъэсэбэпыр бжыгъэццэм падеж клэухыр пымытуш, шапхьэ: *трактору цыр, трактору цым. Мэлу минипци ди колхозым илэщ*.

Шылэццэм шыщымыгъум деж, бжыгъэццэр падежклэ зэхъуэкла мэхъу, шылэццэм ещхъу. Бжыгъэццэ зэхэтым и клуэццклэ падеж клэухыр зыпыувэр и ужь ит бжыгъэццэрщ, шапхьэ: *цэрэ тхуццгрэ плырэр, цэрэ тхуццгрэ плырэм*.

Зэрабж бжыгъэццэхэм къагъэлъагъуэ елытаклэ гупитлу бгуэш хъунуш: белджылыгъэ бжыгъэццэрэ белджылыншагъэ бжыгъэццэрэу.

Белджылыгъэ зэрабж бжыгъэццэхэм къагъэлъагъуэ белджылыуэ щыт бжыгъэхэр, шапхьэ: *зы, тлу, пцыкгуитху, пцыкгуий, пцлей, бгъуццгрэ хырэ, цэрэ тлурэ*.

Белджылыншагъэ зэрабж бжыгъэццэхэм къагъэлъагъуэ белджылыгъэ зыхэмыл е гъунэгъуу еклуаллэ кудейуэ щыт бжыгъэхэр, шапхьэ: *зытлуш, зыщыплл, зыбгъупци, зыкгом, зыбжанэ, зытлоуцгырыпци*.

Зэрабж бжыгъэц|эхэр псалъэухам нэхъыщхьэу зэрыхэуэвэр зэпха псалъэм и определенэуш. Абы шыгъуэм а тIур (зэрабж бжыгъэц|эмрэ зэпха шы|эц|эмрэ) бжыгъэки падежкIи зокIухэр. Зэрабж бжыгъэц|эр шы|эц|эм шыщIымыгъум деж, шы|эц|эм хуэдэу, подлежащэуи, сказуемэуи, дополненэуи, обстоятельствэуи псалъэухам хоувэ, псалъэм папшIэ: *ТIур къэсыжащ. Къахуар тхуш. Хыр стIоным теслэхьащ. ЕтIуанэм сыщоджэ.*

⊙ Зэрабж бжыгъэц|эм и таблицэм феplъ, падеж кIэхур шы|эц|эм шыпыувэр, бжыгъэц|эм шыпыувэр фубзыху. КъыжыфIэ, сытым шыгъуэ бжыгъэц|эр, шы|эц|эм ешхьу, падежкIэ зэхъуэкIа щыхьур.

Зэрабж бжыгъэц|эм и склоненэм и таблицэ

Па- деж- хэр	Бжыгъэц эм шы эц э шыгъуу		Бжыгъэц эм шы эц э шымыгъуу	
	Мыбелджылы склоненэ	Белджылы склоненэ	Мыбел- джылы склоненэ	Белджылы склоненэ
И.	<i>тхылъ блыщI—</i>	<i>тхылъ блыщIы- р</i>	<i>щы—</i>	<i>щы- р</i>
Э.	<i>тхылъ блыщI—</i>	<i>тхылъ блыщIы- м</i>	<i>щы—</i>	<i>щы- м</i>
П.	<i>тхылъ блыщI- кIэ</i>	<i>тхылъ блыщIы- мкIэ</i>	<i>щы- кIэ</i>	<i>щы- мкIэ</i>
О.	<i>тхылъ блыщI- у</i>	<i>тхылъ блыщIы- рауэ</i>	<i>щы- уэ</i>	<i>щы- рауэ</i>

Джыгъэ 77. КъыфтыкI скобкэм дэт шы|эц|эхэр, бжыгъэц|эхэр къызэрэ-
зэгъуу хэвгъэуэжурэ. Бжыгъэц|эхэр псалъэухам зэрыхэуэвэр пкыгъуэхэр къы-
жыфIэ.

1. Мы гъэм гъатхэр (*тхьэмахуэ, тIу*) нэхъ пасэу къэкIуаш.
2. Ди къуажэку уэрамым и (*гъунэ, тIу*) жыг шхьэ баринэхэр Iутщ.
3. А (*лIыжь, щы*) я къуэхэр ди колхозым IэщIагъэлIу щолажьэ.
4. Си шыпхьур Москва еджакIуэ зэрыкIуэ лъандэрэ (*мазэ пщIы*) хьуаш.
5. Ди гъунэгъум и (*сабий, тIу*) фIуэу егъасэ.
6. (*Ебгъуанэ*) нэхъапэ къэсыжаш.
7. Си къуэшыр сэ нэхърэ (*илъэс, тху*) зэрынэхъыжьыр.
8. Ди къуажэр къалэм пэжыжьэщ километр (*тIоуцI*).
9. Зэхэлхьэт (*бгъу, пщIей*).
10. Дэхэр фэ (*щы, щы*), мыIэрысэхэр (*тху, тху*) фхуохьу.

Лажыгытэ 78. КъифтхыкI, цифрэкIэ тха бжыгытэ псалъэкIэ фтхыжурэ. Бжыгытэ ахэр зеплахэри шIэфтхэ. Бжыгытэ зэрыт падежхэр псалъэ шIыум гъэкIэшлауэ тевгъэуэ.

Дэ зы джей — финвал **тлэгъуаш**, джей къэзыукI параход ин гуэрым и палубэм телъу. Абы и кIыхъагыр хъурт метр 21-рэ. Зым яужь адрејр иту **«зэпыгъэуэ»** пыли 6 и кIыхъагыт. Абы и жьэм жьэдэхуэнт лодкэ псо, ар зезыгъакуэри зэрысу. Абы игу закъуэм иришэхаш килограмми 148: цIыху балигъ инитIым я **мьхъэлъагъын**. Зэрыштыу а джейм и хьэлъагыу кышIэклаш тонн 55-рэ. Зы тэрээ ин гуэр пшырэ абы и тепшэчым а джейр иплъхамэ, абы кыпэшэчэн папшIэ, тэрэээм и адреј тепшэчым иувэн хуей хъунут цIыхухъуи, цIыхубзи, сабии зэхэту мин хъу цIыху гуп, уеблэмэ ари **иримыкъункIэ** хъунут. А джейр нэхъ ин лъэпкъхэми яшыштэкъым. ШыIэш джей лъэпкъ и кIыхъагыр метр 33-рэ хъууэ, и хьэлъагыр тонни 100-м шIигъуну.

В. Бианки зэритхамкIэ.

▣ Къыхэгъэша псалъэхэр зэпывуд зэрызэхэт псалъэ IыхъэкIэ. Дэтхэнэми кыгъэлъагыуэр фхужыIэну пIэрэ?

Лажыгытэ 79. ЦифрэкIэ тха бжыгытэ псалъэкIэ фтхыжурэ къифтхыкI, бжыгытэ зэхэтхэр шIэфтхэ.

1961 гъэм апрелым и 12-м цIыхухэм кыхузэIуахаш космическэ уэгум зэрыкуэн гуэгур. А зэманым космическэ кхъухымы-спутникым кызэрнлэтыхьар дакыкыи 108-кIэш, ауэ абы я фIэш ишIаш цIыхум гунапкъэншэу Iэмалхэр зэралэр. «Восток-2» кхъухымы ису 1961 гъэм шылъэтам шыгъуэ, космонавт Герман Титов сыхъэт 25-м шIигъукIэ уэгум иташ. А зэманым къриубыдэу абы ШIым и хъурегъыр 17-рэ кыльэтыхьаш. Уэгур кыхутэныр адэкли ирагъэкIуэкIаш Валерий Быковский, Валентинэ Терешковэ сымэ ярысу «Восток-5», «Восток-6» кхъухьэм зэгъусэу 1963 гъэм июным кыщалъэтыхьам шыгъун.

(«Адыгэ псалъэ»).

§ 17. Зэрагуэш бжыгытэ ахэр.

Ягуэш бжыгытэ зытрагуэшэхэм зэрахуэхъур зыхуэдизыр къэзыгъэлъагыуэм зэрагуэш бжыгытэ ахэр йоджэ.

Зэрагуэш бжыгъэцлэхэр дапшэ-дапшэ? упщлэм жэуап хуохъу: *щырыщ, пщыкIутху-пщыкIутху.*

Зэрагуэш бжыгъэцлэр зэрабж бжыгъэцлэм кытохъукI, пщIым нэсыху зэрабж бжыгъэцлэм тIэу кытрагъазээрэ, я кум зээпх **рI** дэувээрэ. Абы шыгъуэм яужь ит бжыгъэцлэм пыт **ыр**, **тIу**-м хэт **у**-р покI: *зырыз* (зы-ры-зы), *тIурытI* (тIу-ры-тIу), *тхурьтху* (тху-ры-тху).

ПщIым фIэкIа нэужь, зэрагуэш бжыгъэцлэр кьохъу зэрабж бжыгъэцлэм кьэпсэлъыкIэ шхьэхуэ иIэу кытрагъээзэныгъэмкIэ, щатхкIэ, я кум екъуа цIыкIу дагъэувэ: *пщыкIуэ-пщыкIуэ, пщыкIуий-пщыкIуий, щитI-щитI е щэ тIурытI, минитху-минитху е мин тхурьтху.*

Зэрагуэш бжыгъэцлэхэр бжыгъэцлэ зэхэтуи бзэм кышокIуэ. Бжыгъэцлэ зэхэтым зэрагуэш бжыгъэцлэ кыщытрагъэкIым деж, абы хыхъэ дэтхэнэ зы бжыгъэцлэми и псалъэпкыым тIэу кытрагъазэ, суффикс **рэ**-кIэ зэрызэпхам хуэдэуи кьахыж, щапхъэ: *тIоцI-тIоцIрэ зырызрэ, щиплI-щиплIрэ хыщI-хыщIрэ ирийрэ.*

Бжыгъэшхуэ кьрагъэлъагъуэу зэрагуэш бжыгъэцлэхэр кыщагъэхъу шыIэщ зэрабж бжыгъэцлэмрэ зэрагуэш бжыгъэцлэмрэ я зэдэщIыгъумкIэ, щапхъэ: *мин хырых, миллион блырыбл.*

Зэрагуэш бжыгъэцлэхэр шыIэцлэм и ужькIэ кьокIуэ, езыр ладежкIэ зэхъуэкIа мэхъу, псалъэухами хоувэ, зэрабж бжыгъэцлэм хуэдэу, щапхъэ: *ЕджакIуэхэм тетрадь щырыщ кьратащ; пIырыпIыр ирикъуаш, зэрахуэхъур тIурытIщ, щырыщу ягуэшаш, тхурьтхур ядакъым.*

Лэжьыгъэ 80. КъифтхыкI, цифрэкIэ тха бжыгъэцлэхэр псалъэкIэ фтхыжурэ, упщIэхэм я жэуапри фтхы.

1. Кхъуэщыни 2-м шэ литри 10 итщ. Шэ литр дапшэ-дапшэ ярыт кхъуэщынхэм? 2. ПщыкIуийр щым дапшэ-дапшэ яхуэхъурэ? 3. Щхъырыбей 8-м зэхуэдэу щIакIэурэ псы пэгун 16 щIакIаш. Псы пэгун дапшэ-дапшэ щIакIа щхъырыбей кьэс?

Б. з. Лэжьыгъэ 81. Сочиненэ (описание) фтхы, цIыхум и теллгэм теухуауэ (фи кIэлъыплъыныгъэм ипкь иткIэ. Тхыгъэм сьт хуэдэ плъыфцIэ, шыIэцIэ, бжыгъэцлэ, цIэпапщIэ кыщывгъэсэбэпа псалъэхум хъувауэ, сказуемэу хъувауэ.

Лэжьыгъэ 82. Мы бжыгъэцлэхэм зэрагуэш бжыгъэцлэ кытевгъэкIи фтхы. Зэрагуэш бжыгъэцлэхэм я тхыкIэр кыжыфIэ.

1) 2 — *тІурытІ*; 4, 5, 8, 10; 2) 13 — *пицькІуш-пицькІуш*; 14, 18, 40, 80, 90; 3) 24 — *тІоуцІ-тІоуцІрэ пІІырыпІрэ*; 30, 48, 517, 1602.

Лэжыгъэ 83. КъифтхыкІ, зэрагуэш бжыгъэцІэхэр зы екъуакІэ, зэрабжхэр тІукІэ шІэфтхъэ.

Ди колхозым и складым лэч куэд шІэлъш. Ахэр килограмм тІурытІ зэрыхуэ банкІхэмрэ килограмм шырыш зэрыхуэхэмрэ ярытш, килограмм тхурьтху зэрыхуэхэри яхэтш. Щхъэгъубжэ-дэцІэлъ зэрылъ чейм кЪрихуэрэ колхозхэтиТми килограмм зырыз яриташ, дэри килограмм тІурытІ кыдиташ еджапІэм щхъэкІэ. Завхозым кыщІихащ лэч килограмм тхушІ — банкІишцІ, килограмм тхурьтху ярылъу. Олифэ килограммишцІи кыщІихащ.

§ 18. Къутахуэ бжыгъэцІэхэр.

⊙ КъэкІуэну псалъэ зэпхэхэр хэтурэ псалъэухахэр зэхэфлъхыи фтхы: *гектар тхуанипІІ, килограмм щанэ, щІакхъуэ пІанэр, гъуэгум и ханэр, сыхъэт пІанэм, хадэм и бгъуанитІыр.*

Къутахуэ бжыгъэцІэхэр шІэфтхъэ.

Къутахуэ Іыхъэхэм я бжыгъэ къэзыгъэлъагъуэм кЪ у т а х у э бжыгъэцІэкІэ йоджэ.

⊙ Гу лъыфтэ *щанэ, тІоуцІанэ* псалъитІым кыххэгъэща суффиксым. СыткІэ къэхъурэ къутахуэ бжыгъэцІэр? Сыт хуэдэ бжыгъэцІэ *щы, тІоуцІ* бжыгъэцІэхэр? Суффикс *-анэ-р* шыпыдгъэуэвэм, сыт хуэдэ зэхъуэкІыныгъэ игъуэта *щы* зэрабж бжыгъэцІэм? Пывгъуэвэ а суффиксыр *пІІы, хы, блы, и, бгъу, пицІы* бжыгъэхэмн.

Къутахуэ бжыгъэцІэхэр зэрабж бжыгъэцІэхэм кытохъукІ, суффикс *-анэ* пыувэкІэрэ.

Суффикс *-анэ-р* шыпыувэкІэ, бжыгъэцІэм *ы* пытмэ, ар доху, шапхъэ: *щы — щанэ, пицІы — пицІанэ, тІоуцІ — тІоуцІанэ.*

Суффикс *-анэ-р* зыпыувэ бжыгъэцІэм псор зэрыкъутар зыхуэдизыр къегъэлъагъуэ, псалъэм папщІэ, *пІанэ* къутахуэ бжыгъэцІэм къегъэлъагъуэ зыр пІІы ищІыкІауэ абы шыш зы Іыхъэ.

Къутахуэм шыш Іыхъэ бжыгъэр зэрабж бжыгъэцІэкІэ къагъэлъагъуэ. Псалъэм щхъэкІэ, *тхуаниш* жиІэмэ, зыр тху

ищыкIауэ, абы шыщу шы кьокI. Къутахуэ бжыгъэцIэр цифрэкIэ шатхкIэ, зэрыкъута бжыгъэр (къутахуэ бжыгъэцIэр) знаменателым, къутахуэм и бжыгъэр (зэрабж бжыгъэцIэр) числителым шатх, ш а п х ь э: $\frac{1}{2}$ — *ныкгуэ*, $\frac{1}{5}$ — *тхуанэ*, $\frac{3}{4}$ — *планиш*, е бжыгъэцIэ псом и ужькIэ запятой ягъэуври итIанэ къутахуэ бжыгъэр ятх, шапхъэ: 2,3 — *тIурэ пшIанищрэ*; 6,07 — *хырэ щаниблрэ* (хырэ Iыхьыщэм шыщу блырэ).

Къутахуэ бжыгъэхэр инмэ, къутахуэ бжыгъэцIэм и пIэкIэ бзэм кьегъэсэбэл зэрабж бжыгъэцIэр, шапхъэ: $\frac{16}{25}$ — *зы псор зэхуэдэ Iыхьэ тIоуцIрэ тхууэ къутауэ, абы шыщу Iыхьэ пщыкIух*.

Къутахуэ бжыгъэцIэр шыIэцIэм бгъэдоувэ, падежкIэ зэхуэекIа мэхьу, псалгъэхам хоувэ зэрабж бжыгъэцIэм ещхьу, ш а п х ь э: *Килограмм Iыхьэ пшIанэр грамм дапцэ хгурэ? Школ хадэм шыщу щанитIым жыг хасащ*.

Къутахуэ бжыгъэцIэхэр кызырыкIуэуи, зэхэлъуи, зэхэтуй кьокIуэ: *ханэ, бланэ, янэ; пщыкIушанэ, тIоуцIанэ, цэцIанэ; блыщIрэ тхуанэ, цэрэ цэщIрэ шанэ*.

Лэжыгъэ 84. КъыфтхыкI, цифрэкIэ тха бжыгъэцIэхэр псалгъэкIэ фтхыжурэ. Къутахуэ бжыгъэцIэхэр зы екьуакIэ, зэрабж бжыгъэцIэхэр екьуа нэшэкъашэкIэ шIэфтхъэ.

1. Зэхуэдэ хуабжыагъ иIэу сыхьэти 6-кIэ кIуэри, кхъухьIатэм гъуэгуанэм и Iыхьэ ханэр зы сыхьэтым, и Iыхьэ ханищыр сыхьэтищым, и Iыхьэ ханитхур сыхьэтитхум икIуаш. 2. Километр пIанэр метр 250-рэ мэхьу. Зы тонным и пIанищыр килограмм 750-рэ мэхьу. 4. Школым зы мазэм еджакIуэхэм тетрадь 380-рэ яритащ, тетрадь псоми я пшIанищыр линиешхуэу, тхуанитIыр клеткэ цыкIуу. 5. Метрым и пшIаниблыр сантиметр 70 мэхьу. 6. Зы сыхьэтым и Iыхьэ щанитIыр дакъыкъэ 40 мэхьу.

Лэжыгъэ 85. БжыгъэцIэ къутахуэхэм фыкъеджэ.

$$\frac{1}{3}; \frac{1}{4}; \frac{2}{3}; \frac{3}{5}; \frac{2}{5}; \frac{3}{7}; \frac{3}{8}; \frac{4}{7}; \frac{5}{8}; \frac{7}{8}; \frac{9}{10}; 3,6; 14,8; 27,04.$$

Къутахуэ бжыгъэцIэхэр зыгъэбелджылыуи ягъэбелджылыуи кьэкIуэнкIэ мэхьу: *етIуанэ шанэр, Iыхьэ пIанэр, жыIэрысэ тхуанэр*.

⊙ Псалгэ зэпхэхэм шыщу дэтхэнэра зыггэбелджылыр, яггэ-белджылыр?

Лэжыгыгэ 86. Псалгэккэ тха кьутахуэ бжыггэццэхэр цифрэккэ тхыжыи.

Бггуанэ, шанитI, пщыкIузаниплI, зыр (псор) тIоцIрэ тхууэ кьутауэ абы шыщу Iыхьэ пщыкIутI, ханиплI, плIанитI, зыр шэрэ плIыщIрэ тхууэ кьутауэ абы шыщу IыхьипщI, зыр шэрэ блыщIрэ тIууэ кьутауэ абы шыщу Iыхьэ пщыкIубггу, ханищ.

§ 19. Зэрабж бжыггэццэ зэхэлъхэм я тхькIэр.

⊙ ЗэхэвггэкI шапхэхэм бжыггэццэ зэхэлъхэр зэпыту шытхар, екьуа цыкIу дэту шытхар. Гу дьыфтэ бжыггэццэм дэшIыггу шыIэццэм кьышыттриггэзэжымрэ кьышыттримыггэзэжымрэ.

<i>Тетрадь</i>	<i>зытIуц</i>	
	<i>зыщыплI</i>	
	<i>зыхьыл</i>	<i>кгэфцэху.</i>
	<i>зыбггупщI</i>	
	<i>зытIоцI</i>	
	<i>зыпщыкIубл</i>	
<i>Класс кгэс тетраду</i>	<i>тIоцI-тIоцI</i>	
	<i>щэцI-щэцI</i>	<i>кэратащ.</i>
	<i>щитI-щитI</i>	
	<i>тхуцI-тхуцI</i>	
<i>Дэ тцыщ дэтхэнэ зыми</i>	<i>тхылгых-блы</i>	
	<i>тхылгубл-и</i>	
	<i>тхылгэбггэ-пщIы</i>	<i>иIэщ.</i>
	<i>тхылгэ пщыкIутху-пщыкIух</i>	
<i>Дэ еджапIэ библиотекэм кгэщIэтхыурэ</i>	<i>тхылгэ тIурытI-щырыщ</i>	
	<i>тхылгэ тIоцI-тIоцI</i>	<i>деджащ.</i>
	<i>тхылгэ щэцI-щэцI</i>	

I. Зэпыту ягх:

а) и гьунэгьу бжыгъэ къэзыгъэлъагъуэ бжыгъэцлэ зэхэлъхэу префикс **зы-** пьувэкIэрэ къэхъухэр, шапхъэ: *зытIуыц, зыщыплI, зыхыбл, зыбгъуныцI, зытIоуцIырыныцI, зыныцIей, зытIоуцI, зыныцIытху.*

б) **цэ, мни, миллион, миллиард** бжыгъэцлэхэмрэ абыхэм я бжыгъэр къэзыгъэлъагъуэ зэрабж (тIум къыщыцлэдзэуэ пщIым нэс, цэ) бжыгъэцлэхэмрэ, шапхъэ: *цитI, цых, миний, минипцI, миллионитху, миллиардиц.*

в) къутахуэ бжыгъэцлэхэмрэ абыхэм я бжыгъэ къэзыгъэлъагъуэ зэрабж бжыгъэцлэхэмрэ, шапхъэ: *шанитI, планиц, тхуаниплI, ханитху, ныцIанибл, тIоуцIанитI, ныцIыгузаниц, ныцIытхуаний.*

II. Екъуа цIыкIу дэту ягх:

а) пщIым и щхъэкIэ шыIэ бжыгъэцлэхэм къытекIа зэрагуэш бжыгъэцлэхэр, шапхъэ: *ныцIыгуз-ныцIыгуз, тIоуцI-тIоуцI, мин-мин, зыбгъуныцI-зыбгъуныцI, шыбгъу-шыбгъу, минипцI-минипцI, миллиониц-миллиониц.*

б) зэкIэлъыкIуэ бжыгъэцитI зэпыувэурэ гьунэгьу бжыгъэ къэзыгъэлъагъуэхэр, шапхъэ: *тIу-цы, бгъу-ныцIы, ныцIытху-ныцIытху, цитI-цыц; тхылъитI-цы, гектариц-плIы, центнерих-блы; тхылъитI-тхылъыц, жыг ныцIыгуы-жыг ныцIыгуы, мэл тIоуцI-мэл тIоуцIрэ зырэ, бжэныцэ-бжэныцэ цитI.*

в) зэрагуэш бжыгъэцлэхэр зэрызэхэт бжыгъитIым языр цифрэкIэ тхауэ шытмэ, абыхэм я кум, щ а п х ъ э: *5-рытху, тхуры-5; хыры-6,6-рых, бгъуры-9,9-рыбгъу, ныцIытху-16.*

Диктантым зыхуэвгъэхъэзыр.

Лажыгъэ 87. Дамыгъэ Δ зи яку дэт бжыгъэцлэ зэхэлъхэр, зэрытхыгъу хуейм хуэдэу фтхуэрэ, къыфтхыкI, а нагъыщхэр дэвгъуэвэжурэ зэрыуэ падежхэр къыжыфIэ.

1. Махуэ зы Δ хы Δ бл хъуауэ уэш къешхыу, шыIэтыIэу шыт. 2. Ди ухуакIуэ бригадэм хэт рабочэхэм нормэ тIу Δ шы ягъэзашIэу мэлажэ. 3. Ученическэ бригадэм нартыху участкэр махуэ тIу Δ шы яухынуш, абыхэм махуэ къэс гектарыр шэуэ къутауэ абы

шыщү 1ыхьэ пщык1утхуΔпщык1ух япщ1э. 4. Чэмал тхылъ зыΔшыΔпл1ым хэплъэри нэхъ дэзыхьэхар къыхихащ еджэну. 5. Ученическэ бригадэм хэт еджак1уэхэм июнь мазэм сом бгъуш1Δбгъуш1 къэзыхьэхэри, блыщ1Δблыщ1рэ тхуры-тхурэ къэзыхьэхэри хэтщ, нэхъ маш1э дыдэ къэзылэжьыхэм сом хыΔхы, блыΔблы къахьащ.

Лэжьыгъэ 88. Бжыгъэ и гъунэгъу къэзыгъэлагъуэ бжыгъэц1эхэр псалъэк1э фтхы, дамыгъэ Δ-р лэвдэжурэ.

Махуэ 13Δ14, *махуэ пщык1уш-пщык1ул1*; сыхьэт 7Δ8, метр 16Δ17, сатыр 3Δ4, нартыху центнер 80Δ90, къэп 18Δ19, сом 6Δ7, тхьэрыкъуэ 2Δ3, мы1эрысэ 20Δ21, дакъикъэ 1Δ6Δ7, жэм 1Δ15, къуажэ 1Δ9Δ10.

Лэжьыгъэ 89. Литературэмк1э физеджа рассказхэм къыхэвгъуатэ бжыгъэц1э зыхэт псалъэухаих, бжыгъэц1эхэр зыхуэдэр тевгъэувэ.

§ 20. Шы1эц1э, цифрэк1э тха бжыгъэц1э зэдэщ1ыгъум я тхык1эр.

⊙ Псалъэухахэм фыкъеджэ. Цифрэк1э тха бжыгъэц1эхэмрэ ахэр зыпыщ1а шы1эц1эхэмрэ, бжыгъэхэмрэ абыхэм къапыувэ к1эух-суффиксхэмрэ яку екъуа ц1ык1у къыщыдэувэ, къыщыдэмыгъувэхэм гу лъыфтэ, фигу ивубыдэ.

Зеклассэгъу 30-м я сурэт 30-р иралъхьэну рамэ дахэ ягъэхьэзыращ. V классым щеджэр хъыджэбз ц1ык1у 16-къым, ат1э 17-щ, ет1анэгъэ щеджэнур 17-ракъым — 18-щ. Дэ т1уры 2-рэ партэм дыдэсщ, 11-нэ партэм дэ дыдэсщ, щ1алэ ц1ык1уи 2 инэ т1ысыт1эм шысщ.

Шы1эц1эмрэ цифрэк1э тха зэрабж бжыгъэц1э **2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 100**-хэм яшыщ зырэ зэдэщ1ыгъуу къыщахьк1э, шхьэхуэ-шхьэхуэу ятх, япэ ит шы1эц1эм зэзыпх и пыту, шапхъэ: *л1ыхъужьы 2, ручки 3, портфели 4, къэрэндащи 5, шк1и 6, шыни 7, тхылъи 8, тетради 9, жэми 10, мали 100.*

Цифрэк1э тха бжыгъэц1эхэмрэ абыхэм къапыувэ падеж к1эух, суффикс, союз-суффикс хуэдэхэмрэ я кум екъуа ц1ык1у

дэту ятх, шапхэ: *24-р, 87-м, 91-мкIэ, 55-уэ, 47-ми, 31-рэ, 5-кэым, 9-нэ, 10-ми, 18-тэкэыми, 15-ну, 17-ами, 20-ац, 11-нума, 72-ти, 90-рауэ.*

Римскэ цифрэ I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, нэгъуэщIхэри зэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэу фIэкIа къакIуэр-къым. Римскэ цифрэкIэ тха бжыгъэцIэхэм къыщапсэлъ хабзэщ зэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэ къызэрыхъу префикс е-рэ суффикс **-анэ-рэ**, ауэ а цифрэхэм ящIыгъуу ятхыркъым, шапхэ: *V класс, II бригада, III курс, X махуэ, XX лIэщIыгъуэ.*

Лэжьыгъэ 90. ШыIэцIэм кIэлъыкIуэ бжыгъэцIэхэр цифрэкIэ фтхы.

Тхыль (2) — *тхылъи* 2, перо (3), жыг (4), мывэ (5), шы (6), бжъамий (7), дей (4), шыгу (9), бзу (10), мэл (100), сом (15) — *сом* (15), унэ (18), джэд (20).

Лэжьыгъэ 91. БжыгъэцIэхэр цифрэкIэ фтхыурэ, падежкIэ зэфхъуэкI.

4—4-р, 4-м, 4-мкIэ, 4-рауэ; 8, 10, 14, 200.

Лэжьыгъэ 92. ПсалъэкIэ тха бжыгъэцIэхэр падежкIэ, цифрэкIэ тхэхэр псалъэкIэ фтхыурэ къифтхыкI:

1986 гъэм сентябрым и 20-м илгъэс 50 ирикъуаш Лениным и план телъыджэ **ГОЭЛРО**-м ипкъ иткIэ ди шылгъэм япэ дыдэу шаухуа Бахъсэн **электростанцыр**. ...Илгъэс щэ ныкъуэм кърнубыдэу станцым **киловатт** сыхъэт миллиардитхум нэблагъэ къилэжъаш, нэгъуэщIу жыпIэмэ, ГЭС-м и ухуэным трагъэкIуэдам нэхърэ хуэдитIкIэ нэхъыбэ къилэжъаш. («I у а щ х ь э м а х у э».)

■ Псалъэ къыхэгъэшахэр сыт хуэдэ, ахэр къызэрыхъуа, адыгъбзэм къызыыха бзэ и IуэхукIэ?

§ 21. ЗэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэхэр, абыхэм я къэхъукIэр.

ЗэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэш предметхэр щабжкIэ, абыхэм я зэкIэлъыкIуэкIэр къэзыгъэлыагъуэр.

ЗэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэхэр зэрабж бжыгъэцIэм къытохъукI префикс е-рэ суффикс **-анэ, -анэрей**-хэмкIэ: *ещанэ*

(*е-шы-анэ*), *ещанэрей* (*е-шы-анэрей*), *ебланэ* (*е-блы-анэ*), *ебланэрей* (*е-блы-анэрей*), *етЮщІанэ* (*е-тЮщІ-анэ*), *етЮщІанэрей* (*е-тЮщІ-анэрей*).

ЗэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэхэр кызытехъукІ бжыгъэцІэхэм я кІэм **ы** шыгмэ, суффикс **-анэ** **е-анэрей** шыпыувэкІэ **ы-р** доху: *хы* — *еханэ*, *пщІы* — *ещІанэ-рей*.

БжыгъэцІэ зэхэтым зэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэ кышы-текІкІэ, суффикс **-анэ** **е-анэрей-р** зыпыувэр и ужь дьдэ ит бжыгъэцІэрщ, щ а п х т э: *тЮщІрэ етхуанэ*, *щэрэ пльыщІрэ еханэрей*.

Гу зылъыт а п х т э: 1. ЗэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэ мыхъэнэ илэу бзэм кьегъэсэбэл зэрабж бжыгъэцІэр, гъэр кышцигъэлъагъуэм деж, шапхъэ: *М. Ю. Лермонтовыр минрэ щийрэ пщыкІуплІ ггэм квалъхуаш*, *ар минрэ щийрэ пльыщІрэ зы ггэм дунейм ехыжащ*.

2. **Езанэ**, **япэ** зэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІитым шыщу **езанэ-р** кышцагъэсэбэпыр бжыгъэцІэ зэхэтырщ, шапхъэ: *япэ бригадэ*, *ауэ тІысыпІэ тЮщІрэ езанэрэ*.

3. ЗэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэ псоми къэхъукІэкІэ къахош-хъэхукІ **япэ**, **ягэрей** бжыгъэцІэхэр. Мы бжыгъэцІэхэр кызы-текар зэрабж бжыгъэцІэхэркъым, атІэ еигъэ цІэпапщІэ я-мрэ шыгъэцІэ **пэ-мрэщ**.

Лэжыгъэ 93. КъыфтхыкІ, зэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэхэр щіэфтхъэ.

1. Ди колхозым и бригадитхум гъавэ бэв кълэжынымыкІэ мы илгэс блэкІам зэхъзэхуэ ин зэрашІыліати, ещанэрейм япэ увыпІэр иубыдащ. 2. РасписанэкІэ дэ уроких дилащ нобэ, ауэ дызэджар тхуш, еханэ урокым еджакІуэ псоми жыг хэтсащ. 3. Ди еджапІэм мы гъэм пасэу партэ щэ ныкъуэ кышцэхуаш. Мы гъэм сэтІуанэ сатырым хэт еянэ партэм сьдэсщ.

Лэжыгъэ 94. КъэкІуэну бжыгъэцІэхэм зэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэ кы-тегъэкІ.

Зы, шы, хы, и, бгъу, пщІы, пщыкІуш, тЮщІрэ блырэ, щэшІ, тхущІрэ шырэ, минрэ щибгъурэ бгъурэ, щэрэ пльыщІрэ зырэ, минрэ щийрэ ирэ.

§ 22. ЗэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэхэм я склоненэр.

⊙ Шапхъэхэм фыкьеджэ. ЗэхэвгъэкІ ладежкІэ, бжыгъэкІэ зэхъуэкІа хъухэр. Дэтхэнэ псалгъэ лъэпкыгъуэм и склоненэм техуэрэ зэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэм и склоненэр?

Етхуанэ классыр етІуанэ этажым шыІэц.

Етхуанэ классым дэ дыщоджэ.

Етхуанэ классымкІэ блэкІуырэ макІуэ еханэ классым щеджэхэр.

Етхуанэ классырауэ жаІащ дунеплгэ яшэнур.

Топ джэгункІэ епщІанэр ятекІуащ.

Саугэатыр епщІанэм иратащ.

Гуыр епщІанэмкІэ арэзы хъуащ.

Райсн зэхъэээхуэм ягъэкІуэнур епщІанэрауэ жаІащ.

Класс еханэр, класс еханэхэр.

Класс еханэм, класс еханэхэм.

Класс еханэмкІэ, класс еханэхэмкІэ.

Класс еханэрауэ, класс еханэхэрауэ.

ЗэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэр псалъэухам определенэу шыхэувэм деж, шыІэцІэм и пэ итынкІи и ужь итынкІи мэхъу, ауэ нэхъ къекІур зэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэр шыІэцІэм япэ итынырщ. ЗэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэр, плгыфэцІэм ешхъу, падежкІэ зэхъуекІа мэхъу, шыІэцІэмрэ бжыгъэцІэмрэ языхэзу я ужь итым падеж кІэухыр поувэ, ауэ ар тІуми зэдайш: *Класс етІуанэм еджакІуэ щэщІ щІгэщ.* Сэ *етхуанэ классым сыщоджэ.*

ЗэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэр шыІэцІэм и плэкІэ псалъэухам хэувэмэ, подлежащэуи, сказуемэуи, дополненэуи, обстоятельствоуи псалъэухам хоувэ, шыІэцІэм хуэдэу, падежхэмкІэ зэхъуекІа мэхъу: *ЕтІуанэр къатержащ. Ещанэм тесар хэт? Етхуанэм сынэкІуэжынищ. Къатержар еханэрщ.*

ЗэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэм куэд бжыгъэ иІэу, абыкІэ шыІэцІэм екІуу бзэм къегъэсэбэп, шапхъэ: *Етхуанэ классхэм хадэ япщІэ* (класс етхуанэхэр зыкъым зэрыхъур).

ЗэрызэкІэлъыкІуэ бжыгъэцІэм и склоненэм и таблицэ.

Па-деж-хэр	БжыгъэцІэр шыІэцІэм япэ иту (склоненэ лІэужыгъунтІми)	БжыгъэцІэр шыІэцІэм яужь иту (склоненэ лІэужыгъунтІми)	БжыгъэцІэр шыІэцІэм шыІымыгъуу
И.	класс — <i>етхуанэ</i> классы- р класс —	<i>етІуанэ</i> — <i>унэ</i> <i>етІуанэ- р</i> <i>етІуанэ</i> —	<i>епщыкІуэанэ</i> — <i>епщыкІуэанэ- р</i> <i>епщыкІуэанэ</i> —

Э.	етхуанэ	унэ	етлуанэ- м	епшыклуанэ- м
	классы- м			
П.	етхуанэ	унэ	етлуанэ- клэ	епшыклуанэ- клэ
	классы- клэ			
О.	етхуанэ	унэ	етлуанэ- мклэ	епшыклуанэ- мклэ
	классы- мклэ			
	етхуанэ	унэ	етлуанэ- у	епшыклуанэ- у
	классы- у			
	етхуанэ		етлуанэ- рауэ	епшыклуанэ- рауэ
			етлуанэ- рауэ	

Лэжыгыя 95. Зэрабж бжыгыэцлэхэм зэрызэклэлъыклуэ бжыгыэцлэ къатэвгыэклн шыэцлэхэм ящыщ гуэрым зэм и пэклэ, зэм и ужьклэ шыту фтхы, бэлджылы, мыбэлджылы склоненэхэм тету падежклэ зэфхъуэклуэ.

фэтэр

пшыклуэ

тлысыплэ

щэрэ тлощлрэ тху

Лэжыгыя 96. Бжыгыэцлэрэ шыэцлэрэ зэщыгыухэр, бжыгыэцлэ зи закъуэхэр склоненэ лэужыгыгуити тету падежклэ зэфхъуэкл, фымтыху.

Вагон еянэ; спутник епланэ; еханэ сатыр; плыщлрэ езанэ тлысыплэ; тхущлрэ ебгъуанэрэ; епшыклубланэ.

Лэжыгыя 97. Зэрызэклэлъыклуэ бжыгыэцлэхэр псалъухам подлежащэу, сказуемэу, дополненэу, определенэу, обстоятельствоу хэувауэ псалъухахэр зэхэфлхы фтхы.

Къытегъээзжыныгыя.

Къызэрытрагъээж ушцлэхэмрэ лэжыгыэхэмрэ.

1. Бжыгыэцлэ зэджэр сыт, сыт хуэдэ лэужыгыгуэу зэщхьшыклрэ ахэр? Бжыгыэцлэхэм сыт хуэдэ ушцлэ хуэуврэ?

2. Псалъухам сыт хуэдэ пкыгыгуэу хэувэнклэ хъуну зэрабж бжыгыэцлэри зэрызэклэлъыклуэ бжыгыэцлэри? Определенэм нэмышл, нэгъуэщл пкыгыгуэу къэклээнклэ шыхъунур сытым шыгыуэ а бжыгыэцлэ лэужыгыгуитлри?

3. Зэрызэхэт елгытаклэ сыт хуэдэ лэужыгыгуэхэу зэщхьшыклрэ зэрабж бжыгыэцлэхэр?

4. Псалъэм (шыэцлэм) пыту ятх бжыгыэцлэхэр къыжыфлэж, шапхэ къэфхь. Цифрэклэ тха бжыгыэцлэхэр шыэцлэм шыкэлъыклуэклэ, падеж клэух, суффиксхэр дауэрэ патхэр?

5. Сыткэ зэхуэклэ хуэрэ бжыгъэццэхэр, шыццэхэр бжыгъэццэхэр шыщу дэтхэнэм кцэхуэр пыувэнуми, зэлъытар сыт?

6. Бжыгъэццэ зэхэлъхэм я тхыкцэр зэпыту е екыуа цыкыу дэту шатххэр кыжыфцэ, шапхэ кыэфхь.

7. Зэрагуэш, кыутахуэ бжыгъэццэхэм я кыэхуыкцэр кыжыфцэ, шапхэ кыэфхь.

8. Кыутахуэ цыхэ кызыгъэлъагыуэ бжыгъэццэхэм я кыеджэццэр кыжыфцэж, псор зэракыутэ цыхэ бжыгъэр кызыгъэлъагыуэра хыэмэрэ кыутахуэ цыхэхэм шыщу кыаштар зыхуэдызыр кызыгъэлъагыуэра нэхъапэ жэлэр? Фыкыеджэ мы кыутахуэ бжыгъэхэм:

$$\frac{1}{3}; \frac{2}{4}; \frac{4}{7}; \frac{8}{13}; \frac{17}{28}; \frac{45}{56}; 6,7; 15,08; 10,07.$$

Лажыгытэ 98. Мы таблицэм нвгъэуэз текстым хэт бжыгъэццэхэр:

Псалъэхэр	Зэрабж хыэмэрэ зэрызэкцалыкыуэ, зэрагуэш хыэмэрэ кыутахуэ	Зэрыт склоненэр	Зэрыт паджыр	Жауап зыхуэхуэ уыццэхэр	Шыццэхэм и цэ ит, и ужь ит	Зэлъа псалъэр

Еханэ классым еджакыуэ шэщццэ шццэ. Япэ бригадэм ипццэну жэгундэ гектаришэ илэщ, нобэ гектар тццэ ипццэ, ар гектар планэ зырыз яхуохуэ цыхуу ныдэклэм. Жэгундэ ипццэныр гектар зырызу ягуэшаш, центнер шитццэ-шитццэ кытрахыну план ялэщ, езы колхозхэтхэм центнер шипццэ-шипццэ кытрахыну унафэ яццэжаш.

Лажыгытэ 99. Кыфтыкыкцэ, скобкэм дэт бжыгъэццэхэр шыццэхэм шыгъуу цифрэкцэ фтыжурэ.

1. Пщэдджыжыым сыхыт (7) сыкытэджаш. 2. Автобусыр кыццэхуышаш, экскурсант (8) нсу. 3. Абы и докладыр сыхыт (2) ипццэ. 4. Дыгъуасэ ди хадэм шыхытсаш пхыэгулъей (10), кхыужьей (3), мылэрысей (5), балией (7). 5. Сурэт (50) зыдэлъ

альбомыр стЮлым телът. 6. Турист (700) зэрыс кхъухьыр Іуфэм кыѳухьащ. 7. Илъэсыр мазэ (12) мэхъу.

Лажьыгъэ 100. КъыфтхыкІ. Бжыгъэхэр псалъэкІэ фтхы.

Меркурийм махуэ 88-кІэ, Венерэм махуэ 225-кІэ, ШЦым махуэ 365-кІэ, Юпитерым илъэс 12-кІэ, Сатурным илъэс 29-рэ махун 167-кІэ, Ураным илъэс 84-кІэ, Нептуным илъэси 165-кІэ хъурейуэ Дыгъэр зэ къакІухь.

Лажьыгъэ 101. БжыгъэцІэхэмрэ ахэр зэпха шыцІэхэмрэ зэдэщыгъуу кыхэфтхыкІ, цифрэкІэ тха бжыгъэцІэхэр псалъэкІэ фтхыжурэ.

Гъавэ щІапІэ къабзэу Аргудан къуажэм илэщ гектар 5550-рэ. Бжыхьэсэми гъатхасэми зэхэту гъавэхэкі тращІэ гектар 3045-м. Илъэс зытхухкІэ узэлэбэкІыжмэ, гектарым нартыху центнер 65—67-рэ фІэкІ къытрамыхыфу шытамэ, иджы ику иту гектарым хуэзэу центнер 80 нэс кърахьэлІэ языныкыуэ механизированнэ звенохэм. 1984 гъэм колхозым ахъшэу кыхэхъуащ сом 6 558 955-рэ, хэхъуэ къабзэу сом мелуанрэ мин 870-рэ, 1983 гъэм иІам нэхърэ ар сом мин 265-рэ сом 605-кІэ нэхъыбэщ... 1985 гъэм и планыр нартыхумкІэ проценти 112-кІэ, епщыкІузанэ илъэситхум и планыр илъэсиплІым, Іэщ гъэхъунымыкІэ илъэситхум и планыр илъэсиплІрэ мазибгъум ягъээщІащ.

(«Іу а щ х ь э м а х у э».)

ЦІЭПАПЦІЭ.

§ 23. ЦІэпапцІэм и мыхъэнэр.

⊙ Псалъэухахэм фыкъеджэ. Псалъэ кыхэгъэщахэр зи плэкІэ къэкІуа псалъэхэр упщІэкІэрэ къэвгъуэти кыжыфІэ.

Фегупсыс, ижымыкІэ ит псалъэ кыхэгъэщахэр зи плэкІэ къэкІуахэр кывэзыгъашІэр сыт? СэмэгумкІэ ит псалъэухахэр шымыІамэ, кыпхуэщІэну плэрэт кыхэгъэща псалъэхэр зи плэкІэ къэкІуа псалъэхэр?

Кыхэгъэща псалъэхэр, упщІэ яхуэвгъэувурэ, къафщІэ зыхуэдэ лъэпкыгъуэхэр.

Елбыргээн мээым бжеиш-хуэхэр кыщокI.

Инжыдж псыхгүэ удэту Iуащхэмахуэ тыншу уо-лгэггү.

Куэш-Хьэблэ кгуажэр бри-гадитI мэхгү.

Сэ седжэну библиотекэм тхылг ггэщIэггүэн кыщIэс-хаш.

Абыхэм пицIий куэд кга-покIэ.

Ар щыплгэаггунур щыбзы-ггэ махуэхэм дежц.

Зейкгүэ кгуажэриклI анхуэ-диз бригадэ мэхгү.

Алхуэдэ тхылг си ныб-жгггүми кыщIухаш.

Абыхэм, ар, алхуэдиэ, анхуэдэ псалгэхэр предмет гуэрхэм я фIэщыггэщIэу пIэрэ? Сыт хуэдэ псалгэ лгэпкыггүэм шыш а псалгэхэр (абыхэм, ар, алхуэдиэ, анхуэдэ)?

ЦIэпапщIэхэр — ар зэраггэлггэаггүэ, зэрыщIэуищIэ псалгэ-хэщ, псалгэм шхьэкIэ: **мыр, ар, дэ, хэт? сыт? анхуэдэ, мышхуэдиэ, фэ, мы, си, сысей,** нэггүэщIхэри.

ЦIэпапщIэхэр зэхуэмьдэу падежкIэ зэхуэклIа мэхгү, ахэр псалгэухам пкыггүэ нэхьыщхьэуи пкыггүэ етIуанэуи хоувэ.

Лажкыггэ 102. Фыкбеджэ, цIэпапщIэхэр кгэвггүэт. Кыхэггэша цIэпапщIэхэр псалгэухам зэрхгүэвэ пкыггүэхэр кыжыфIэ.

— Илгэситху япекIэ ди анэр кыпхуэзгганэри сэ еджакIуэ сыкIуауэ шытащ. Иджы сыкгэжIуэжаши, **ди** анэр кызээрызггэнам хуэдэу шытщ... Хьэуэ, нэхь Iей хьуауэ сыкгрихьэлIэжаш. Хэт **абышIэ** кгуаншэр. Хэт? **Уи** IэфIи **уи** фIэлэуи **ди** анэм зэхихрэ? УкыщIолггэдэжри — «Си анэ, сыггашхэ», — аракгэ ди анэм уи бзэу зэхихыр? **СыткIэ мы** ди зэманыр зыхищIэрэ?

— Сыт-Iгэ **уэ** ди анэм батэу хуэзбггэггэшынуур?

— УэзггэлIынуш. Гүрэ псэкIэ уэзггэлIынуш. Зэманыр зыхищIэу Iуэху йозггэггэлэжынуш...

(Шортэн А.)

ЩыIэцIэ, пльыфэцIэ, бжыггэщIэхэм хуэдэу, цIэпапщIэхэм предмет, шытыкIэ, бжыггэ белджылы кгаггэлггэаггүэркыым. Абыхэм кгаггэлггэаггүэ мыхьэнэм белджылыггэ щиггүэтыр ар кгозыггашIэ нэггүэщI псалгэ е псалгэуха шыщIэм дежц, псалгэм папщIэ: **Ар (Хьачим) шахмат мэджэгуф. Дэ (еджакIуэхэм) махуэ кгэс физкультурэ дощI. Уэ (Мусэ)**

дэтхэнэ классым уцеджэрэ? Фэ (Ленэрэ Цацэрэ) нэхэ фегугуу фтхаш.

Мы псалтэухахэм скобкэм дэту кышыыха псалтэхэр шымыламэ, **ар, дэ, уэ, фэ** цлэпапшлэхэм кьагьэлъагьуэр белджылыуэ шытынутэкьым.

Лэжыгыэ 103. Текстэр кьифтхыкI, апхуэдэ, ахэр, абыхэм цлэпапшлэхэр зи пэкIэ кьэкIуа псалтэхэр шлэфтхэ.

1. Нобэ махуэ уэфI дахэш, апхуэдэ махуэм псым зыщыбгьэпскIыну гуапэш. 2. Сэ си дэлъхум нартыху бэв дыдэ кьыгьэкIаш, апхуэдэ нартыху бэв гьэ кьэси кьыгьэкIыну псалтэ быдэ иташ. 3. Сэ библиотекэм кьышлэхсри седжаш тхыль хьэлэмэтышэ, апхуэдэ тхыль куэд шлэлъш абы. 4. Иджырей ди кьуажэдэсхэм унэщIэ куэд яшлаш, ахэр дахэш, нэхуш, хунтш. 5. Адыгэхэм тхыгыэ дилэ зэрыхьурэ, народ Iуэрыуатэ куэд зэхуэхьэсыжа хьуаш, абыхэм гурылуэгьуэу кьыбжалэжыр нэхьапэм адыгэхэм псэукIэу яIар.

Лэжыгыэ 104. Цлэпапшлэхэр шлэфтхэ, ахэр зи пэкIэ кьэкIуар жыфIэ.

— Иджы, Мурат,— жиIаш Александр Семенович, нэщхьыфIэу абы и дежкIэ зригьэщIри,— уэ уи псалтэ IэфIхэм сэ икьукIэ си гуапэу седэуаш, уи шыгыупIастэри сфIэфIу сшхаш, си ежьэжыгьуэри кьоблагьэ. Си гуапэт псалтэ зытIуш мы унагьуэм шыжысIэну.

— Хуабжыу дэ мыбдеж шысхэм ди гуапэш. Ауэ, ди деж зэрышыхабзэши, хьэщIэм и унафэр зыщIыр бысымырш, а унафэри иужькIэ тшIынш,— жиIаш Мурат.

— АтIэ,— кьышIигьуаш аргуэру Александр Семенович, стIоным бгьэдэсхэм гуапэу яIупльэу,— сэ сынывольэу фи шIалэ Мишэ кьыскуэфшэну.

(«Iуашхьэмахуэ».)

§ 24. Шхьэ цлэпапшлэхэр.

⊙ Псалтэухам кьыхэгьэща цлэпапшлэхэм шхьэ цлэпапшлэкIэ сыт шIеджэр? Сыт абыхэм кьагьэлъагьуэр? Шхьэуэ дапшэ шыIэ, сыт хуэдэхэ?

Фэ сыткIи фи шхьэ фьдэлэпыкьужаш.

Сэ кэуажэ гэунэггум кIуа щIалэм сынэллэаш, ар етIуанэ махуэм кээсыжащ.

Хэт ищIэрэ, үэ уи гэуэгур дэ ди гэуэгум зэрызэпрыкIыр нэхгыфIу кэыщIэкIынкIи хэунщ. (Кор.)

Щхьэ цIэпапщIэхэщ **сэ, дэ, үэ, фэ, ар, ахэр**. Абыхэм кэаггэлъяггүэ псалгэр жызылэ, зыжралэ, зэпсалгытIым зи гуггү ящI щхьэхэр.

Щхьэуэ шы шылэш: **япэ щхьэ, етIуанэ щхьэ, ещанэ щхьэ**.

1. Япэ щхьэм и щхьэ цIэпапщIэхэщ **сэ, дэ**-хэр. Абыхэм псалгэр жызылэр кэаггэлъяггүэ.

2. ЕтIуанэ щхьэм и щхьэ цIэпапщIэхэщ **үэ, фэ**-хэр. Абыхэм псалгэр зыжралэр кэаггэлъяггүэ.

3. Ещанэ щхьэм и щхьэ цIэпапщIэхэщ **ар, ахэр** жыхуилэр. Абыхэм зи гуггү ящI щхьэр кэаггэлъяггүэ.

Щхьэ цIэпапщIэхэр заккүэ формэуи куэд формэуи шылэш. Ар мы таблицэм нахуэ кыфхуешI.

Щхьэхэр	Заккүэ бжыггэ	Куэд бжыггэ
Япэ щхьэ	<i>сэ</i>	<i>дэ</i>
2-нэ щхьэ	<i>үэ</i>	<i>фэ</i>
3-нэ щхьэ	<i>ар</i>	<i>ахэр</i>

1, 2-нэ щхьэхэм я цIэпапщIэхэм кэашхьэшкIыу, ещанэ щхьэм и цIэпапщIэм кэаггэлъяггүэ, цIыхум нэмыщI, нэггүэщI предметхэри, псалгэм папщIэ:

Ар (Жамбот) үсэ фIыүэ кэоджэ. Ар (шылгэгур) куэдрэ мэлсэу. Ар (мывэ фIамыщIыр) фIыүэ мэс.

3-нэ щхьэм и цIэпапщIэу бзэм кыгггэсэбэпыр зыггэлъяггүэ цIэпапщIэш.

Щхьэ цIэпапщIэхэр псалгэухам подлежащэу (*Дэ щIыма-хуэм хуабалIэм хадэхэки кэыщыдоггэки*), дополненэу (*УсакIуэм үэ тхылг кэуитащ*), сказуемэу (*Сэращ нэшыр зэлгыIузыхар*) хоувэ.

Лэжыггэ 105. Щхьэ цIэпапщIэ **сэ, үэ, ар, дэ, фэ, ахэр** хэту псалгэуханх фэр-фэру зэхэфдгьхн фтхы. А псалгэухэхэм хэт сказуемэр зэрыт щхьэр, бжыггэр кыыжыфIэ.

Лэжыгъа 106. Щхъэ цӕпапщӕхэр щӕфтхъэ, ахэр псалъэухам зэрыхуэвэр тефтхэ и щылымкӕ.

1. Сэ си йуэхуш, абы кыкӕлътыщӕхъэн шы кыккӕуэкӕмэ.
2. Ар иджыри щӕлалэш, зэрыжӕлэм хуэдэу, ар зэфӕну псыр иджыри кӕжаккӕым. Дяпӕкӕ налуэ хъунш абы йӕщӕгъэ хуэхъунур.
3. Зауэм имыгъэгуӕа шыӕккӕым, Толик. Сэ си адзри хӕкӕуэдаш. Уэ уи адэ-анэр псэу? Сатыр шырыш кыдзэфчмэ, фи махуэ нормэр иривгъэккӕуауэ араш. Фэ тӕурытӕыр нэвгъэсагъӕэххэш. 5. И дӕлхур кыкӕуэж. Къулыккӕур кӕиухауэ кӕосыж. Мис абы пезжӕуэ араш. (У. А.)

§ 25. Щхъэ цӕпапщӕхэм я склоненэр.

⊙ Таблицэр зӕпкӕрыфх. Япэ, етӕуанэ щхъэ цӕпапщӕхэм падеж кӕлӕх кӕащыпыувэ, кӕащыпымыуӕвэхэр зэвгъӕлӕагъу.

Ещанэ щхъэ цӕпапщӕхэм падеж кӕлӕхуыу кӕпыпыуӕхэмрэ шыӕцӕлэ *щӕлалэ*-м кӕпыпыуӕхэмрэ фызэхуеплъ.

И. сӕ —	уэ —	а- р	<i>щӕлалэ- р</i>
Э. сӕ —	уэ —	а- бы	<i>щӕлалэ- м</i>
П. сӕ- р - кӕлэ	уэ- р - кӕлэ	а- бы - кӕлэ	<i>щӕлалэ- мкӕлэ</i>
О. сӕ- р - а - уэ	уэ- р - а - уэ	а- р- а - уэ	<i>щӕлалэ- р- а - уэ</i>

Япэ, етӕуанэ щхъэхэм я цӕпапщӕхэр именительнэ, эргативнэ падежхэм щитым деж, белджылагъ падеж кӕлӕх **-р**, **м**-хэр кӕапыуӕвӕркӕым, я мыхъэнӕкӕлэ езыхэр белджылыщи. Послеложнэ, обстоятельственнэ падежхэм щитым деж, кӕлӕх **-кӕлэ**, **-уэ**-хэм я пӕкӕлэ **р** кыдоувэ, кӕӕпсӕлътыкӕлӕкӕлэ хуейуэ.

3-нэ щхъэм и цӕпапщӕхэр заккӕуэ бжыгъэу эргативнэ падежым щитым деж, **-бы** кӕпыпоувэ кӕлӕх **-м**-м и пӕкӕлэ; послеложнэ падежым деж **-бы**-ри зэрыпыту, кӕлӕх **-кӕлэ** поувэ. Куэд бжыгъэм деж эргативнэ, послеложнэ падежхэм деж, **-бы**-р зэрыпыту кӕлӕххэр поувэ.

Щхъэ цӕпапщӕхэм я склоненэ щыкӕлэм и таблицэр зӕпкӕрыфх.

Падеж-хэр	Ялэ шхьэ		Етүанэ шхьэ	
	Закъуэ бжыгъэ	Куэд бжыгъэ	Закъуэ бжыгъэ	Куэд бжыгъэ
И.	сэ —	дэ —	уэ —	фэ —
Э.	сэ —	дэ —	уэ —	фэ —
П.	сэ - р - кIэ	дэ - р - кIэ	уэ - р - кIэ	фэ - р - кIэ
О.	сэ - р - а - уэ	дэ - р - а - уэ	уэ - р - а - уэ	фэ - р - а - уэ

Падеж-хэр	Ещанэ шхьэ	
	Закъуэ бжыгъэ	Куэд бжыгъэ
И.	а - р	а - хэ - р
Э.	а - бы	а - бы - хэ - ж
П.	а - бы - кIэ	а - бы - хэ - ж - кIэ
О.	а - р - а - уэ	а - хэ - р - а - уэ

ЦIэпанщIэ сэ, уэ, дэ, фэ-хэр псалъэухам шыхэтым деж, зэрыт падежыр именительнэрарэ эргативнэрарэ бубзыхун шхьэкIэ, абыхэм шыцIэцIэ шIыгъуу къэпсэлъын хуейш. А шыцIэцIэр зэрыуэ падежым шхьэ цIэпанщIэри иту къэлъытэн хуейш, шапхьэ: *Дэ (еджакIуэхэм) нэхъыжьхэм пцIэ худощI.* Дэ-р эргативнэ падежым итщ, абы шIыгъу *еджакIуэхэм* жыхуиIэр а падежыращ зэрытри.

Лажыгъэ 107. Шхьэ цIэпанщIэ сэ, дэ, уэ, фэ, ар-хэр падежкIэ зэфхъуэки. Ахэр падеж зэмылэужыгъуэм иту хэвгъэуэурэ псалъэуха зэхэфлхьэ.

Лажыгъэ 108. КъифтхыкI, скобкэхэм дэт цIэпанщIэхэр зыхуей падежым ивгъэуэж, падеж кIэуххуэ япыуэвр шIэфтхьэ, зэрыт падежыр псалъгэм тефтхэ.

Мы гъэм (дэ) пионер лагерым дышыIаш. Лагерым тенджызыр и гъунэгъут, махуэ къэс (а) дыкIуэурэ зыдгъэпскIырт. (А) зышыбгъэпскIыну сыту тхьэгъуашэ-тIэ? Сэ (уэ) сыарэзыкъым: унагъакIуэу, уаныхуэкIуакъым. (А) цIыху куэдым зыщагъэпскIырт. (А) узынашагъэм и сэбэпщ, Iэпкълъэпкълъыр егъэбыдэ, епсыхь. Си ныбжьэгъур фIуэу есырт, (а) сэри есыкIэкIэ сигъэсащ.

Ди лагерым библиотекэ зэггэпэща и гьунэгьути, (дэ) (а) тхыль кьыщцэтыурэ деджэрт. Сыт хуэдэ Іуэхугьуэми теухуа тхыльхэр (а) шыбгьуэтырт, псом хуэмыдэжу (а) зэрыкьулейр художественнэ тхыльт.

Б.з. Лэжыгыэ 100. ЕджапІэм шевгьэкІуэкІ гьащІэм теухуауэ шхьэж и ныбжыгьу лисьмо хуэфтх, шхьэ цІэпапщІэхэр кьышывгьэсэбәурэ.

Письмом и план:

- 1) Сэлам ехыныр.
- 2) Зыхуэптхым и узыншагьэм шІәупщІәныр.
- 3) ЕджэнымкІә и Іуэху зытетым шІәупщІәныр.
- 4) Письмор зытхым езым и узыншагьэр, и еджән Іуэхур зэрышытыр тхыныр.
- 5) Тхыль зеджахэм шыцу нэхь игу ирихьар тхыныр.
- 6) ЕджапІэм шигьэзащІә общественнэ лэжыгыэр, ар кьызэрехьулар тхыныр.
- 7) ЕджапІэм е классым кьышыхьуа нэхь Іуэхугьуэ гьэщІәгьуәнхэм шыщ гуэрыр тхыныр.

§ 26. Зыгьэлъагьуэ цІэпапщІэхэр.

⊙ Кьыхэгьэща псалъэхэр зыхэт псалъэухахэм фыкьеджэ. Япэ ит псалъэухахэр шымыІамэ, гурыІуэгьуэ хьуну пІэрэт кьыхэгьэща цІэпапщІэхэм кьагьэлъагьуэр? И жыжьагькІә дэнэ шІыпІә шыІә предмет кьагьэлъагьуэрэ а цІэпапщІэхэм? Сыт хуэдэ пкьыгьуэу псалъэухам кьыщцкІуа а цІэпапщІэхэр?

1. Тундрэр шІыпІә уаец. ШІымахуэр абы мази 8—9 шохьу. Ар кьышыблэгьам дедж, махуэр кІуэ нэтми кІәщІ, жэщыр кІыхь мэхьу. 2. Мо мэзышхуэм адәкІә ди колхозым и гьавэ цІәпІәхэр кьыщылъщ. 3. А мэзым мэрәкІуэ, удз дахэ куэд кьыщокІ. Апхуэдэ мэзым ущІәтыну гуакІуәщ. 4. Мы псым бдзэжьей куэд хэщ. Япәм мыбы апхуәдиз бдзэжьей хэсу шытакьым. Ди школым мыбы иджы алабгьуэ, пащІәкІәпсэ кьыщеггэхьу. Абыхэм я шхыныгьуэхэр еджәкІуэхэм я школ хадэм кьрах.

Зыгьэлъагьуэ цІэпапщІэхэщ мы, мо, а, апхуэдэ, мопхуэдэ, мыпхуэдэ, апхуәдиз, мопхуәдиз, мыпхуәдиз-хэр. Абыхэм кьрагьэлъагьуэ жыжьагь зэхуэмыдэ шІыпІэм шыІә предметыр, ахэр зыхуэдэхэр, зыхуәдизхэр.

⊙ Мы таблицэм и лъабжэмкIэ кышыхъа псалъэухахэм кышы- хэгъэща зыгъэлъагъуэ цIэпапщIэхэр зэхэвгъэкIи щхъэж зди- тылхъэм ивгъэувэ.

Гъунэгъу дьдэу шыIэ предмет къэзыгъэлъагъуэ	Нэрылъагъуу, ауэ нэхъ жыжъэу шыIэ предмет къэзыгъэлъагъуэ	Зыжралэм нэхъ пэгъунэгъуу е ямылъагъуххэу жыжъэ шыIэ предмет къэзыгъэлъагъуэ

Мы школым и классхэр нэхуш, хуитщ. **Мо** щIалэр тракторист пэрытщ. **А** къалэм уэри ушыпсэуа? **А** тхылъ пIыгъым сэри седжащ. **Мыпхуэдэ** клуб ди къуажэми дащIыхъащ. **Мопхуэдэ** машинэ ди бригадирым къищэхуащ. **Апхуэдэ** машинэ фи бригадирми къещэху. **Мыпхуэдиз** унэщIэ фи къалэм дащIыхъа? **Мопхуэдиз** мэл фи колхозым иIэу пIэрэ? **Апхуэдиз** мэл дэри догъэхъу.

Зыгъэлъагъуэ цIэпапщIэхэр псалъэухам подлежащэуи, сказуемэуи, дополненэуи, определенэуи, обстоятельствоуи хоу- вэ. Определенэу кышыкIуэкIэ, шыIэиIэм дэщIыгъунуш, пса- лъэм папщIэ:

Мо щIалэр бригадиру мэлажъэ (мо-р определенэш). **Мыр бригадириц** (мыр-р подлежащэш). **Мыбы сэ сыщолажъэ** (мыбы-р обстоятельствоэш). **Сэ мобы сыдолажъэ** (мобы-р допол- ненэш). **ЛэжъэкIэщIэм** и зэхэублакIуэр **аращ** (аращ-р сказуе- мэш).

Лэжыгъэ 110. а) зыгъэлъагъуэ цIэпапщIэ **мы, мо, а** определенэу зыхэт псалъэухаих зэхэфлхъи фтхы, абыхэм ягъэбелджылы предметхэр щIэфтхъэ.

б) зыгъэлъагъуэ цIэпапщIэхэу **мыпхуэдэ, мопхуэдэ, апхуэдэ, мыпхуэдиз, мопхуэдиз, апхуэдиз**-хэр зырызурэ зыхэт псалъэухаих фтхы, ахэр псалъэухам зэрыхэувари сыхэм я шхъэм тевгъэувэ икIи щIэфтхъэ.

п.

Зэрыгъуэзэн: **Мыпхуэдизыр губгъуэм лэжъакиуэ ныдокI.**

§ 27. Зыгъэлъагъуэ цӕпапцӕхэм я склоненэр.

⊙ Зыгъэлъагъуэ цӕпапцӕхэм я склоненэм и таблицэм феплъ. Щыӕцӕм шышыгъумрэ щыщымыгъумрэ падеж кӕухыр зыпыувэхэм гу лъыфтӕ.

Склоненӕ шыкӕитымыкӕ склоняты пщы хъурӕ зыгъэлъагъуэ цӕпапцӕ **мы, мо, а**-хэр?

Цӕпапцӕ мы, мо, а -хэр щыӕцӕм шыгъуу		Цӕпапцӕ мы, мо, а -хэр щыӕцӕм шымыгъуу		
	Закъуэ бжыгъэ	Куэд бжыгъэ	Закъуэ бжыгъэ	Куэд бжыгъэ
И.	<i>мы</i> <i>мо унӕ - р</i> <i>а</i>	<i>мы</i> <i>мо унӕ хӕ - р</i> <i>а</i>	<i>мы - р</i> <i>мо - р</i> <i>а - р</i>	<i>мы - хӕ - р</i> <i>мо - хӕ - р</i> <i>а - хӕ - р</i>
Э.	<i>мы</i> <i>мо унӕ - м</i> <i>а</i>	<i>мы</i> <i>мо унӕ хӕ - м</i> <i>а</i>	<i>мы - бы</i> <i>мо - бы</i> <i>а - бы</i>	<i>мы - бы - хӕ - м</i> <i>мо - бы - хӕ - м</i> <i>а - бы - хӕ - м</i>
П.	<i>мы</i> <i>мо унӕ - м - кӕ</i> <i>а</i>	<i>мы</i> <i>мо унӕ хӕ - м - кӕ</i> <i>а</i>	<i>мы - бы - кӕ</i> <i>мо - бы - кӕ</i> <i>а - бы - кӕ</i>	<i>мы - бы - хӕ - м - кӕ</i> <i>мо - бы - хӕ - м - кӕ</i> <i>а - бы - хӕ - м - кӕ</i>
О.	<i>мы</i> <i>мо унӕ - ра - уӕ</i> <i>а</i>	<i>мы</i> <i>мо унӕ хӕ - ра - уӕ</i> <i>а</i>	<i>мы - ра - уӕ</i> <i>мо - ра - уӕ</i> <i>а - ра - уӕ</i>	<i>мы - хӕ - ра - уӕ</i> <i>мо - хӕ - ра - уӕ</i> <i>а - хӕ - ра - уӕ</i>

⊙ Псалъӕухахэм фыккъеджӕ. Фубзыху, сыт хуӕдӕ склоненэм иту склоняты пщы хъунуми, а цӕпапцӕхэр щыӕцӕм шышыгъум деж, кӕухыр зыпыувӕри.

Мыпхуӕдӕ нартыху ди колхозым кӕггъӕкӕ.

Мопхуӕдӕш бригадирыр тесц.

Апхуӕдӕ мӕкъу колхозым иггӕхъэзырац.

Мыпхуӕдиз былым фермӕм шаггашхӕ.

Мыпхуӕдӕ нартыхур бӕдыдӕ мӕху.

Мопхуӕдӕшыр шы лӕарыхъц, бӕшӕци.

Апхуӕдӕ мӕкъур шхахуӕ имыщӕу фӕуӕ яшх.

Мыпхуӕдиз былымым яшхын ӕуери хъэзыриц.

Щыцэцэм щыдэщыгъум деж, зыгъэлъагъуэ ццэпапщцэр щыцэцэм и лэкцэ шытщ, падеж кцэух, куэд бжыгъэ къэ-зыгъэлъагъуэ суффиксыр ццэпапщцэм къыпыувэркъым, ахэр зылуувэр ццэпапщцэм и ужькцэ шыт щыцэцэщ. Ауэ щыцэцэм пыувэ суффиксыр, падеж кцэухыр щыцэцэми ццэпапщцэми зэдайщ.

Щыцэцэм шыщыгъуми шыщымыгъуми белджылы склоне-нэм тету зэхъуэкцэ мэхъу бжыгъэкцэ падежкцэ **мы, мо, а** ццэпапщцэхэр, ешанэ щхъэм и щхъэм ццэпапщцэ **а**-р зэхъуэкцэ зэрыхъум хуэдэу.

Адрей зыгъэлъагъуэ ццэпапщцэхэр (*мыпхуэдэ, мопхуэдэ, н.*) щыцэцэ щадэщыгъум дежи щадэщымыгъум дежи, склоненэ щыкцэщымыкцэ склонять ящц.

Лэжыгъэ 111. Текстым фыкъеджэ, зыгъэлъагъуэ ццэпапщцэхэр къэвгъуэт, зэрыт падежыр, бжыгъэр, склоненэр къыжыфцэ.

Абы хэлъ гугъуехъыр нэхъри хэлъэ зыщыыр сыт жыпцэмэ, цэ емылуэсу ар щы бгынэжауэ зэрыщытырт...

...Иужькцэ, езым и щхъэ хужькцэ хуэдэу, къыщыгъуаш:

— А зиунагъуэрэ, мэщ мыр, мыбы ушывэ хъун? Мы къэрэкъурэхэр ягъэсамэ, хъуртэкъэ, нэгъуэщцэ мыхъуми?!

...— Ярэби, мэш къыщыкцэну ццэрэ мыбы? Мэш тетщцэну аращ ди гугъэр мы щыпцэм.

— Сыт къыщыщымыкцэну?..— Мэш пщцэну мыбы нэхърэ нэхъ щыпцэщцэ бгъуэтынкъым, — къыщыгъуаш а пщцэм, — мыдэ еплъыт мыбы — щы щхъэфэр фцэуэ зэрыубыдащ, езы щыгулгыр пцэстэ лъалъэм хуэдэщ. Абы къэгъэлъагъуэ — къэкцэгыр зыхуей шхыныгъуэхэр щымы и куэдщ. Абы къыщынэркъым — мыдэ еплъыт мы щы лъащцэр нэрынэ-нэрынэу зэрызэкцэщцэтым — ар щы хъэуакцэ гъэнщлауэ аращ.

(Щоджэнццыкцэ I.)

Лэжыгъэ 112. Псалъэухахэм зыгъэлъагъуэ ццэпапщцэхэр къыщыгъуэт, ахэр зэпха псалъэхэм дэщыгъуу къэфпсалъ, зыгъэлъагъуэ ццэпапщцэхэм къагъэлъагъуэр къыжыфцэ.

Мы къуажэм сэ сыкъышалъхуаш. Мо унэщцэ дахэ куэдыр иджыщ щащлар. А унэхэм колхозхэтхэр щопсэу. А къалэм унэщцэ куэд дэткъэ?

Дэжыгыгэ 113. КынфтхыкI, зыгъэлыагыуэ цIэлапшIэу хэтхэр ктэвгыуэт, шIэфтхэ, зэрыт падежхэр кыжыфIэ, псалтэухам зэрыхэуэ пкыгыуэри псалтэ шIыгум тевгыуэвэ.

Мо шIалэр ди кыуажэщ. Хьусинщ абы зэреджэр. Ар фIыуэ еджащ, шытхуэ хэлъу, дыщэ медали кьрату курыт еджапIэр нэгъабэ кынухаш абы. Ар илтэс мэхури мы ди фермэм жэмхэр игъэхуу, зэрихэу шылэжьаш. Апхуэдэ шIалэ фIыуэ умылыагъун плэкIынкъым, ар апхуэдизкIэ псэми гуми дыхэу шытши. Мыр шIэ, мор шIэ, жыпIэу абы хуэпшIа унафэр тIу ищIынкъым, ушыгуфIыкIыжу, уэ абы ар зэрищIыфыну зэрыхуэбгъэфэщам нэхрэ нэхэ екIууи зэфIигъэкIынш а жепIар. Иджы ар мыпхуэдэм, мы ди фермэм хуэдэм, и унафэшIу ещанэ бригадэм ягъакIуэ. Мы фермэм жэм шищ тетщ, а шIалэр здагъакIуэ фермэми апхуэдиз жэм тетщ, езы жэмхэри мис мыпхуэдэ жэмьшхуэу лъэпкыщ. Мыпхуэдизщ, мопхуэдизщ, жыслэну тэмэму сщIэркъым а жэмхэм шэуэ кыщIашын хуейр, ауэ мыпхуэдэ ди жэмьшхуэуэхэм илтэсым шэ литр минищ-миницIи къащIокI.

§ 28. Еигъэ цIэлапшIэхэр.

⊙ 1. Псалтэухахэм фыкъеджэ, кыыхэгъэща псалтэхэм сыт кыуагъащIэр?

2. Кыыхэгъэща псалтэхэр кIэрывгъэху, ктэпсэлъи фегупсыс, гурылуэгъуэ хьууэ пIэрэ псалтэухам зи гугъу шищI предметыр зейр, зыбгъэдэлъыр?

3. Дэтхэнэ лъэныкыуэмкIэ кыщыхэгъэща псалтэхэра и закъуэу ктэпсэлъмэ, мыхьэнэ кызырыкIыр, гурылуэгъуэ гуэр къозытыр, дэтхэнэра къозымытыр?

ПсынищIэ дьидэу си Iэр хгужащ, ауэ си лгакъуэр нэхэ хгужыгъуейуэ хгужащ.

Уи щхьэр узрэ? Уи фэр сыту фэгъуэ!

Фи тхьэкIумэр, фи пцэр, фи щхьэцыр еггэкъабзэ.

Абы и Iэр, и напэр къабзэу етхьэщI.

Хэт зи нэ нэхэ жаныр?

Мы тхылгъыр сысейрауэ си гугъащ.

Мо ружкэр уейрауэ жаIащ.

Мо жэмьр фыфейм ктэпыджаращ.

А машинэр ди колхозым ейхэм ящыщ.

Абыхэм яй лгэпкэ хьэхуу ктэIысхакъым.

Лэжыгъэ 114. Предметхэр зей къэзыгъэлаагъуэ псалъэу хэтхэр къэвгъуэт, абыхэм къагъэлаагъуэ шхъэхэри кыжыфлэ.

Софят игу къэкIыжаш Аслъэнбэч и ныбжьэгъум къытха письмом шыщ пычыгъуэхэр: «Аслъэнбэч шылэжкIым, ауэ абы и лыгъэр уахътыншэщ. И насыпщ апхуэдэ дэлъху зи лэ хъыджэбзым. Аслъэнбэч и гъашлэр абы и лыгъэмкIэ дунейм зэрышыпсэуам хуэдэу, уи дэлъхум и тракторыр уи гуащIэдэкIкIэ фи колхозым псэ быдэ зэрышыхъунури си флэщ мэхъу».

(ШоджэнцIыкIу I.)

+ Урысыбзэм шышу адыгбзэм къытта псалъэхэр къэвгъуэт.

Предметыр шхъэ гуэрэм (япэ, етIуанэ, ещанэ шхъэхэм) бгъэдэлъыныгъэщ къагъэлаагъуэр еигъэ цIэпапщIэхэм.

Еигъэ цIэпапщIэхэщ:

1. Япэ шхъэм еиныгъэ къагъэлаагъуэу: **си, сысей, ди, дыдей**-хэр.

2. ЕтIуанэ шхъэм еиныгъэ къагъэлаагъуэу: **уи, ууей, фи, фыфей**-хэр.

3. Ещанэ шхъэм еиныгъэ къагъэлаагъуэу: **и, ей, я, яй, зи, зей**-хэр.

Лэжыгъэ 115. Псалъэухахэр къыфтхыкI, еигъэ цIэпапщIэхэр къэвгъуэт, япэ шхъэм еиныгъэ къызыгъэлаагъуэхэр зы екъуакIэ, етIуанэ шхъэм еиныгъэ къэзыгъэлаагъуэхэр тIуакIэ, ещанэ шхъэм еиныгъэ къэзыгъэлаагъуэхэр екъуа зэпыуакIэ цIэфтхъэ.

1. Фэ фи классым еджэнымкIэ къакIэрыху хэсIа? 2. Фи еджакIуэ къыкIэрыхухэм сыткIэ дэлэпыкъуэгуэ фахуэхъурэ? Иджыпсту игукIи и псэкIи шэщIауэ гуапэу а трактор макъым зэредалуэм хуэдэу, зым и уэрэди зым и макъи зэ едэлуакъым Софят. (Ш. I.) 3. Ди къуажэр Инжыджыпс цIыкIу бгъэдэсщ. 4. Мы тхылъыр ууей хъэмэ Сарэ ей? 5. Сысей Мурат ироджэ, абы ейр дэнэ шылэ? 6. Мы унэр дыдейщ.

Еигъэ цIэпапщIэхэр лIэужыгъуэитIу зэщхъэщокI: зи шхъэ хушъырэ зи шхъэ хушымытрэ.

Зи шхъэ хушъытхэщ: **сысей, ууей, ей, дыдей, фыфей, яй, зей**хэр.

Зи шхъэ хушымытхэщ: **си, уи, и, ди, фи, я, зи**-хэр.

Зи шхъэ хушымытхэр шылэцIэм дэщIыгъуу мыхъумэ,

я закьуэу кьапсэлъыркъым, а зьдэшлыгыу шылэцлэр зейр кьагьэлъагыуэ, абы и определенэу псалъэухам хоувэ.

⊙ Фигу кьэвгьэкIы ж: зи щхьэ хушымыт еигьэ цлэпапщIэхэр шылэцлэм пыту ятх, иужь ит шылэцлэр зы пычгыгуэ нэхъ мыхьуу и кIэр макъзешэ ы-кIэ иухуу икIи, кьыщапсэлъым деж, а макъзешэ ы-р пыкIуэдыкIмэ: (уи+шы — *уиш*, си+вы — *сие*, и+пху — *ипху*, си+гу — *сигу*, я+лты — *ялэ*.)

Ауэ падеж кIэух пымыту апхуэдэ псалъэхэм союз-суффикс -и кьапыувэмэ, ахэр щхьэхуэу ятх, шапхьэ: *ди цIи*, *си ши*.

Зи щхьэ хушыт еигьэ цлэпапщIэхэр псалъэухам подлежащэуи, казуемэуи, дополненэуи, обстоятельствоуи кьыщокIуэ, шапхьэ: *Дыгьуасэ топ джэгьуа командэхэм дыдейр ятекIуаш (дыдейр* подлежащэщ). *Апхуэдэу цыхьуакIэ, текIуэныгьэр дыдейщ (дыдейщ* казуемэщ). *Ди командэр фыфейм токIуэ топ джэгункIи шахматкIи (фыфейм* дополненэщ). *Нобэ фыфейм зыщыдгьэпсэхуаш (фыфейм* обстоятельствощ).

Лэжыгыэ 116. Фыкьеджэ, еигьэ цлэпапщIэхэр вгьэбелджылы зыхуэдэкIэ (щхьэ, бжыгьэ, и щхьэ хушыт, хушымыт), псалъэухам зэрыхуэвэ пкыгыгуэр кьжыфIэ.

1. Ди кьэралым и бгы нэхъ лъагэ дыдэхэр Памир шылэш. Абыхэм языныкьуэхэм я лъагагьыр метр 7000-м щIегьу. 2. Фи щыпIэм фытепсэлъыхь, абы шылэ кьуршхэм, Iуашхьэхэм, бгыхэм я гугьу фшIы. 3. Си псалъалъэм истхащ псалъэ шэрыуэ зыкьом. 4. Уи лъэрыжэхэр мис, Чэмал ейхэр дэнэ шылэ? 5. ЛъэнкIэ зэпеуэхэм фи классыр текIуаш, текIуэныгьэр фыфейщ. 6. Япэ кIуэгьуэр ууейщ, кьыдэкI пешкэкIэ. 7. Мы нартыху хьэсэр школым дыдейщ, ар дэ тетсащ, зетхьэжаш.

§ 29. Еигьэ цлэпапщIэхэм я склоненэр.

Зи щхьэ хушыт еигьэ цлэпапщIэхэр шылэцлэм и пIэкIэ кьыщагьэсэбэлым деж, шылэцлэм хуэдэу, склонять ящI, мыбелджылы склоненэм тетуи белджылы склоненэм тетуи, куэдагь суффикс -хэ-ри кIэухри езыхэм кьапоувэ.

Па- деж хэр	Закхуэ бжыгъэ		Куэд бжыгъэ	
	Мыбелджылы склоненэ	Белджылы склоненэ	Мыбелджылы склоненэ	Белджылы склоненэ
И.	сысей —	сысей-р		сысей-хэ-р
	фыфей —	фыфей-р		фыфей-хэ-р
	сысей —	сысей-м		сысей-хэ-м
Э.	фыфей —	фыфей-м		фыфей-хэ-м
	сысей-кIэ	сысей-м-кIэ		сысей-хэ-м-кIэ
	фыфей-кIэ	фыфей-м-кIэ		фыфей-хэ-м-кIэ
П.	сысей-уэ	сысей-ра-уэ	сысей-хэ	сысей-хэ-ра-уэ
	фыфей-уэ	фыфей-ра-уэ	фыфей-хэ	фыфей-хэ-ра-уэ

Еигъэ цIэпапщIэ *дыдей, ууей, ей, яй*-хэр *сысей, фыфей*-хэм хуэдэу, падежкIэ зэхъуэкIа мэхъу. ЗэфхъуэкI ахэр падежкIэ. Бгъэдэлъ предметым и куэд бжыгъэ кынкIыу зи шхъэ хуштыхэм суффикс -хэ поувэ, шапхъэ: *уи тхылъыр — ууейр, фи тхылъыр — фыфейр, уи тхылъхэр — ууейхэр, фи тхылъхэр — фыфейхэр.*

Зи шхъэ хушымыт еигъэ цIэпапщIэхэр падежкIэ зэхъуэкIа хъурккъым, зэхъуэкIа хъур ахэр зи определенэ шыIэцIэхэр арщ, шапхъэ: *Фи классыр кгабзэщ. Си тхылъхэр партэм телъщ.*

Диктантым зыхуэвгъэхъэзыр.

Лажыгъэ 117. Псалъэухахэр кыфтхыкI, зи яку дамыгъэ Δ дэт цIэпапщIэхэрэ шыIэцIэхэмрэ зэрытхын хуейм хуэдэу — зэпыту е зэпыхауэ — фтхуэрэ.

1. ФиΔклассымрэ диΔклассымрэ пшэдей топ зэдэджэгунуш. УиΔгу къэгъэкIыжи ар псоми яжелэ. 2. Дэ кином дыщеплъам, дяΔгу къэкIыжащ ныбжьыщIэ гвардием лIыхъужьыгъэу зэрахъар. 3. Iэшыхъуэхэри яΔгу, яΔшы, яΔIэмэпсымэхэмкIэ зэгъэпэшауэ гъатхэ техъаш. 4. Колхозым иΔтракторхэр, иΔпхъэлэщэхэр, иΔжыласэхэр гъатхэ вэн-сэным фIыуэ хуигъэхъэзыраш. 5. Рае иΔдокументхэр Москва университетым иригъэхъаш, ар мыгувэу университетым иΔстуденткэ хъунуш. 6. СиΔгу прохъ фиΔлэжьэкIэр, сиΔфIэщ мэхъу фиΔкъару иныр зэрытекIуэнур.

Лэжыгыя 118. Фыкьеджэ, енгъэ цэпапшлэхэмрэ ар зэлха шылэцлэхэмрэ кыкхэубыдыкыгурэ кэффэсэлъ, шылэцлэм пыгу, пыхауэ енгъэ цэпапшлэхэр щатхри кыжыфлэ.

1. Елдар зэхихаш Жыраслгэн жиар. Пасэ зэманым езыр мыдыгыуами, Псыжрэ Тэрчрэ я зэхуакум хэт иш ядыгыуами Жыраслгэн имышлэу ядыгыуакым. 2. Дауэ игъэшлэрэшлами, Гуашэнэ и гур загъэртэкым, зэм шхъэ мажъэр игу ирнымыху зыгуэрым и шхъэм хэлгыр кыыхихырти хилъхъэрт, зэм езым лыгыгъ лъэлэдыр лыхынти Саримэ лытлэгъэнт, зэми мастэ, Гуданэ кынгъуэтынти Саримэ и бостейр нэхъ зэв ишлынт. 3. Нэхъ зигу жана гуэрым и гъусэм пылэ шхъэрыгыр кыщхъэрипхъуэтри маклэ-мэлъей, шлэпхъуаш. Пылэр зейри клэлъышлэпхъуаш, и шыгыуэ цыклым елъэдэкъауэ. А шууитлым ядэжэу нэгъуэщлэхэри шлэпхъуаш, я шыр зэрыжэрыр къагъэлъэгъуэну.

(Кыщокъуэ А.)

§ 30. Зэрыупшлэ цэпапшлэхэр.

⊙ Кыжыфлэж шылэцлэр, плыфэцлэр, бжыгъэцлэр жэуап зы-хуэхъу упшлэхэр.

Зэрыупшлэ цэпапшлэхэш: *хэт? сым? далцэ? дэтхэнэр? дара? сым хуэдэ? слло? хэт ей? хэт и ...? сымтым ей? сымтым и ...?* -хэр

Лэжыгыя 119. Зэрыупшлэ цэпапшлэхэр къвэгъэсэбэнурэ, фэр-фэрурэ фы-зэупшлэж, кино фызэплахэм теухуауэ. Фызэрызэупшлэ псалъэхухэр я къэп-сэлъыккэлэ сым хуэдэ псалъэхуха? Нагъышэу и клэм сым бгъэуэ хуиу?

Зэрыупшлэ цэпапшлэ хэт-клэ цыхум ирыщлоупшлэ, **сыт-мклэ**, цыхум нэмышла, адреј предметхэм ирыщлоупшлэ: *Хэт мы телеграммэр къезыгъэхьар? Сым мы хъэсэм хэфсэнур? Сым а щлалэр? — Студентц.*

Сым, слло цэпапшлэхэмклэ цыхум шыщлэупшлэкэлэ, а цыхум зэрыщлэупшлэр и лэщлагъэклэш, и къулыкъуэклэш. Псалъэм папшлэ: *Сым а щлалэр?* жилэу шлэупшлэ нэужым, абы жэуапуп епт хъунур *еггэдджаклэуэц, инженерц, агрономц, бригадириц, мэлыхъуэц* жилэу апхуэдэ зыгуэрщ, армыхъумэ и цлэр, и унэцлэр жэуап хуэхъунукым.

Зэрыупшлэ цэпапшлэхэр псалъэхухам пкыгыуэ зэмылэу-

жыгыгуу хоувэ. *Хэт* (подлежащэщ) *кІуэну экскурсэ? Дыггуа-сэ губггуэм хэт* (дополненэщ) *удэлэжъя? Губггуэм укІуэну кыбжезылар хэт* (сказуемэщ)? *Дэтхэнэр* (подлежащэщ) *нэхыфІ жы тракторитІым? Дара* (сказуемэщ) *уэ уи ггуэсэр?*

Лажыгыэ 120. Псалъаухэхэм фыкъеджэ, точкэхэм я лІэкІэ къезэгъ зэрыупщІэ цІэпапщІэхэр хэвгъэувэурэ.

1. ... кышыкІрэ фи мээым? 2. КъэкІыггэхэм шхвэкІэ дыггэм ... мыхьэнэ илэ? 3. ... тхылъыра уэ укызэдэжэнур? 4. ... нобэ еджакІуэ къэмыкІуар? 5. ... мы тхылъыр? 6. ... зышІумыггэхьэзырыр, уеджэнукъэ? 7. Фэ фшыщу ... шыІа театрым? 8. Шы ... и къару илэ «Беларусь» тракторым? 9. ... нэкІуэну еджакІуэхэм ящІа унэлъащІэр щаггьэлъаггъуэ выставкэм? 10. ... этажыра уэ ушыпсэур? 11. ... къэрэндащ мыр? 12. ... къаггэсэбэпрэ градусникыр? 13. Тенджызым теухуауэ фэ ... художественнэ произведенэ фыкъеджа?

§ 31. ЗэрыупщІэ цІэпапщІэхэм я склоненэр.

⊙ ЗэрыупщІэ цІэпапщІэхэм я склоненэм и таблицэр зэпкърыфхи упщІэхэм жэуап ефт.

1. *Хэт?* цІэпапщІэр сыт хуэдэ склоненэм тету зэхъуэкІа хьурэ, кІэух здыпыувэ, здыпымыувэ падежхэр дэтхэнэхэра? 2. Дэтхэнэ цІэпапщІэм и склоненэр сыткІэ къагуэкІрэ *хэт? сыт? хэт ей?* цІэпапщІэхэм я склоненэм?

ЗэрыупщІэ цІэпапщІэ *сІо? хэт и ...? сытым и ...?* -хэр падежкІэ зэрахъуэкІыркыым, *дара? дапщэщ?* зэрыупщІэ цІэпапщІэхэр мыбелджылы склоненэм иту склонять ящІ, белджылы склоненэм иту ящІыркыым, шапхъэ: *ДаракІэ угуггэрэ нэхыфІыр? Дарауэ нІэрэ зи гуггу ящІар? ДапщэщкІэ угуггэрэ зэІущІэр шыщыІэнур? Дапщэщу нІэрэ кышыкІуэнур?*

Зэрхууцлэ цэлапцлэхэм я склоненэм я таблицэ.

Па- деж- хэр.	Цэлапцлэ хэт? -м и склоненэ	Цэлапцлэ дэтхэнэ? -м и склоненэ	Цэлапцлэ сьт? -м и склоненэ		Цэлапцлэ хэт ей? -м и склоненэ	
			Мыбел- джылы склоненэ	Белджылы склоненэ	Мыбел- джылы склоненэ	Белджылы склоненэ
И.	хэт —	дэтхэнэ- [р]	сьт —	сьты- [р]	хэт ей —	хэт ей- [р]
Э.	хэт —	дэтхэнэ- [м]	сьт —	сьты- [м]	хэт ей —	хэт ей- [м]
П.	хэт- [кIэ]	дэтхэнэ- [м], [кIэ]	сьт — кIэ	сьты- [м], [кIэ]	хэт ей- [кIэ]	хэт ей- [м], [кIэ]
О.	хэт- [у]	дэтхэнэ- [ра], [уэ]	сьт — у	сьты- [ра], [уэ]	хэт ей- [уэ]	хэт ей- [ра], [уэ]

Лэжыгыа 121. ПадежхэмкIэ склонягьт фшгы, псалъэухам хэвгъэувэурэ.

Хэт и щIантIэ? Сьтым и лъабжьэ?

Лэжыгыа 122. Дэгъэуха улшIэхэр хэвгъэувэжурэ кьифтхыкI. Жьэрыуатэу улшIэхэм я жэуапыр кыжыфIэ.

Илъэс ... ухъурэ? ... илъэс укъыщалъуар?

Ар ... къэлщIа? ... ущеджэрэ?

Адыгэбзэ художественнэ тхылъу ... уеджа?

А тхылъым хэта геройхэм шыщу ... нэхъ уигу ирихъа? Иджы ... тхылъ уеджэрэ? Абы и ужькIэ ... тхылъ уеджэн уи гугъэ?

**§ 32. Относителнэ цэлапцлэхэр,
абыхэм я склоненэр.**

⊙ Псалъэухам кыхэгъэща цэлапцлэхэм зэщхьэщыкIыныгыэу сьт хэфлъягъуэрэ? Дэтхэнэ лъэныкъуэмкIэ щытхэра улшIэныгыэ мыхьэнэ хэлъу кьапсэлъыр?

1. Хэт шхэну зылуэмьфащэр?

1. Хэт мылажъэми, ар шхэн-
къым.

2. Сьт щIым къытепхыжы-
нур?

2. ЩIым сьт тепсэми, къы-
тепхыжыныц.

3. Дэтхэнэм жэуап кэитыну?	3. Дэтхэнэм уеунцими, жэуап кэитынуц.
4. Хэт куэд зыггащлэр?	4. Хэт узыншэми, абы куэд еггащлэ.
5. Сытым шыггэуэ сыггэжлэун уи деж?	5. Сытым шыггэуэ укзаклэуэми, сэ сьдэсынуц.

Относительнэ цлэпапщлэр — ар зэрыупщлэ цлэпапщлэхэр арщ, упщлэныггэ мыхьэнэ яхэмылзу, атлэ псалзэухахэр зэрапхыу. Псалзэм палщлэ: *Хэт мылажэми, ар шхэнкэым.*

Зэрыупщлэ цлэпапщлэхэм хэтхэщ относительнэ цлэпапщлэу кьэбггэсэбэл мыхьуу *слю?* зэрыупщлэ цлэпапщлэр. *Дара?* зэрыупщлэ цлэпапщлэр относительнэ цлэпапщлэу кыщаггэсэбэпклэ, и пэщлэдзэ формэм лэмал имылэу зехьужри, зэхьуэкла зэрыхьу лыхьэ гуэр поуэ е клэроху, шапхьэ: *Дарамн содэ.*

Относительнэ цлэпапщлэхэр псалзэухам и пкыггэуэ зэмылзэужыггэуэу хоувэ, шапхьэ: *Хэт (подлежащэм) куэдрэ псэумн, абы куэд илггаггунн, Шгым сыт (дополненэщ) тепсэми, кытепхыжынн. Сыт (сказуемэ) мы хьэсэм тепсар? Дэтхэнэм (дополненэщ) уеунцими, жэуап кэуитынуц.*

Относительнэ цлэпапщлэхэм я склоненэр зэрыупщлэ цлэпапщлэхэм я склоненэм хуэдэщ.

Лажыггэ 123. Фыкьеджэ, относительнэ цлэпапщлэ зыхэт псалзэухахэр кыхэфтхык!

1. Нышэдибэ хуабэр градус дапщэ хьурэт?
2. Хэт егуггэуу еджэми, абы щлэныггэфл еггэуэт.
3. Музейм сыт шыплээггэуами, уи ныбжьэггэухэм яжелэж.
4. Хэт и жэуапыр нэхь пэжу кыщлэкла?
5. Хэт и узыншаггэр ириггэфлэклэунумн, физкультурэ ирырешл.
6. Сыт градусникыр зищлэсыр?
7. Сытклэ фадэлэпыкьуфыну фэ бзухэм шлэмахуэ зэманым?
8. Фэ фщлэрэ тенджыз дапщэ шылэми?
9. Дэтхэнэ тенджызыра нэхь шыуггэ дьдэр, дэтхэнэра нэхь мышыу дьдэр?
10. Тенджыз псэущхьэу фэ сыт хуэдэ фщлэрэ?
11. Абыхэм ящышу сытыр нэхь инми, сытыр нэхь цыклымн кыжыфлэ.

Лажыггэ 124. *Сыт хуэдэ, хэт ей, хэт и ..., сытым и ..., дэтхэнэ, дапщэщ* относительнэ цлэпапщлэхэр хэвггэувзурэ псалзэуханх зэхэфлхы фтхы, цлэпапщлэхэр зэрыт падежхэр и шхэм тевггэувэ.

Зэрыггүэээн: А шлалэм сымт ^{и.} хуэдэ кгалэн кзыхуащлми, шытхэу
нылгу еггээащлэ.

§ 33. Белджылыгыэ цлэпапщлэхэр, абыхэм я склоненэр.

Цыхухэр псори клубым деж кзызэхуэсащ. Цыху псори хэзыриц Гуэхур яублэну. Бригадирым езым унафэ ищлащ, губгэуэм дыкгуэну. Езы бригадирыр губгэуэм ныдэжлмууц.

⊙ Кзыхэгъэща цлэпапщлэхэм ягъэбелджылы шылэцлэхэр кэфху-тэ, гу лыфгэ а псалгэ зэпхахэм падеж клэухым и пыувэклэм. Сытым шыгъуэ клэухыр тлуми шапыувэр? Зым флэки шыпымуувэм дежи, дэтхэнэра зыпыувэр? А цлэпапщлэхэр шылэцлэ ядэщлмы-гъуу я закъуэу падежклэ зэфхуэки. Сытым и склоненэм техуэрэ? Склоненэ шлжлтымклэ склоняты шллы хуэрэ?

Белджылыгыэ цлэпапщлэхэр мыращ: *псо, езы, хэти, сыти, дэтхэнэри, ищхэклэ, хэт ейри, сытым ейри.*

Белджылыгыэ цлэпапщлэхэм шышу *псо, дэтхэнэри, хэти, сыти, сымт хуэдэри, хэт ейри, сытым ейри* жыхуэтлэхэм кыагъэлъагъуэ зытгепсэлъыххэр нэсу кзызэщлэубыдэныгыэ. *Езы* цлэпапщлэм кыагъэлъагъуэ кзыхэгъэбелджылыкыныгыэ мыхьэнэ.

Цлэпапщлэ *езы, псо, сыти, дэтхэнэри*-хэр, шылэцлэм шыщлгыгум деж, падежклэ зэхъуэкла мэху, шылэцлэм и белджылы склоненэм ешху, *езы*-р куэд бжыгыэ илэу кыагъэсэбэн (*езыхэр*).

Ищхэклэ цлэпапщлэр склоняты ящлъркыым.

Хэти цлэпапщлэр мыбелджылы склоненэм тету склоняты ящл, псалгэм папщлэ: *Хэти хэзыру шытащ, абы сэбэн хуэхуэну. А шлалэр хэти ецлху. Ар хэткли пхуэшына-нукыым. Хэти шрет, абы и кгалэныр игъэээщлэн хуейиц.*

Лэжыгыэ 125. *Езы, псо, сыти, дэтхэнэри* цлэпапщлэхэр шылэцлэм дэщл-гъуэрэ падежклэ зэфхуэжлхуэрэ фтхы, клэуххэр шлэфтхэ.

Белджылыгыэ цлэпапщлэхэр псалгэухам пкыгыгъуэ зэмылэу-жыгыгъуэу хоувэ, шапхэ:

Урокыр псоми зрагъэщIащ (псоми-р подлежащэщ). **Собранэ зэрыщыIэнур псоми яжесIащ (псоми-р дополненэщ).** **ЕджакIуэ псори собранэм кзекIуэлIащ (псори-р определэнэщ).**

Б.э **Лажыгыгъэ 126.** ЩоджэнцIыкIу Алий и рассказ «Хъэжыгъэ пут закъуэм» («Анэдэлъхубзэ», 6 классым папщIэ) щыщ Iыхъэм фыкъеджэ, «Пщылэм дыкхэсыжаш...» кышщыщIэдзауэ «...щIэдэлухэр кызэрыдихъэхыным пылт» жыхуйIэм нэс. Дунейм и теплър мыбы кызэрышыгъэлъэгъуар фтхы. Псалъащхъэ кыыхуэзгупсыс. Мыбы фызыхуэза щыIэцIэ унейхэр зэрызэхэт IыхъэкIэ зэпывуд.

Лажыгыгъэ 127. Белджылыгъэ цIэпапщIэу таблицэм итхэр склонягъэ фщIы, склонягъэ пщIы мыхъумэ, екъуа ивгъэуэ падежым и занщIэу.

Падеж-хэр	Псо	Езы	Хэти	Сыти	Дэтхэ-нэри	ИщхъэкIэ	Хэт ейри	Сытым ейри
И.								
Э.								
П.								
О.								

§ 34. Белджылыншагъэ цIэпапщIэхэр, абыхэм я склоненэр.

☉ ГушыIэ таурыхъым фыкъеджи упщIэм жэуап ефт.

ЩIалэ гуэр гъуэгу гуэркIэ мээ гуэрым кIуэрти зыгуэр кыигъуэтащ, абы щыщ Iыхъэ гуэрхэр и гъусэ гуэрхэм яритащ, кыыхуэнэжа гуэрхэр я деж кыишаш.

☉ Хэт щыщ щIалэр? Сыт хуэдэ гъуэгу, мээ? Сыт кыигъуэтар? Сыт хуэдиз Iыхъэ итар, кыишэжар? Щыбелджылы абыхэм я жэуапыр мы фыкызэджа таурыхъым?

Кыыхэгъэща цIэпапщIэхэм кыагъэлъагъуэ зи гугъу ящI предметыр, щытыкIэр е бжыгър. абыхэм тепсэлъыхъхэм я дежкIэ белджылыуэ зэрышымытыр икIи абыхэм белджылыншагъэ цIэпапщIэкIэ йоджэ.

Белджылыншагъэ цIэпапщIэхэщ *гуэр, зыгуэр*-хэр.

Белджылыншагъэ цIэпапщIэхэр склонягъэ ящI, мыбелджылы склоненэм тету, ауэ эргативнэ падежым деж кIэух -м поувэ.

И.	<i>Гэмал гуэр</i> —	<i>зы Гуэху гуэр</i> —	<i>зыгуэр</i> —
Э.	<i>Гэмал гуэры-</i> м	<i>зы Гуэху гуэры-</i> м	<i>зыгуэры-</i> м
П.	<i>Гэмал гуэр-</i> кIэ	<i>зы Гуэху гуэр-</i> кIэ	<i>зыгуэр-</i> кIэ
О.	<i>Гэмал гуэр-</i> у	<i>зы Гуэху гуэр-</i> у	<i>зыгуэр-</i> у

Белджылыншагъэ цIэпапшIэ *зыгуэр*-р шыIэцIэм шыщIыгъум деж, *зы*-р абы и пэклэ шытщ, *гуэр*-р и ужькIэ шытщ, зэпыхаун ятх; шыIэцIэм шымыгъумэ, *зыгуэр*-р зэпыту ятх.

Зыгуэр цIэпапшIэр псалъэухам подлежащэу, дополненэу, определенэу, сказуемэу хоувэ, шапхъэ: *ПицIантIэм зыгуэр* (подлежащэш) *кыдыхьащ*. *ЗыгуэркIэ* (дополненэш) *сыноупщIынут*. *Сэ зы Гуэху гуэр* (определенэш) *бжесIэнущ*. *Абы жиIэнур зыгуэрщ* (сказуемэш).

Гуэр-р шыIэцIэм шымыгъуу кыагъэсэбэпыркъым. ШыIэцIэм пыхауэ ятх, псалъэухам определенэу хоувэ, зи определенэ шыIэцIэм и ужькIэ кыокIуэ, падеж кIэухри, куэд бжыгъэ суффикс *-хэ*-ри езым поувэхэр.

Белджылыншагъэ цIэпапшIэ-суффикс *Iа*-р глаголым пыту кыапсэлъ икIи ятх, шапхъэ: *ПицIантIэм кыдыхьалащ*.

Лэжыгъэ 128. Белджылыншагъэ цIэпапшIэ хэгурэ псалъэухаих-блы хъууэ хыбар кIэшI зэхэфлъхьы фтхы. ЦIэпапшIэхэм я шыIум тевгъэуэ зэрыт падежхэр.

Лэжыгъэ 129. Белджылыншагъэ цIэпапшIэ-суффикс *-Iа*-р глаголым пыгурэ псалъэуха убгъуантху зэхэфлъхьы фтхы.

§ 35. Мыхъуныгъэ цIэпапшIэхэр, абыхэм я склоненэр.

Мыхъуныгъэ цIэпапшIэхэш *зыри*, *зыгуэри*-хэр.

Абыхэм кыагъэлъагъуэ зытепсэлъыхьхэр шымыIэххэныгъэ. А цIэпапшIэхэр зэлха глаголым сыт шыгъуи кыIуатэ хабзэр Iуэкум и шымыIэныгъэш.

Мыхъуныгъэ цIэпапшIэхэр, шыIэцIэм хуэдэу, склонянтэ ящI, послеложнэ, обстоятельственнэ падежхэм дежи мыбелджылы склоненэм и кIэухырш ягъуэтыр.

Мыхъуныгъэ цIэпапшIэхэр псалъэухам подлежащэу, дополненэу, определенэу хоувэхэр.

⊙ Фер-фэру кыжыфIэ мы псалъэухахэм кыххэгъэща цIэпапщIэхэр зэрыхэува пкыгъуэхэр: *Ди Хэку и щIы кIанэ зыри кытэхъэнкъым. Зыри къээмыщэкIуфу сэ куэдрэ къэскIухъащ. Зы тхэкIумэкIыхь слъэгъуакъым.*

Мыхъуныгъэ цIэпапщIэхэр определенэу кышыкIуэм деж, зыр зи определенэм и пэкIэ мэув, и-р а псалъэ зэпхахэм шыщу иужь дьдэ итым поуэе ар гуэр-м пыту иужь дьдэ йоувэ, псалъэм щхьэкIэ: *Зы трактори кыдыхъэжакъым. Зы трактор гуэри кыдыхъэжакъым.*

Лажыгъэ 130. КъыфтхыкI, мыхъуныгъэ цIэпапщIэхэр щIэфтхъэ. Ахэр псалъэухам зэрыхэува пкыгъуэр къэвгъэлыагъуэ.

1. Дэ дунеищIэ духуащ, зыуи шымытари псоми хэт хъуащ.
2. Дэ дилэ ехъулэныгъэхэр зыми еттынкъым. 3. Ди къэрал границэм бийм шыщ зыгуэри къебэкъуэнкъым. 4. Пограничникым и сакъыныгъэм зыми зыщигъэпщкIуфынкъым. 5. Ахъшэм итхъэкъуа капиталистыр абыкIэ фIэкI зыкIи пхуэгъэнэщхьыфIэнкъым. 6. Обществэм и Iуэхур зыуи къэзымылытэр езыр зыри и уасэкъым. 7. Зы цIыхущхьы слъэгъуакъым, зы псэуущхъэ гуэри кыдыхъакъым. 8. А сабийр зыкIи пхуэгъэудэлунукъым и анэр къэмысыжу, зыми гугъу зыремыгъэхь.

Лажыгъэ 131. Точкэхэм я плэм мыхъуныгъэ цIэпапщIэхэр ивгъэувэурэ къыфтхыкI.

1. Сэ ... кысшыгъупщакъым. 2. Уэ ... убгъэдыхъакъым. 3. ... къуаншэкъым. 4. ... и жагъуэ пщIын хуейкъым. 5. Ар ... семьчэнджэшу злэжъакъым. 6. Лыгъэ зиIэр ... шышынэркъым. 7. Ар ... хуэныкъуэкъым.

§ 36. ЦIэпапщIэхэм я разрядхэр.

Езыхэм къагъэлыагъуэхэм елытауэ цIэпапщIэхэр разряд зыбжанэу зэщхъэщокI.

1. Щхъэ цIэпапщIэ: *сэ, дэ, уэ фэ, ар, ахэр.*
2. Зыгъэлыагъуэ цIэпапщIэ: *мы, мо, а, апхуэдэ, апхуэдиз, мыпхуэдэ, мыпхуэдиз, мопхуэдэ, мопхуэдиз.*

3. Еиггэ цлэпапщлэ: зи шхэ хушыхтэр — *сысей, дыдей, ууей, фыфей, ей, ай, зей*: зи шхэ хушымытхэр — *си, ди, уи, фи, и, я, зи*.

4. Зэрыупщлэ цлэпапщлэ: *хэт? сым? дапцэ? дэтхэнэ? дара? сым хуэдэ? хэт ей? хэт и ...? сымым ей? сымым и ...? слю?*

5. Относительнэ цлэпапщлэр — ар зэрыупщлэ цлэпапщлэхэр арш, упщлэныгэ мыхьэнэ яхэмылгыжу, ауэ псалгэухахэр зэрапхыу кьаклуэху. Псалгэм папщлэ: *Хэт куэдрэ псэуами, абы куэд илгэггуац. Щгым сым тепсэми, кыитепхыгьынц.*

6. Белджылы цлэпапщлэ: *псо, езы, ицхьэклэ, хэти, сыми, дэтхэнэри, хэт ейри, сымым ейри.*

7. Белджылыншаггэ цлэпапщлэ: *гуэр, зыгуэр.*

8. Мыхуныггэ цлэпапщлэ: *зыри, зэгуэри.*

Лажыггэ 132. Фыкьеджэ, абы кыхэфтхык! цлэпапщлэхэр разрядкэ гуэшауэ, мы таблицэм тегу.

Шхэ цлэпапщлэ	Зыггэлыггэуэ цлэпапщлэ	Еиггэ цлэпапщлэ	Относительнэ, зэрыупщлэ цлэпапщлэ	Белджылы цлэпапщлэ	Белджылыншаггэ цлэпапщлэ	Мыхуныггэ цлэпапщлэ

— Аслгэныкыуэхэ я дежкэ умыплгэххэ, пщлэггуалэр уасэу кыдэзытыну жызылэу шыта я щалэм кыишаггэххэщ,— жилэри Хьанэ кызэгуюуащ.— Абы нэхэрэ мыдэ кьаклуи дыггашхэ,— кыыщиггужащ.

Абы гушылэ зэрыфлэфыр сщлэххэрти, жилар сэ зэкэ си флэш сшлаккым, сэри сьдэгушылэ хуэдэурэ ськлуэри жьэгум сьдэтлгьсхьащ. Езыми абы кыфлгьмыггэккыу лэнэр кыиггэуври, дышхэу дьздэшчысым,— «Хьанэ жилар пэжмэ-шэ?» — зэуэ шылэ-щылэу си шхэ кыихьащ, ауэ псалгэ зэпыужар дауэрэ кьеггэжьэжа хьуну, а лгэухумкэ Хьанэ сеупщлгьфыну?.. Сым иджы си лэмалыр? Си жьэм жьэдэслгьхэ дзэжгэгуэр си тэмаккым схуеггэхы-жырккым, езым сьзэрехуэ, «шхэ умышхэрэ?» — жефэри...

— Уэ нэхърэ нэхъ дахэххэкъым къишари. Джэрий езыр щІалэ дахэшхуэ хъуа щхъэкІэ, фыз дахэ кыхуэшакъым,— кыщІигъуаш Хъанэ, гушыІэ лъэпкъ хэмылгу. Мис иджы гъуджэм силъамэ, си фэр ятІэхум ещхъ зэрыхъуар слъагъужу си сурэтым нэхъри сыхуэмьарэзы сыхъуну кыщІэкІынт, ауэ сэ гъуджэ си Іуэхужтэкъым, Хъанэ гу зылъезмыгъатэм сфІэфІу, сытми зыгуэркІэ сыхэлсэлъыхъын щхъэкІэ.

(К хъуэхъу Ц.)

Лэжыгыэ 133. ЛитературэмкІэ фыкызэджа «Гум фІэфІкІэ» рассказым кыхэфтхыкІ, цІэпапщІэ лэужыгыгуэ къэс зы псалъэуха хуэзэу.

Къытегъэзэжыныгъэ.

Къызэрытрагъэзэж ушцІэхэмрэ лэжыгыгъэхэмрэ.

1. Псалъэ лъэпкъыгъуэхэм шыщу цІэпапщІэхэм я мыхъэнэр кыжыфІэ. Сыт хуэдэ лэужыгыгъуэхуэ (разрядхуэ) гуэша цІэпапщІэхэр?

2. ШыІэцІэхэм, плъыфэцІэхэм, бжыгъэцІэхэм я пІэкІэ къахъ цІэпапщІэхэм я шапхъэ зырыз кыжыфІэ.

3. Щхъэ цІэпапщІэхэмрэ зыгъэлъагъуэ цІэпапщІэхэмрэ сыткІэ зэщхъэщыкІрэ?

Абыхэм я склоненэр сыткІэ емыщхъ шыІэцІэм и склоненэм (кІэухуы къапыувэхэр зэхуэдэ)?

4. Еигъэ цІэпапщІэхэм сыт къагъэлъагъуэр, лэужыгыгуэ дапцэу зэщхъэщыкІрэ? Зи щхъэ хушымыт еигъэ цІэпапщІэхэр шыІэцІэм пыту шатхыр кыжыфІэ, абы и шапхъэ къэфхъ.

5. ЗэрыушцІэ цІэпапщІэхэмрэ относителънэ цІэпапщІэхэмрэ сыткІэ зэщхъ, сыткІэ зэщхъэщыкІрэ? Абыхэм я склоненэр сыт хуэдэ? Зэтехуэрэ я склоненэр?

6. Белджылыгъэ цІэпапщІэхэр шыІэцІэм шыдэщІыгъум деж, кІэухыр даурэ къапыувэрэ? Белджылыгъэ цІэпапщІэхэм шыщу сыт хуэдэ склоняты ямыщІыр?

7. Белджылыншагъэ цІэпапщІэхэр дауэ склоняты ящІрэ? ШыІэцІэм шыдэщІыгъум деж, дауэ къакІуэрэ **зыгуэр** цІэпапщІэр? Белджылыншагъэ цІэпапщІэ-суффиксу сыт хуэдэ шыІэр, ар зыпыувэр сыт хуэдэ псалъэ лъэпкъыгъуэ?

8. Мыхъуныгъэ цІэпапщІэхэм къагъэлъагъуэр сыт, дауэ склоняты ящІрэ?

Ціэпапшіэр зэрызэпкърах шыкІэр.

1. Пэшіэдзэ формэр.
2. Зышыщ разрядыр.
3. Зэрыт склоненэр.
4. Зэрыт падежыр.
5. Зэрыт бжыгъэр.
6. Жэуап зыхуэхъу упшіэр.
7. Зэрыт щхъэр.
8. Зэпха псалгъэр.

Зэрызэпкърахым и шапхъэ.

Жьэрыгуатэу
зэпкърыхын:

ТхыггэкІэ
зэпкърыхын:

Дэ дадоІэпыккэу ди адэ-анэ-хэм. Дэ — ціэпапшіэш, пэшіэдзэ формэр *дэ*, щхъэ ціэпапшіэш, япэ щхъэш, мыбелджылы склоненэш, эргативнэ падежш, куэд формэш, жэуап зыхуэхъур *хэт?* упшіэрш.

Дэ — ціэп., пэші. ф. *дэ*, щхъэ ціэп., япэ щхъэ, мыб. скл., э. п., куэд ф., упші. *хэт?*

Лажыгъэ 134. КъифтхыкІ, зи яку ламыгъэ Δ дэт псалгъэхэр зэрытхын хуейм хуэдэу — зэпыту е зэпыхауэ — фтхыуэрэ; апхуэдэу шІэтхари къыжыфІэ; ціэпапшіэхэр шІэфтхъэ, ахэр разрядкІэ зышыщхэр, зэрыт падежхэр къыжыфІэ.

Адемыр щхъэ закъуэкъым. И Δ бынхэм я Δ быныжхэм, абыхэм къалъхужахэм яхэсш. Ар а псоми фІуэ къалъагъу икІи ягъэлъапІэ. Лъабжьэшхуэ зиІэ жыгышхуэр и Δ къуэж жыгыщІэ цыкІухэм къызэрагъэбжыфІэм хуэдэш Адемыр абыхэм къызэрагъэбжыфІэр.

Псом нэхърэ нэхъ къесэпауэ, щынэ ІэрыпІым хуэдэу, Адемыр шІыгъу зэпыту шытыр и Δ къуэм и Δ къуэжым и Δ пху цыкІурат. Ар Адемыр жиІэ таурыхъхэмрэ хыбархэмрэ едалуэу и Δ куэщІым ист. Адемыр псалгъэ пэтми, жиІэн ягъуэтырт, зыхэмыкІыжыххэр шы хыбарт. Шизэманыгъуэм ар шыкІэ ІэкІуэлъакІуэу шыташ икІи шыбгым исурэ къэгъуэгурыкІуат.

Орденыр и бгъэм шылыду шІалэ Іэчлгъэч къудан дахэр шІэгуфІыкІыжу Адемыр и Δ пащхъэм къиуаш. Адемыр а шІалэр

и Δлакьюэм кышцегъэжъауэ и Δщхьэм нэс кызэпиплъыхьщ,
и ΔІэ ижыыр шІалэм и Δдамащхьэ сэмэгум трилъхьэри жиІаш:

— Сэ сымыгъэщІар угъащІэ, си шІалэ! Уи Δгъуэгу ирикІуэ.
СыхьэтыфІ улушІэ!

(Уэхьутэ А.)

Лэжыгъэ 135. ЦІелашІэу хэтхэр зІаха псалъэм шІыгъуу кыхэфтхыкІи
зыщыщ разрядхэр къэвгъэлагъуэ.

«Мыр Дэхьухэ, мори Хьэмыкьюэхэ я пцІантіэхэщ», — жысІэу-
рэ сыкІуэрт. Си адэ къуэшыфІым фэеплъу кыгъэна ипхьу закьюэр
езым зэрешхьым, ар илъэс куэд хьуауэ слъагъун зэрыску-
зэфІэмыклам си гур кызэфІигъэнауэ, мыщІыху сыкъэзыщІ
хьыджэбз цыкІум зыри жезмыІэфу сыщытт. Итіанэ езым и нэ
цыкІухэр зэрыупІэрапІэм гу щылъыстэм:

— Татым! Си шыпхьу цыкІу, сэ сыкъэпцІыхужыркъэ? —
сыбгъэдыхьэри зесшэкІаш...

— И анэр дэнэ шыІэу пІэрэ? — жысІэри сегунсыса къудейуэ,
Сэлимэт кышцІыхьэжаш...

— Мамей, ФатІимэт ди къуажэ шылэжьэну кэкІуэжаш,
школым шригъэджэнуш, — жиІаш Татым, езым хуэдэу, и анэри
игъэгүфІэн мурадкІэ.

(Кхьуэхьу Ц.)

Диктантым зыхуэвгъэхьэзыр.

Лэжыгъэ 136. КъифтхыкІ, зи яку дамыгъэ Δ дэг псалъэхэр, зэрытхын хуейм
хуэдэу — зэпыту е зэпыхауэ — фтхыурэ; точкэхэм я пІэкІэ тхыпхьэ -у е -уэ
вгъэууурэ.

1. Гъэ блэкІахэм хуэмыдэ..., мы гъэм ди Δколхозым и Δшы,
и Δвыхэр, и Δжэмхэр, и Δмэлхэр зэкІэрымыху... Къушхьэхьу
кІуаш. 2. Щхьуантіагъэ кэкІыгъэм допщІыпщІ ди ΔщІыгур,
Уафэм и дыгъэр йоубзэ си ΔщІыфэм. (Щ. А.) 3. Си Δгу ирихьащ
ди Δбиблиотекаэм кышцІэсх... сызэджа тхылъыр. 4. Иреуэ
я Δпшынэм хэку хуитым и Δбзухэр, Щреджэ кІыгуугухэр нэш-
хьыфІ... си ΔщІыпІэм. (Щ. А.) 5. Іэюб и Δпхьу нэхьыщІэр
институтым шоджэ. 6. Уи Δнэмысыр ушІалэ щыкІэ хьумэж.
7. Къыумышьа щытхьур уи Δщхьэ тумылъхьэ.

ГЛАГОЛ.

§ 37. Глагол лъэIэсхэмрэ лъэмыIэсхэмрэ.

Жьым жыгыр ирицIыкIащ.

⊙ Псалъэухам и пкыгъуэкIэ зэпкърьфх. ШыIэцIэхэр зэрыт падежыр вгъэбелджылы.

Мыпхуэдэу фегупсыс: Глаголыр псалъэухам сказуемэу хэуващ. Глаголым хэлъ лэжыгъэр зылэжь предметыр (*жьым*) эргативнэ падежым итщ, псалъэухам подлежащэу хэуващ. Глаголым хэлъ лэжыгъэр абы къепха предметым (*жыгыр*) къытохуэ. А шыIэцIэр именительнэ падежым итщ, псалъэухам дополненэу хэтщ.

Глаголхэр зэщхьэщокI лъэIэсрэ лъэмыIэсхэу.

Глагол лъэIэсым подлежащэ хуэхъу псалъэр (шыIэцIэр, цIэпапщIэр е нэгъуэщI) эргативнэ падежым йоувэ.

Именительнэ падежым ит псалъэ (шыIэцIэ, цIэпапщIэ е нэгъуэщI) дополненэу къыхуокIуэ глагол лъэIэсым.

Адрей глаголхэр лъэмыIэсщ.

⊙ Сказуемэхэмрэ подлежащэхэмрэ къэвгъуэт.

*Жэщым уэшхыр теужащ. ЕджакIуэр тхы-
лъм къеджащ.*

⊙ Подлежащэхэр дэтхэнэ падежым ит?

⊙ Сказуемэхэм яIэ е яIэнкIэ хъуну дополненэ, именительнэ падежым иту?

⊙ *Теужащ, къеджащ*, глаголхэр лъэIэс хэмэрэ лъэмыIэс?

Глагол лъэмыIэсхэм именительнэ падежым ит шыIэцIэ (е цIэпапщIэ) дополненэу къыхуэкIуэркъым.

Глагол лъэмыIэс сказуемэу зыхэт псалъэухам и подлежащэр именительнэ падежым йоувэ.

Лэжыгъэ 137. Фыкъеджэ. Глаголхэр зэхэвгъэкI лъэIэсрэ лъэмыIэсрэ. Янэ шыкIэ къыжыфIэ глагол лъэIэсымрэ лъэмыIэсымрэ зэрызэщхьэщыкIыр.

ТХЭН
ТХЫН
ЖЭН
ЖЫН

1. Къуажэ гъуор Устэнокъуэхэ я унэм пэмыжыжъуэ шыпсэурт. (КІ.Т.) 2. Гъуэгущыитыр шызэхэКым деж, шы лъэ макъыр шызэтеуылащ. (КІ.Т.) 3. ІэлъэщІ плъыжъ цыкIур Нэфисэт асыхъэтым зытрилъхъащ. (КІ.Т.) 4. А зя гугъу пхуэщІ шІалэм Москва уэрамхэм сыкъышришэкIуэрэ куэд сигъэлъэгъуащ. (КІ.Т.) 5. Ленэрэ Лизэрэ къэбыстэхэм псы шІакIащ.

■ ЦІэ унейр зэрыт падежыр дауэ къэпшІэну, кIэж шыпымытым деж?

Иужьрей псалъэухам цІэ унейхэр дэтхэнэ падежым ит? ЦІэ зэдай асыр-щэ?

Лэжыгытэ 138. Глаголхэр хэвгъэувзурэ псалъэуха зэхэфлъхыи фтхы.

Глаголым къепха дополненэмрэ подлежащэмрэ къэвгъэуэт упшІэкIэрэ. Абыхэм я сэбэлкIэ зэхэвгъэкI глаголыр лъэлэсрэ лъэмылэсрэ.

З э р ы г ь у э з н: Мыпхуэдэу тхы: *Итха сочиненэм еджакIуэр къеджжэащ.* Мыпхуэдэурэ зэхэгъэкIыи: *къеджжэащ* глаголыр лъэмылэсц: именительнэ падежым ит псалъэ дополненэу къыхуэкIуэркъым; подлежащэр именительнэ падежым итш.

Къеджэн, еплъын, къэсащ, къегъэблэгъэн, хэсэн.

Лэжыгытэ 139. Глагол лъэлэсыр зы кхехыгъуэу, лъэмылэсыр нэгъуэщІ кхехыгъуэу зэхэфтхыкI. Глаголхэм япыт шхъэ префиксхэр шІэфтхэ.

1. Сыт хуэдэ лэжыгытэ ефхъэлIа хадэ шІапIэм? (КІ.Т.)
2. Сэри Савеличи дышІихъумат уэсым (II.) 3. Бдзэжьейашэм хыкIэ бдзэжьей къиубыдащ. 4. Сэ тракторым сытетIысхъащ, школыр къызэрызухуу. 5. Уэ нобэ уи ныбжьэгъум ухуэза?
6. Бжын зыхасэну хъэсэр ягъэхъэзыращ хъыджэбз цыкIухэм.

Глагол лъэлэсымрэ лъэмылэсымрэ зэщхъэщокI шхъэ префикс-сымкIи: глагол лъэлэсым щхыищым дежи зылэжъым и префикс къыпоувэ. Глагол лъэмылэсым 3-нэ щхъэм зылэжъым и префикс къыпыувэркъым. Зэвгъапщэ глаголхэр.

Глагол лъэлэс:

☐ с	тхащ	☐ т	тхащ
☐ п	тхащ	☐ ф	тхащ
☐ и	тхащ	☐ я	тхащ

Глагол лъэмылэс:

☐ сы	тхащ	☐ ды	тхащ
☐ у	тхащ	☐ фы	тхащ
☐	тхащ	☐	тхащ

Глагол лъэмылэсым пыувэ щхъэ префиксым макъэшещы хэтщ, глагол лъэлэсым пыувэ щхъэ префиксыр макъ дэкIуашэ къудейщ.

+ **Лэжыгыэ 140.** Глаголхэр шхьэкIэ зэфхьуэки, ит зэманым тету. Ахэр лъэлэсрэ лъэмыIэсрэ зэхэвгьэки шхьэ префиксхэмкIэ.

Щысхьын, шыIэн, тхьунщIын, Iуэтын.

Глагол лъэлэс зыбжанэ шыIэщ, лъэмыIэс мыхьэнэи яIэ хьуауэ.

⊙ ПсалъэухаитI зепэщытым хэт сказуемэхэм дэтхэнэр глагол лъэлэс, дэтхэнэр лъэмыIэс?

Ар кьэфщIэн шхьэкIэ, зэхэвгьэки подлежащэр зэрыт падежыр, глагол-сказуемэм пыт префикс **е-, и-, ри-**хэм подлежащэм и щхьэ кьагьэлъагьуэрэ кьамыгьэлъагьуэрэ.

Псы уэрым псы Iуфэм сри- Сыту фIыуэ укьызишхьэлIа уэI хьэлIащ.

Аптекэм хуцхьуэмэ кьы- Сымаджэм аптекэм хуцхьуэ щIех. кьыщIех.

Пшым гуахьуэкиIэ пхырхэр Уэшх пIащэ зырыз кьриды- кьридыхьырт, щэджым тету. хьырт.

▣ Кьыхэгьэша псалъэхэм я лексическэ мыхьэнэр кьыжыфIэ.

⊙ Мы псалъэухахэм хэт глаголхэр лъэлэс хьэмэрэ лъэмыIэс?

1. Удэ шхьуантIэмэ кьыщIихьэрт. (*Щом. А.*)

2. Уэсыр кьриуцIэхьырт. (*П.*)

Гьатхэт, дунейри щIэращIэт.

Пщэдджыжь пшэплъри кьыщIат.

Жьы мащIэ гуакIун мэзыжым

Гум жьы дихулэу кьыщIихут.

Удэхэри жьыгхэри а махуэм

Пщэдджыжь IэфIым хэжаерт.

(Елберд Хь.)

3-нэ шхьэ кьыгьэлъагьуэу глагол лъэлэсым пыт префикс **е-, и-, ри-**хэм апхуэдэ мыхьэнэр щалэжкьым глагол лъэмыIэсхэм. Ахэр псалъэпкьым пыжыхьаш.

§ 38. Зылэжь, элэжь гьэпсыкIэхэр.

Я мыхьэнэкиIэ зэшхь псалъэухаитIыр я гьэпсыкIэкиIэ зэшхьщыкIынкIэ мэхьу, зылэжь гьэпсыкIэрэ элэжь гьэпсыкIэу.

Зөвгялца.

Зылэжь гьэлсыкIэ	Лэжыггэр зыщIэ шхьэр подлежащэщ	Лэжыггэр зытехуэ предметыр дополненэщ	Сказуемэр глагол лъэIэсщ
	хгьбжбз-ы- м лгь- ж	пэш-ы- р кубжэ- р	зэлъыIу и хащ Iу и хащ

Зылэжь гьэлсыкIэм сказуемэу хэувэр глагол лъэIэсщ, шхьэ префиксыр пыту. Подлежащэр лэжыггэр зылэжь шхьэрш (е предметырщ) эргативнэ падежым иту. Лэжыггэр зытехуэ шхьэр (е предметыр) дополненэу хэтц, именительнэ падежым иту.

Зэлэжь гьэлсыкIэ	Лэжыггэр зытехуэ предметыр подлежащэщ	Сказуемэр глагол лъэмыIэсщ
	пэшы- р кубжэ- р	зэлъыIу и хащ Iу и хащ

Зэлэжь гьэлсыкIэм сказуемэу хэувэр глагол лъэмыIэсщ (причастиещ), зылэжым и шхьэ префикс пымыту. Лэжыггэр зытехуэ предметыр (е шхьэр) подлежащэу хоувэ, именительнэ падежым иту. Лэжыггэр зыщIа шхьэр (е предметыр) псалъэухам хэувэ хабзэкьым.

Лэжыггэ 141. Сказуемэр глагол лъэIэсэрэ лъэмыIэсэрэ зэхэвгьэки. Подлежащэр сказуемэм хэлъ лэжыггэм зэрыхушытыр (зылэжь хьэмэрэ лэжыггэр зытехуэ) вгьэбелджылы. КъыжыфIэ гьэлсыкIэр зыхуэдэр.

1. Псалъэжьхэм я нэхьыбэ дьдэр ауанрэ щIэнакIэбээрэкиэ гьэнщIащ. (Ш. А.) 2. Псалъэжьхэр яусыркьым, ар нэрылъагьу Iуэхугьуэм къытохьенкIыж. (Ш. А.) 3. ЩIыпцIэ псыIэм къэб ныбэфхэр шикъухьащ. (Т.) 4. Мэзхэри губгьуэри уэскIэ щIэгьэнат. 5. ЩакIуэм губгьуэ бабыщ къыукиащ. 6. МафIэ бзийм пщIантIэр игьэнэхуащ. 7. Сэ фIыуэ слъагьуркьым щIыIэри уэтIпсытIри.

Лэжыггэ 142. Зылэжь гьэлсыкIэр зэлэжь гьэлсыкIэу зэвдзэкиурэ фтхы. КъыжыфIэ глаголым сыт вихур? Псалъэухам сыт хуэдэ пкъыгуэ хэIыр?

Зэрыгъуэээн: *Еджакіуэм сочиненэр фІуэ итхаш.*— *Сочиненэр фІуэ итхаш.*

1. Еджакіуэм сочиненэр фІуэ итхаш. 2. Шыхъуэм шым и куэм дамыгъэ тридзаш. 3. Археологхэм Іуашхъэм и кур къратІыклаш. 4. ЩІалэм сэхыр куууэ хисат. 5. ПхъашІэм джыдэр нудзэгуаш.

Лэжыгъэ 143. Зэлэжъ гъэпсыкІэр зылэжъ гъэпсыкІэ фІшІуэрэ фтхы. КъыжыфІэ глаголым сыт къыпыувэр? Псалъэухам сыт хуэдэ пкыгъуэ къы- хыхъэрэ?

Зэрыгъуэээн: *Бжэр краскэ щІыхукІэ лаш.*— *Маларым бжэр краскэ щІыхукІэ илаш.*

1. ШырыкъуитІыр гъэцІууаш, укышу. 2. Псы Іуфэм Іут жыгыжъым и лъэдийм Іэпщэ ищІат. 3. Колхозым и нарыхур комбайнкІэ Іухыжаш. 4. Доскам псалъэухаитІ кытхаш. 5. Звеном и кІэртІофыр къэмытІыжт, и нарыхур къыдэмычт//Звеном и кІэртІофыр къэтІыжакъым, и нарыхур къыдэчыжакъым.

■ 5-нэ псалъэухам сказуемэр сыт хуэдэ зманым ит?

§ 39. Глагол зыгъээжхэр.

⊙ Сурэтым феплъ (абы итым Лизэ фІэтщынщ). Сыт Лизэ ищІэр? ПсалъэухакІэ жэуап ефт.

⊙ Глаголым хэлъ лэжыгъэр (етхъэщІ) сытым теуэрэ?

Мыпхуэдэу зэхэфщІыкІ ар: Лэжыгъэр зылэжъым (Лизэ) ищІэ лэжыгъэр нэгъуэщІ предметым (хъэкъушыкъур) тохуэ. Апхуэдэ глаголыр зыгъээжкъым.

СхемэкІэ къэдгългъэгуэнтн ар:

п. Лизэ ————— → ск. етхъэщІ ————— → д. хъэкъушыкъур.

Иджы сыт ищлэр Лизэ?
Схемэкіэ кьэдгьэлъэгьуэнти:
п. ск.
Лизэ $\leftarrow \text{====} \rightarrow$ зетхьэщІ.

Схемэм фыкьеджэ мыпхуэдэу:

Лэжьыгьэр нэгьуэщІ предмет текуэркъым, ар бгьэдохьэж зылэжьым. Апхуэдэ глаголым зыгьээзэжкіэ йоджэ.

Глагол лъэІэс зыбжанэм глагол зыгьээзэж кьатохьукІ префикс зы-кІэ

ЗЫ

- тхьэщІын
- хуэнэн
- тепІэн
- гьэхьэзырын

Глагол зыгьээзэж кьызытекІ глагол лъэмыІэс щыІэщ. Абы префикс зы-м нэмыщІ, суффикс -ж поувэ: еплъын (тхылъым) — $\overline{\text{зз}}\text{-плъы-}\hat{\text{ж}}\text{-ы-н}$, кІэлыллыын (сабийм) — $\overline{\text{зы}}\text{-кІэ-лзыл-}\hat{\text{лзы}}\text{-ж-ы-н}$.

Лэжьыгьэ 144. Фыкьеджэ. КьыхэфтхыкІ глагол зыгьээзэхэр. Глагол зыгьээзэжым и префиксыр щІэфтхьэ. Глаголыр лъэІэсрэ лъэмыІэсрэ зэхэвгьэкІ.

1. Уафэгьуагьуэм зеудыныщІэ. (М. Г.)
2. Сэ си шы лъэ макъым Хьэ лъэ макъ зезгьэщІащ... Чэщанэжьым селъэнщи, хьэлъэ-кьалъэу зызгьээзэнщ. («Нартхэр».)
3. Шы лъэ макъу кьежьами, Хьэ лъэ макъ зещІыж, Гьунэгьупэ щыхуэхьукІэ, джэду лъэ макъу зехьуэж. («Нартхэр».)
4. Сосрыкьуэ шым сэмэгурабгьу зыхуищІри бгьэдыхьэну хуежьащ, арщхьэкІэ шым зыбгьэдигьэхьэртэкъым, кьауэу щІидзэрт. («Нартхэр».)
5. Шым Сосрыкьуэ пшэм дрихьейри нудыныщІащ, шЫлгьэм кьрихьэхьыжри зрисащ, зритІащ. («Нартхэр».)
6. Кьуажэм и теплгьэми зихьуэжащи, уэрам занщІэхэр абы щыукьуэдняш. (Къ. Хь.)
7. Абы щІалэгьуалэм захибжэрт, и ныбжькІэ яхэмызагьэми.

Префикс зы-м макъзешэ кьыкІэлъыкІуэмэ, зы-м щІыгьуы-р дохури, макъзешэр в-м кІэлъокІуэ: еплъын — зэплъыжын, зыгьэхьэзырын — загьэхьэзырын, зытхьэщІын — зетхьэщІІ.

Лэжыгыгъэ 145. Глаголхэр зыгъээж фшЫ. Псалъэуха фухуэ, глагол зыгъээжхэр хэгу. Сказуемэр екьуаиткIэ, подлежащэр зы екьуакIэ шIэфтхэ.

Укьуэдинн, егъэджэрэз, гъэзэн, гъэхъэзырын, еплъын, еушщIын, хъуэжын.

Именительнэ падежым ит дополненэ кызыухуэкIуэ глагол зыгъээж шыIэш: *Сабийм вакъэр зылъитIэгъащ.*

Мис глагол зыгъээж, эргативнэ падежым иту дополненэ иIу: *Сабийм анэм зыкIэрещIэ.*

⊙ Апхуэдэу шышыткIэ, глагол зыгъээжхэр лIэужыгыгуэ дапщэу икIи сыт хуэдэу зэщхъэщыкIрэ дополненэм елъытауэ?

Лэжыгыгъэ 146. Глаголхэм зыгъээж кытевгъэкIи фтхы, дополненэр и гъусэу (кыухуэкIуэмэ). (ЗэхэфтхыкI: а) дополненэ зимыIэ зыгъээж, б) именительнэ падежым ит дополненэ кызыухуэкIуэ, в) эргативнэ падежым ит дополненэ кызыухуэкIуэ.)

Зэрыгыгуэзэн: *Гулъхъэн нэгъуджэ — зыГулъхъэн нэгъуджэ.*

Гулъхъэн нэгъуджэ, щIэпхэн бгырыпх, дэлъхъэн пщэдэлъ, гъэщIэлэн, кIэрыгъэщIэн бжыхым, кIэлъыщIэгъэхъэн гъуэугу-рыкIуэр, зэхъуэкIын...

Глагол зыгъээжым и префикс **зы-р** хэгъээзрыхьын хуейкъым нэгъуэщI префикс **зы-, зэ-**хэм. Я мыхъэнэкIэщ ахэр зэрызэщхъэщыкIыр. Зэвгъапщэ.

Зымыгъээзэж:

Зыгъээзэж:

зэтелъхъэн (къэпхэр)

зытелъхъэн (IэлъэщIыр)

зэпсэлъэн

зэчэнджэщыжын

зэщIэуфэн (самэр)

зыщIэуфэн (щIакIуэм)

■ Префикс **зы-, зэ-**хэм я тхыкIэр фигу къэвгъэкIыж: сыт хуэдэ мыхъэнэ шиIэм деж ятхэр префикс **зэ-**р? СэмэгурабгъумкIэ ит шапхъэхэм феппн кыжыфIэ.

Б. з. **Лэжыгыгъэ 147.** Фэр-фэру фикызэджа тхыльхэм шыщ гуэрэм теухуауэ отзыв кIэщI фтхы. Фтхам фикъеджэжурэ зэхэвгъэкI: глагол лъэлэс, лъэмыIэс, зыгъээж, зымыгъээж, зылъэж, зэлэж оборотхэр.

Глаголым и наклоненэ формэхэр

Глаголым наклоненэу иIэщ мыхэр: зэраIуатэ, зэ-рыупщIэ, гъэщIэгъуэныгъэ, шэч кыте-

хьэныгъэ, условнэ, уступительнэ, унафэ, фIэфIыныгъэ, условнэ-сослагательнэ.

Наклоненэ формэм кьегъэлъагъуэ псалъэр жызылэр глаголым (е нэгъуэщI псалъэм) кыкI мыхьэнэм зэрхушцътыр.

§ 40. Зэрауатэ наклоненэ.

Зэрауатэ наклоненэм кьегъэлъагъуэ лэжыгъэр кьэхъуауэ е кьэмыхъуауэ.

тепцIыпцIэрт

Зэрауатэ наклоненэм формэ зыбжанэ илэц:

*Жыжъэу, жыжъэу – адэ вапIэм Жырыш ябгэр кыщо-
щыц (Щ. А.); Уэсыр бжыхь лъабжъэхэм щIэкIа **кьым**
(Щ. А.); Хуштыныгъэ! Анэ дэлъхуэ хъуауэ **щыIэм**
ухуалъхуа **т**! (Щ. А.); Уи фIэц зэрхьун, сьмыщIэ **кIэ.***

Зэрауатэ наклоненэращ префикс мэ/ма-, о-, э-(е- й+э), (р)е- суффикс -р-хэр глагол-сказуемэм щыпгъуэр: *Гьатхэ, кьэблагъэ; ХьэщIэщхэр пхуээIухащIэ уэ кь **о** жьэ (Щ. А.); Хуэмурэ, цабзурэ **мэ** щатэ. И Iэ дияхэр кь **е** Iэт (Щ. А.)*

□ Кьыхэгъэща аффиксхэм (префикс, суффиксхэм) сыт (мыхьэнэ) кьагъэ-щыагъуэр?

Лэжыгъэ-148. КьифтхькI. Зэрауатэ наклоненэм деж фIэкIа глагол-сказуемэм пымыуэ аффиксхэр вгъэбелджылы, абыхэм кьагъэлъагъуэр кьэжыкIэ.

вгъэбелджылы

Багъ пщэдджыжьым нэху кьокIри, и нэхэм ямылъагъужу кIыфI хъуху, пщIантIэм щобэуэлъауэ. Абы пщIантIэр ипхьэн-кIыурэ игъэукъуеящ, мэкъуэщым е Iуэм хутыкыуауэ зы шхий илъыну хуригъэтыркъым, и жыг тIэкIум я лъабжъэр гъэр кы-зэрихьэрэ тIэу щIитIыкIащ, щэ ипщIащ; и жэмыжымырэ мэ-лъыжытIымырэ кьакIарыху куэнщыбхэр хадэм ихьурэ зы лэ-ныкыуэкIэ кыщIидзауэ трегъуашэ. Абы нобэ кыыхуаша пхъэ гулъэр и пIэм плIэ иригъэлэпхьукIащ: езыр дэмысу пщIантIэ-кум пхъэр кыщIрадзати, пхъэкъутапIэм игъэлэпхъуэжакI. (Къ. Хъ.)

○ Глагол-сказуемэхэм сыт хуэдэ зман кьагъэлъагъуэр: кьыхэгъэща пса-гъэхэр зэрыт зманыр сытIэ кьэгъэлъагъуа хьурэ? Къэвгъуэтыт ар.

Зэрауатэ наклоненэм ит глаголхэм пьувэнкIэ хьуну суффикс-**жым**, префикс **мы-** хэм щымыIэныгъэ къагъэлъагъуэ.

Зэрауатэ наклоненэм ит глагол-сказуемэхэм зэман формэ, щхьэ формэ псоми яIэнуш.

**жыи
щIэи**

Лэжыгъэ 149. Инфинитивхэм къатевгъэки зэрауатэ наклоненэ, зэман, щхьэ формэ зэмылIажыгъуэм иту, ахэр хэту псалъауха зэхэфлхьы фтхы, иныгъуэ псалъаухам щыIэныгъэ - адрейхэм щымыIэныгъэ къагъэлъагъуэ.

Лъэтэжын, тесэн, къэпсэлъын, къыщIэкIын.

Глагол-сказуемэм и мызакъуэу, псалъаухам сказуемэу хэува щыIэцIэ, пльыфэцIэм, нэгъуэцIхэм зэрауатэ наклоненэм и формэ ягъуэтынкIэ мэхъу щхьэ, бжыгъэ, зэман, щыIэныгъэм, щымыIэныгъэм и суффиксхэр. (Апхуэдэ сказуемэхэр къыццагъэсэбпырейш, псалъэм лашцIэ, таурыхъхэм, псэушхьэхэр цIыху хуэдэу зыхэт, псэ зыпымыт предметхэр псэ зыпыт хуэдэу хэту).

Лэжыгъэ 150. Псалъаухахэм хэт сказуемэхэр зыщыц псалъэ тьэпкыгъуэхэр вгъэбеджылы. Зэрауатэ наклоненэм фIэки зыпымыуэ хабзэ аффиксу абыхэм япытыр къэвгъэлъагъуэ.

**иукIуришкIын
иубэн
иувэн**

1. Псори мамырт, псоми я нэхэр езым и деж къызэтеувыIауэ къеплъырт. 2. Къаруушхуэ зыбгъэдэмыль уэздыгъытIым пэш кIуэцIыр зэрагъэнэхур фагъуэут. 3. Сэ сыкъыицIэкIуар... мы бжыкхьэ уэлбанэ кIыхьым хэкиуэдэнкIэ шынагъуэ зыгъуэта ди Iэцхэм я Iуэхурш. 4. Сэ сыпартизанац иджышсту щыщIэдзауэ. (**Жъ. Хъ.**) 5. Мурат, уэ усабийш, угэмакъкIэцIш. (**Щ. А.**) 6. Сыту щытми уэ уцIыхубэщ, ушхьэзакъуэц. (**К I. Т.**) 7. Уэмт а пщыхьэщхьэр. (**Щ. А.**) 8. Сэ сы-Мураткъым - сы-Мусэц. 9. -Уэра нобэ дежурнэр? - Сэракъым. Уэраш.

Лэжыгъэ 151. Псалъэхэр зэрауатэ наклоненэм ивгъуэувэрэ къэфпсэлъ (II щхьэм, ит зэманым, щыIэныгъэм, щымыIэныгъэм иту). Сказуемэр зыщыц псалъэ тьэпкыгъуэр къыжыфIэ.

Лъэщ, щIалэ, Iуш, лъагъун.

Лъагъун глаголым зэрауатэ наклоненэм деж пьувэ хабзэ аффиксхэр пьгу псалъэухаитI -цы, лъэщ пльыфэцлэм сказуемэр хэту псалъэухаищ фтхы.

§ 41. ЗэрыупщIэ наклоненэ.

Мы наклоненэм кьегьэлъагъуэ упщIэныгъэ. ЩIэупщIэ-ныгъэ мыхьэнэр глагол-сказуемэм хэлъхьа мэхьу:

1. Суффикс *-рэ-кIэ*, ит зэманым деж *лажъэ-рэ? еджэ-рэ? Дэнэ укIуэ-рэ?*

2. Суффикс *-кьэ-кIэ* зэман зэмылIэужьыгъуэм иту: *укIуэну-кьэ? уеджа-кьэ?, щыIэ-кьэ?* А суффиксхэм кьэп-сэлъыкIэри (интонациери) щIыгъущ.

3. Частицэ *пIэрэ-кIэ: кIуауэ пIэрэ? Уэ пщIэуэ пIэрэ? ХузэфIэкIыну пIэрэ?*

ЗэрыупщIэ наклоненэм ит глагол-сказуемэр щхьэкIэ зэхьуэкIа мэхьу.

○ Глагол-инфинитивхэр зэрыупщIэ наклоненэм тегу щхьа, бжыгьэкIэ, зэманкIэ зэфхьуэкIыт, суффикс *-кьэ*, частицэ *пIэрэ* наклоненэ формэхэр пь-вгъэувэурэ.

Хьун, жьIэн, пщэфIэн, епльын.

*дзанэфIанэ
набдзэгубдзанлъэ*

Лэжыгъэ 152. КьифтхыкI. ЗэрыупщIэ наклоненэм ит глаголхэм упщIэ-ныгъэ кьэзыгьэлъагъуэ суффиксхэр щIэфтхьэ.

1. – Шы утесыфрэ? – еупщIащ командирыр сэлэтым.
2. – Унэм уэр фIэкIа зыри щIэскьэ? 3. Лыфэ птетц, Вася. Илэс дапщIэ-ухьурэ? 4. Дядя Сережэ, зауэр яухмэ, ди деж кьэб-гьэзэжынкьэ? 5. КьакIуэр состав нэщIщ. Абы ищI макьыр зэхэпхыркьэ? 6. Уузыншэм, Оксанэ. Дауэ фыпсэурэ? (Къ. Б.)
7. – Дадэ, дауэ кьыпщыкьурэ, мы мэхьу угьурсызыр пщэдей дьухьыну пIэрэ? (Щ. А.) 7. Мыбы щхьэкIэ сэ бюром сраджэ. – Сэри сынэкIуэж хуейуэ пIэрэ абы? (Къ. Хъ.)

КьэпсэлъыкIэ (интонацие) кьудейкIэ упщIэныгъэр хэлъхьа мэхьу глагол-сказуемэм, абы префикс *мэ-ма-, о-, е-*, суффикс *-щ, -кьым* япымьгтмэ: *щIэс?, кьыщIэклат? кьэ-кIуа?, ежъэжыныну?* Тепщэныгъэт захуэ псалъэр ялэм пIуатэу упщIэхьуар. (Щ. А.)

Лажыгыгъэ 153. Глаголхэр къэфсэлъ ушцӀаныгъэ хэлъу къэфсэлъ къэпсэлъыкӀэ къудейкӀэ, къэпсэлъыкӀэрэ суффикс -рэ, -къэ-рэкӀэ (блэкӀа зэманым ещанэ щхӀэм иту).

Зэрыгъуэзэн: ЩыӀэн – щыӀэ? щыӀэрэ? щыӀэкъэ? щыӀэу плэрэ? щыӀэушцӀэн, щыӀэфын, щыӀэуэзэн, щыӀэн, щыӀэсын.

КъэпсэлъыкӀэ къудейкӀэ ушцӀаныгъэр глаголым хэлъхъа хъууэ, хэту псалъэухайплӀ фтхьи къэфсэлъыгъ.

жыпӀакъэ

УшцӀаныгъэр псалъэухам хэлъхъа мэхъу абы хэт зэрыушцӀэ цӀэнапщӀэ, наречиехэмкӀэ: 1. *Доктор, дауэ цыт Лико и Луэхур? ! йоупщӀ командирыр фельдшерым. (Къ. Б.)* 2. *Хэт а усэр зытхар?*

Суффикс **къэ-м** ушцӀаныгъэ хамылъу, атӀэ щыӀаныгъэ хэлъу куэдрэ къокӀуэ. 1. *Деплъынкъэ, за станцым бӀаутӀэ-Луишэу дынзэмэ. (Къ. Б.)* 2. *Сэри зыгъэрым сегунсысынкъэ апщӀондэху. (Къ. Б.)* 3. *Къэзгъэзэжынкъэ куэд мыщӀэу, Вася. (Къ. Б.)*

Лажыгыгъэ 154. КъифтхыкӀ. Сказуемэхэр зэрыт наклоненэр къэвгъалъагъуэ, щыӀэфгъэ наклоненэхэр, дауэ къэхъурэ?

1. Сыт; Анзор, апхуэдизу уэгум ушцӀиплӀэр? 2. Нэгъуейм нэмыщӀ, пэшым цыхуищ щыӀэлъщ. 3. Уэшхыр къызыпхидзакъым, къеткӀухуы щидзакъым, атӀэ зэуэ кърыкӀыхащ. 4. – Мы ди щыӀгум щхӀэ укъэкӀуэнкӀэ хъуа, хэти улъыхъуэрэ? – Частым сокӀуэ. – Иджыри узыщӀэушцӀэн щыӀэ? – Сыту улӀыжъ къуаншэ тельдыжэ! ЩхӀэ ушыхъа мы щыӀалэм? 5. – Иджыпсту карабин къуезгъэтынкъэ. Карабин къахъри къратащ зауэлӀым... – Дэнэ укынкӀа, хэтхэ уарей? – Сталинградскэ областым сыщыщыщ, си унэцӀэр Коноплевщ. – Уи Ӏыхъыхэр къуажэм дэс хъуищ – АтӀэ, дэщ. (Къ. Б.).

○ Псалъэ къыхэгъэщэхэр зыкӀырыфхыт зэрытэхэт ӀыхъэкӀэ. Сыт абыхэм къагъалъагъуэр?

§ 42. ГъэщIэгъуэныгъэ наклоненэ.

○ Зепэщыгът псалъэухаитI къэфисэлъи а гIур зэрызэщхъэщыкIыр къыжыфIэ:

<i>уэс къос</i>	<i>– уэс къосри!</i>
<i>псыр къиуаш</i>	<i>– псыр къиуаи!</i>
<i>жыпIар пщыгъупщэжаш</i>	<i>– жыпIар пщыгъупщэжаи!</i>
<i>Уэри мыбы ущыIэ?</i>	<i>– уэри мыбы ущыIи!</i>
<i>пщэдей хъэщIэхэр къэкIуэнущ</i>	<i>– пщэдей хъэщIэхэр къэкIуэнуй!</i>

ГъэщIэгъуэныгъэ наклоненэм къегъэлъагъуэ псалъэр (глаголыр) жызыIэм ар зэригъэщIагъуэр. ЗэрыгъэщIагъуащи, ар сказуемэм хэлъхъа мэхъу суффикс -и-иIэ

Лэжыгъэ 155. КъыфтхыкI. ГъэщIэгъуэныгъэ склоненэм ит сказуемэр щIэфтхъэ. А наклоненэр къызэрхъу суффиксыр къыжыфIэ. Андрей сказуемэхэм сыт хуэдэ наклоненэ яIар?

Иджыргуэрэм си цIыхугъэр
Щыгъын хъэхукIэ укъэкIуаи!
УщыщIыкIум уимыIауэ
Напэм маскIэ къытеплъхъаи!..
...Сыту пIэрэ зыфэ птету
Сэ си пащхъэм ущIимытыр?
Сыту пIэрэ уи гум илгыр
Бзэм жимыIау ущIыщытыр?..
...ЦIыхум папIау ущыхахым,
Уакъуэтыну жыпIэгъаи.
Пасэм щыгъуэ лъагущIэтыну
Щыгыгъахэр бгъэгугъаи!..
Зэхуэныгъэр пщыкIэ пщэри
Тумэн щакIуэу уежъэжаи!
Уи нэр гуфIау, уи гур фIейуэ
Iульхъэ уещэу щIэбдзэжаи!
Тепщэныгъэт захуэ псалъэр
Япэм пIуатэу ущIэхъуар?
ШхапIэ щхъэкIэт захуэ псалъэр
А уи бзэгум щIыпылъар?..
...Пэжыр гъуджэщ – сыт пкIэрылтыи,
Лей щIымыгъуу укыищынщ,
Щэрэ-мину зыгъэдзэки,
Узыщыщыр къищIэфынщ. (Щ. А.)

Гъэщцэгъуэныгъэ наклоненэм блэкIа, ит, къэжIуэну зэманхэр иIэщ. ЩымыIэныгъэ къыгъэлъагъуэу апхуэдэ наклоненэм ит сказуемэм пIуэвэр суффикс *-къым-щ*: *Нобэ школым укIуакъыми! Автобусыр къэсыркъыми! Уэ къызэроджэр къыджепIакъыми!* (Къ. Б.)

Глаголым суффикс *-уи* пIуэвэмэ, уищцэныгъэ гъэщцэгъуэныгъэи зэхэту къегъэлъагъуэ. Апхуэдэ наклоненэ формэм щымыIэныгъэ къыгъэлъагъуэу пIуэвэр префикс *мы-щ*: *Къыпщыгъуицауи. Уэ ар умылъэгъуауи? Зэи зэхуымыхауи! Угъуицауи. Дауэ, колхозым ахъшэ къуимытуи?! – щцIауицауи Мурат.* (Къ. Б.)

Лэжыгъэ 156. Инфинитивхэм гъэщцэгъуэныгъэ наклоненэ къытевгъэкI суффикс *-м-кIэ, е-уи-кIэ*. Ахэр хэту псалъауа зыхьыл (иньыгуэм префикс *мы-* хэту) захэфлэхьы фтхы.

Къеджэн, къэгъуэтын, гъуэщэн, къэщцэжын, хуэзэн, къэувыIэн, къэжыхьын

уеплъагъэни

Сказуемау псалъауахэм къыщыхьа нэгъуэщцI псалъэ лъэпкъыгъуэхэм япоуэ суффикс *-и, -уи-хэр*: *Ар щцIалэ дьдэуи! Тембот апхуэдиз и ныбжэуи! Уэри?!*

Лэжыгъэ 157. Сказуемахэр зэрыт наклоненэхэр къэвгъуэти къыжыфIэ, наклоненэр къэзыгъэлъагъуэ аффиксхэр къэвгъэлъагъуэ.

1. – СIаIо, ухегъапIгъэри агрономыр! 2. Хабзэхэр куэд мэхъу, фIыи бзаджи щыIэщ, пасэрейм къыщцIэнауэ, фIыр хьумэн хуейщ. 3. Ей, зэраншухэ, сыт зэпэубыдар, щхьэ фызэрыгъэ-кIийрэ? 4. Бригадэм хэт авенохэм пщыIэмкIэ яунэтIащ, загъэ-псэхуну, щхэнхэу. 5. Жалдуз зэхихагъэнт а хьыбарыр. 6. Уэшх къыщешкIэ, хаданщцIэхэр пщыIэм къыгъэхъагъэнищ, – игу къокI Данизэт. 7. Уэ уеджагъэнкъым "Софият и гъатхэ" тхы-лъым. Ди къуажэм нэхърэ нэхъ кIыхь мыр? (Щ о м а х у э А.)

§ 43. Шэч кытехъэныгъэ наклоненэ.

СэмэгурабгъумкIэ къехъу итхэм ижырабгъумкIэ итхэр евгъапщэт, фыкъеджэурэ:

<i>фызэпсэлъащ</i>	–	<i>фызэпсэлъагъэнищ</i>
<i>жыпIащ</i>	–	<i>жыпIагъэнищ</i> .
<i>илъэгъуащ</i>	–	<i>илъэгъуагъэнищ</i>
<i>щыгъупщэжащ</i>	–	<i>щыгъупщэжагъэнищ</i>

Зэвгъэпщэхэр кызырэывгурыIуам ипкъ иткIэ нэвгъэсыт: СэмэгурабгъумкIэ щытхэм кыщхъэщыкIыу, ижырабгъумкIэ ит глаголхэм япыгъщ суффикс... абы къегъэлъагъуэ шэч кытехъэныгъэ мыхъэнэ.

Шэч кытехъэныгъэ наклоненэм щымыIэныгъэ кыигъэ-лъагъуэу пыувэр суффикс *-къым*-щ, зэман формэу иIэр блэ-кIа зэманщ: *ищIагъэнкъым*, *зэхуэзагъэнкъым*.

Шэч кытехъэныгъэр къэгъэлъэгъуа мэхъу скауемэ дэ-Iэпыкъуэгъу "хъун", "кыщIэкIын"-хэмкIэ: *укIуэну хъунищ*, *куэдрэ ущыс кыщIэкIынищ*.

Лэжыгъэ 158. КыфтыкI, глаголхэм я наклоненэхэр вгъэбелджылы наклоненэр къэгъэлъэгъуа зэрхъур кыжыфIа.

1. Мы тхылгъым уэ укъеджагъэнищ. 2. Къуршым уэс кыщес-саш: акъужь кыхур щыIэщ. 3. Зы джэджей къэтщ – бгъэм ихъагъэнищ. 4. – Дауэ щытхэ уздэщыIари?– щIэупщIащ Iыр. (Ш. Хь.) 5. Пщэдджыжьым председателыр лэжыпIэм кызы-рыщIыхъуэ, и секретарыр кыриджэри жриIащ. (Ш. Хь.) 6. – Сэ абы сепсэлъауи! Уэращ ар зыхуейри епсалъэ. (Ш. Хь.) 7. Махуэр сыхъэт 15 хъуагъэнт, дэ мэзым дыгъыщыкIыжам. 8. Сэ пщэдей тренировкэм сынэкIуэфыну хъункъым. 9. Iэу, сэ трудоден си-мыIауи!– и къуэм кыыхуигъэфэщар фIэтелъыджэу адэр абы къешIащ. (Къ. Хь.)

Лэжыгъэ 159. Инфинитивхэм шэч кытехъэныгъэ наклоненэ къатев-гъэIыурэ, фтыщыIэныгъэ щымыIэныгъэ кыкIыу, еIуанэ, ещанэ щхъэм иту.

Зэрэгъуэзэи: къеджэн, укъеджагъэнищ – укъеджагъэнкъым, къеджа-гъэнищ – къеджагъэнкъым.

Къеджэн, щыIэн, лъыхъуэн, къэгъуатын, IупщIын, егууIсы-сын, еIуэжIын.

Лэжыгъэ 160. Псалъауха зыхьбл зэхэфлхьн фтхы, шэч кыстехъэныгъэ наклоненэм ит глагол сказуемэу хэту. Абы папщӀэ къэвгъэсэбэп лэжыгъэ 159-р. Псалъаухаитым шэч кыстехъэныгъэ наклоненэр сказуемэ дӀэпыкӀуэгуэу "хьун", "кыщӀэжын" хэту фтхы.

§ 44. Условнэ наклоненэ.

Условнэ наклоненэм къегъэлъагъуэ лэжыгъэм и щыӀэныгъэр нэгъуэщӀ лэжыгъэм и щыӀэныгъэм е щымыӀэныгъэм епхауэ щыгу. Ар къохъу глаголым суффикс *-мэ* пыувэныгъэмкӀэ. Суффикс *-мэ* зыпыгувэр псалъауха зэхэлт-зэпхам условнэ псалъауха гуэдзэр и сказуемэр арщ, псалъауха пажэм и сказуемэм зэралуатэ, зэрыунщӀэ, унафэ наклоненэм иту: *Гур мыплӀэмэ, нэр плӀэркъым; Гуэдзым упхыкӀмэ, нартыху хьэсэ бгъуфӀэхэм уахуозэ.* (Къ. Хъ.) *Щынащхьэ плӀагъумэ, гъатхэци, Iэтащхьэ плӀагъумэ, бжъыхьэщ.* (Псалъэжыщ).

Условнэ наклоненэм ит глагол-сказуемэм зэман нэхьышхьыщыр иӀэщ: блэкӀа, къэкӀуэну, ит.

Лэжыгъэ 161. Псалъаухахэр кыфтхыкӀ, условнэ наклоненэр къызэрыхъуар къыжыфӀэ, глаголыр щӀэфтхьэурэ.

1. – Неблагъэ, си тӀасэ, Iуэху блэкӀ уимыӀэмэ. (Къ. Хъ.)
2. – ХьэщӀэ къакӀуэмэ, джэдым дедӀэу апхуэдэу дыкӀулейсыз дэ?– жиӀащ Къасым. 3. – АбыкӀэ уарэзымэ, си Iэр къэубыд,– жиӀэри ХьэмагӀ и Iэр къышняц. 4. – Iложь, уи къулыкӀур къызэптмэ, схуземыхьэн уи гугъэ,– жиӀащ Дзокъуэ. 5. ...Зыр ипщӀкӀэ еIэмэ, адреир ищхьэрэкӀэ йоIэ. 6. Мы Iуэм мы танэхэр жэщ зытӀуц нэху къыщекӀмэ, Iэщ хьужынкӀым. 7. Абыхэм ящыщ гуэрым зыкӀыпэщӀисэмэ, мис итӀанэ си Iуэхут Зулижан зыкӀригъэлмэ!

○ Иужь ит псалъаухам сказуемэхэм пыт суффикс *-мыр* зэвгъапщӀи зэрызэщхьэщыкӀыр къыжыфӀэт.

Лэжыгъэ 162. Глаголхэм къатевгъэжӀ условнэ наклоненэ, ахэр хэвгъэуэурэ псалъауха зэхэфлхьн щхьэ замыӀауужыгъуэ ивгъэуэ.

Лэжээн, еджэн, джэгун, лъагъун, къэлъэсын, дхьэнкӀыгӀн.

Условнэ наклоненэм-ит дэтхэнэ псалъэ лъэпкыгъуэм, а формэр егъуэт сказуемэу къыщыкӀуэм деж: *Ухеймэ, улъэщц.*

Лэжыгыгъэ 163. КъыфтхыкI, псалгъэм хьэрф дэгъэхуахэр дэвгъэувэжурэ. Сказуемэхэр зэрыт наклоненэхэр къэвгъэлыгъуэ. Сыт хуэдэ псалгъэ лъэпкъыгъуэ ахэр?

1. Сэ икьукIэ фIыуэ сышыгъуазэщ уэ зэрoIэзэн хуей щIыкIэм. Дэ дылIкъым, уэ удмыгъэхъужмэ. 2. Куэдрэ емыгуп...у щIалэм занщIэу лIыжкIым ж...Iащ ар и шым игъэшэсыну. ...пыфIэ ухъу, си щI...лэ! Жэуап къытащ лIыжкIым. – Уи гъу...гу хэгъэщI, сэ хуэмурэ сыкIуэжынщ. – Сэ Iуэху пI...щIэгъуэ сиIэкъым, шэс шым, – тригъэчыныхъащ МэшыкIуэ. – Дауэ сежъэжын нэхъыжкыр лъэсу къэзгъанэу?!

– Сэ шым сышэсмэ, уэ лъэсу укIуэжын хуей хъунуц, – щIэдыхъэшхыкIащ лIыжкыр.

– Тхъэмэдэ жьыщхэ махуэ, – идэртэкъым абы жиIэр МэшыкIуэ. – Сыт уэ емыкIу зыпылIэ Iуэху щIэзбгъэлэжкыр – нэхъыжкIым пщIэ хуумыщIыныр емыкIукъэ? Уэ уи гъусэу лъэсу сын...кIуэжкIэ, си лъабжкыр фIэжIынкIым.

– Хъунуц-тIэ, уэ а...хуэдэу ущыщI...лэфIкIэ, – лIыжкыр арэзы хъури цым шэсац. (КI Т.)

§ 45. Уступительнэ наклоненэ.

Уступительнэ наклоненэм къегъэлъагъуэ лэжыгъэм и къэхъуныгъэм зэран хуэхъу хъуну щыта. А наклоненэр къохъу суффикс *-ми, -тэ-ми, -кIэ*-хэр псалгъэуха гуэдзэм и глагол-сказуемэм пыувэкIэрэ: *Уэс телъми, дунейр хуабэц; Мыр уэ пхуэсIуэтэжкIи, си сабий гъащIэ блэклэм уеубзэжыфынкIым.* (Щ. А.); *Дзыхъ къысхуумыщIу укъызэкъуэншэкIами, сэ иджыри еджэнымкIэ сурительхъэц* (КI Т.); *Уэ укъысхуэмызатэми, а унэр сэ къысхуэгъуэтыжынтэкъым.*

Уступительнэ наклоненэм ит сказуемэм щымыIэныгъэ къызэригъэлъагъуэр префикс *-мы-щ*: *Куэд щIауэ уэшх къемышхами, къэкIыгъэхэр псы хуэлIаркIым; Хъыбар сумыгъэщIами, сэ сыкъэкIуащ.*

Лэжыгыгъэ 164. КъыфтхыкI, уступительнэ наклоненэм ит глагол-сказуемэхэр къэвгъэлъагъуэ, щIэфтхъурэ; наклоненэр къызэрыгъуэ суффиксыр къыжыфIэ.

1. – Фэ, ныбжъэгъухэ, дауэ фымытIысами, музыкант фыхъунукъым. (Кр.) 2. Гуауэм иуIам хъуцхъуэ сэбэп хуэхъур-

кыым, джатэм иулар абыкIэ хъужми. (Ш. А.) 3. КъэкIуами, сэ абы дыгъуасэ сыкыигуэтынутэкъым. 4. Пэжу, сэри пцэдджыжэ пэти, къэткIуа шIагъуэ шымыIэми, сыпцIэнтIат. (Шом. А.); 5. Мурат жэщым куэдрэ шысами; пцэдджыжэым нэхумыщым къэтэджащ, ищ-уанэ зэтрилхъэри къуажэкIэмкIэ иригъэзы-хаш, фермэм кIуэуэ. (Къ. Хъ.); 6. Сэ вжезмыIами, фэ фошIэ, ди Хэкум фашистхэр кыихъауэ, колхозыр якъутэжауэ, мылхкур зэрапхъуэжауэ шытащ, – жиIащ ХъэматI. (Къ. Хъ.); 7. ШIым мыл джанэ щитIэгъами, Унэм ахэр щопцIэнтIэф. НэпскIэ шIы-гур шIэгъэнами, Ахэр Iэнэм щохъуэхъуэф. (Ш. А.); Пэжыр гъу-джэщ – сыт пкIэрылхъыи, Лей шIымыгъуу укыищынц. Щэрэ-мину зызэдзэкIи, Узыщыщыр къышIэщынц. (Ш. А.)

Лэжыгъэ 165. Инфинитивхэр уступительнэ наклоненэм ивгъэуви, ахэр хэтү псалъэуха зэхэфлхъы фтхы (фызэгукIуэ шхэм, зэманым, шIыIэныгъэм е шымыIэныгъэм иту).

Къэгувэн, лъагъун, зэгуэмыпын, жыIэн, кыыхэхын, къеуп-щIын, зэгъэщIэн

Лэжыгъэ 166. КыфтхыкI. Сказуемэхэр зэрыт наклоненэр ягъэбел-джылы. Сказуемэр зыхуэдэ псалъэ лъэпкъыигуэр къыжыфIэ.

1. Шым шэсыжу МэшыкIуэ лIыжэ цIыкIум дежкIэ къыщеп-лIэкIыжам, ар илIагъужакъым, ихъуреягъыр губгъуэ сэтэй-ми. 2. – Мыра Наурыз и унэр? – Мыра дыдэщ. Къыдыхъэ, къеблIагъэ. – Езы Наурыз дэс? – Къыдыхъэ, ари мыгувэу къэ-кIуэжынуц. 3. – Бысымыр къэсыжыху, тIэкIу едзакъэ. Бысы-мыр къэтыхукIэ, хъэщIэр мыпхъу шысмэ, мээщ. – Дэ хъэщIэ диIэщ, – жириIащ фызым лIы къэкIуэжам.

– Сыт хъэщIэ? Хэт?

– Хэтми сщIэркъым, ди шIыпIэхэм шыцкъым.

– Хэтми, хъарзынэщ. ХъэщIэм насып къыдокIуэ, – жаIэ.

4. Зэгуэрым МэшыкIуэрэ Наурызрэ гъунэгъум шыгувауэ жэщыбг фIэкIауэ къэкIуэжами, унэгуащэр мыгъуэлIыжжауэ шы-су, нэщхыфIэу абыхэм къаIушIащ. (КI. Т.)

Уступительнэ наклоненэм и суффикс -ми, -тэ-ми-хэр пIувэнкIэ хъунуц сказуемэу къэкIуа дэтхэнэ псалъэ лъэп-къыгъуэми: Олимпиадэ шыщыIэнур гъатхэрами, ари къэсащ, куэд иIэжкъым. Еплэ лэжыгъэ 166-м кыыхэгъэща псалъэ-хэми.

Лэжыгтэ 166а. КъифтхыкI, дэгъэхуа¹ къэрфхэр дэвгъэувэжурэ. Сказуемэхэр зэрыт наклоненэр вгъэбелджылы, сказуемэр зыщыц псалтэ лъэпкыгъуэр къэвгъэзгъагъуэ.

1. Июлым и пэцIэдзэ махуэр нобэ хуабэт, ауэ б...мпIэгъуэтэкъым. Уафэ къашхъуэм гъуэщауэ зы пшэ цIыкIуи щыплъагъуртэкъым. Дуне...р а...хуэдизу дахэу щытми, цIыхухэм я нэгум гуфIэгъуэ, нэжэгужагъэ щIэплъагъуэртэкъым.
2. – Пс...лъэмакыр къэвгъанэ!– кIиящ старшинар. 3. – Ныбжъэгъу старшина, дэнэ дыздэпшэр?– йоупщI къалмыкь щIалэр.
4. – Уи унэцIэр сыт уэ пс...лъэре...м?– къоупщI абы старшинар.
5. ЦIыху щыIэщ сытми и пэр химыгумэ, ишхыр и дзажэ дэмьхь...у. 6. Ныбжъэгъу старшина, **къызгурыцурэкъым**: поняли жыIэн хуейкъым, атIэ поняли-щ,– жегIэ Гавриловым, ротэр зэрыщыту. Уи фIэщ мыхIумэ, Бахъсэнокъуэм еупщI.

(Къардэн Б.)

§ 46. Унафэ наклоненэ.

⊙ ЩоджэнцIыкIу Алий и усэ «Еуэ, уадэ хьэлгэ!»-м щыц Iыхьэм фыкъеджэ гъэхуауэ. Унафэ псалъэхухахэр къэвгъуэт.

*Еуэ, уадэ хьэлгэ,
Заводхэр гъэбагъуэ.
ПыупщI, гъубжэ жан,
Ди бэвхэр хэгъахъуэ.*

Лэжыггэр ягъээщIэнэу унафэ, хуит щIыныгъэ, лъэIу къэзыгъэзгъагъуэ глаголхэм унафэ наклоненэ зиIэкIэ йоджэ.

⊙ Усэм щыц пычыгъуэм кыщывгъуэти къэфпсэлъ унафэ наклоненэ зиIэ глаголхэр.

⊙ Псалъэжхэм фыкъеджэ. Унафэ наклоненэ зиIэ глаголхэр дэтхэнэ щхьэм, бжыгъэм ит?

1. Гупсыси псалгэ, зыплъыхьы тIыс. 2. Уи щхьэ ущымытхъуж — уфIмэ, укъалъагъунищ. 3. Уи псалгэр гъэкIэщIу, уи гупсысэр гъэкIыхь.

⊙ Псалъэжыхэм хэт глаголхэр куэд бжыггэм ивгъэуви къэфпсэлъ.

Унафэ наклоненэ зиэ глаголхэр 2-нэ щхьэм йоувэ, закъуэ бжыггэм е куэд бжыггэм иту.

Унафэ наклоненэ зиэ глаголхэр зэманкIэ зэхъуэкIа хьуркьым.

⊙ Фыкъеджэ. ЗэхэвггэкI унафэ наклоненэм ит глаголым щхьэ префикс щыпыувэмрэ щыпымыувэмрэ.

*къыумыцтэ
тумылгъхэ
хыумылгъхэ*

Закъуэ бжыггэ:

*къеджэ — укъемыджэ
тэдж — умытэдж
щысхь — ущымысхь
жыIэ — жумыIэ*

Куэд бжыггэ:

*фыкъеджэ — фыкъемыджэ
фытэдж — фымытэдж
фыщысхь — фыщымысхь
жыфIэ — жымыIэ*

Закъуэ бжыггэм унафэ наклоненэм ит глаголым щхьэ префикс пыувэркьым. Ауэ префикс **мы-** хэтмэ, щхьэ префикс **у-** йоувэ.

Лажьыггэ 167. Инфинитивхэм къатэвггэкI унафэ наклоненэ, 2-нэ щхьэм, закъуэ бжыггэми куэд бжыггэми ивгъэувэурэ.

*тхы къеджэж
вэи тесэж*

Зэрыгъуэзэн: *ЩцэфIэн; щцафIэ — умытщцафIэ — фытщцафIэ — фымытщцафIэ.*

ЩцэфIэн, шэчын, къэувыIэн, къэштэн (*зыгуэр*), къэштэн.

Унафэ наклоненэм ит глаголу **ы-кIэ** нухым союз-суффикс **-и** пыувэмэ, **ы-ри и-ри** ятх, щапхьэ: *Востейр дыш щытIэггэж. Цыр фпщIыш вджыж.*

Лажьыггэ 168. Унафэ наклоненэм ит глаголхэм союз-суффикс **-и** пыу псалъэухам хэвгъэувэурэ фтхы.

Зэрыгъуэзэн: *Писъмор почтэм хьыи идзэ.*

Хьы, ды, и, бзы, пщы, тIы.

⊙ Тиреклэ зэпха формитыр зы наклоненэм, зы глаголым ейщ. Сытклэ зэшхэшыкIрэ ахэр я формекIэ, я мыхьэнэклэ?

тэдж — тэджыт
жылэ — жылэт
щыгвэт — щыгвэтыт
гвэбэу — гвэбэут

Суффикс **-т-м** унафэ наклоненэм шабагтэ хелхтэ.

Суффикс **-т-м** унафэ наклоненэм хилхтэнуш гвэткIинныгыи пхашагыи квэпсэлтыкIэ.

⊙ ШоджэнцыкIу Алий и усэ «Май» жыхуиэм щыщ пычыгвэуэм фыквэджэ гвэхуауэ. КыфтыкIи щлэфтхтэ глаголхэм япыт префиксхэр, и щылым тефтхтэ зэрыт шхтэр.

Иреуэ я пшынэм
Хэку хуитым и бзухэр,
Щреджэ кIыгуугухэр
НэщхыфIэу си щIыпIэм.

Унафэ наклоненэ квохтэ префикс **ре-кIэ**. Ар нэхыбэрэ 3-нэ шхтэм кыщагтэсэбэл, 1, 2-нэ шхтэхэми кыщокIуэ: *и-ре-кIуэ, и-ре-лажтэ, ф-ре-жтэ фехтэмэ, н.*

Префикс **у-кIэ** квэхтэ унафэ наклоненэм квегтэлтыгвэуэ хуэупсэу, ехтэхтэу е ебгы, шапхтэ: *ИугвэщIэ Майм и 1-м! Иугвэуэт фашизмэм ажал!*

Куэд бжыгтэм, япэ шхтэм иту унафэ наклоненэр квагтэсэбэл. Унафэр зыхуэгтэзар тIу фIэкI мыхтэмэ (псалтэр жызыIэм-рэ нэгтэуэщI зырэ), глаголым шхтэ префикс **д(ы)-рэ** префикс **гвэ-рэ** поувэ. Ауэ ахэр тIум щIигтэмэ, а префикситIым нэмыщI, шхтэ префикс **в-** поувэ.

1. Уэ дэрэ дыгтэщI тетIысхтэпIэр, ар лэчкIэ дыгтэлэж.
2. Классым щIэс псори зэгтэсэу дывгтэакIуэ зыплтыхтэакIуэ.

Лажыгытэ 169. МакткIэ фыквэджэ. Унафэ наклоненэм ит глаголхэр квэвгтэлтыгвэуэ. Дэтхэнэ шхтэм, бжыгтэм ит ахэр?

1.— КIуэ уэ, кIуэ, си шIалэ, сэ ауэрэ хуэмурэ сынэкIуэнщI (КI.Т.) 2. Мыдэ квэакIуэ, Мыхтэмэт! — жиIаш Биболэт мактэ ехтэхакIэ. (КI.Т.) 3. Топографическэ картэр квэфштэт. (Кв.Б.)

4. Ей, ди спектаклым шыщ пычыгъуэ гуэр къэдгъэлъагъуэурэ дывгъаклуэ. Театрым нэхъыбэ нэклуэнщ! — Блын газетри, плакатым ещху, дывгъэхь. (К. А.) 5. ... Теклуэныгъэм и бегъымбарыр арщ а кийр:— Нэхъ иныжу кърехъу борэн! (М. Г.) 6. Псынщлэу зызэщлэфкъуэ, гъуэгу дызэрытехъэнум зыхуэвгъэхъээр! — гъунэгъухэм зэхыхуу жилащ комвзводым деж къыккыжа сержантым. (Къ. Б.) 7. Лашын: Гумызагъэ ялэу шытмэ, Адрейри къыдрек! (А. З.)

□ Глагол кыхэгъэщакхэм япыт префикс зы-м сыт къыгъэлъагъуэр? Абы и мыхъэнэм ипкъ иткIэ къыжыфIэт а глаголхэр зыхуэдэр.

Унафэ наклоненэм ит глаголым дополненэм и щхъэ префикс пывэнкIэ хъуноуш, шапхъэ: 1. *ЕджэнымкIэ фи ехъулIэныгъэхэр къыджефIэ.* 2. *Сэ укъыспэмыллэ.*

Лэжыгъэ 170. Инфинитивхэм къатевгъэкI унафэ наклоненэ, 2-нэ щхъэм, закъуэ бжыгъэм иту, шымылэныгъэ префикс хэту. Унафэ наклоненэхэм фыкъеджэж, суффикс -т лывгъэуэурэ. Сыт хилъхъэр а суффиксым псалъэм?

Зэрыгъуэзэн: *къэлъытэн — къысумылъытэ.*

Къэлъытэн, иун, иIэн, къэлъыхъуэн, къэлъэсын, кыхэхын, хэлъхъэн, хэклутэн, ухъуэнщын, зыпышэн, зытхъэщын.

□ Псалъэ кыхэгъэщакхэм щхъэ префиксым и лэкIэ сыт хуэдэ хъэрф фтха? КъыжыфIэ ар щатх хабзэр.

Лэжыгъэ 171. Инфинитивхэм унафэ наклоненэ къатевгъэкI, 3-нэ щхъэм иту. Ялэ щыкIэ къыжыфIэ а щхъэм иту унафэ наклоненэр къызэрыхуу щыкIэр.

Дэгуэшэн, гъэунэхун, зыгъэхъэзырын, зэгъэлэщын, шыгъун, къэгъуэтын, къэульэпхъэщын, зэхэщыкIын, елIэлэн, узэхун.

§ 47. ФIэфIыныгъэ наклоненэ.

⊙ Дэтхэнэ глаголхэм къагъэлъагъуэрэ лэжыгъэр къэхуным щIэхъуэпсыныгъэ?

1. *Щымахуэр зэ къэсащэрэт, лъарыжэкIэ къэджихъынт.*
2. *Тенджызым зыщызгъэпсIащэрэт.*

Лэжыгээр кээхуным шцэхуэпсыныгээ кээзыггэлъаггүэм фIэфIыныггээ наклоненэклэ йоджэ.

ФIэфIыныггээ наклоненэр суффикс **-шэрэт (-шэрэ, -рэт)**-клэ кытохьукI зэралуатэ наклоненэм и блэклэ зэман формэм, шапхъэ: Уэс кэеса **[шэрэт]**, сыщэкIуа **[рэт]**.

⊙ ФIэфIыныггээ наклоненэм ит глаголхэр дауэ зэхъуэклэ хъурэ?

седжащэрэт

деджащэрэт

уеджащэрэт

феджащэрэт

еджащэрэт

еджахэщэрэт

Унафэ наклоненэ формэм суффикс **-клэт** пыувэныггэмклэ кьохъу фIэфIыныггээ наклоненэ, шапхъэ: Уэс кэес **[клэт]**. Ди топджэгүхэр текIуа **[клэт]**.

ФIэфIыныггээ наклоненэр шхьэклэ, бжыггэклэ зэхъуэклэ мэхъу, зэманклэ зэхъуэклэ хъуркыым.

Лэжыггээ 172. ФIэфIыныггээ наклоненэм ит глаголхэр кээвгүэти кээфпсэлъ. Дауэ кээхъуа ахэр, дэтхэнэ шхьэм ит?

1. Гьатхэр кээсащэрэт зэ. 2. Шымахуэр йокI. 3. Уэлбанэшхуэм и ужьклэ псыр кымьуашэрэт. 4. Лу фIэггэшцIэггүэнт телефоныр Налшык зэрынэсыр. «А трубка кьелысхыу жалэм седэуашэрэт», — жиIэрт абы. (КI. А.) 5. Хьым форель кьихьэкIэт. 6. Тхыльхэр телхьэпIэм телът, зэггэкIуауэ. 7. Мэзым кыщыфкIухьашэрэт, фIуэ зывггэпсэхунт. 8. Ди ныбжьэггүм пщэдей сыщыхуэээкIэт университетым. 9. Уэшхыр увыIэжат, ауэ псыхьэлыггүэхэр иджыри жэрт.

■ 3-нэ псалъэхар зэпкьрыфх псалъэхам и лкыггүэклэ.

Лэжыггээ 173. Инфинитивхэм кьытевггэклэ фIэфIыныггээ наклоненэ, ялэ шхьэм иту. Фтхы щыIэцIэр щыггүу.

Псы щыIэ ефэн, жьы зыщцIэггэхун, кино еллъын, уэшх кьешхын, жьы кьемыпщэн, усэр газетым кьытедзэн.

Лэжыггээ 174. Глаголхэм фIэфIыныггээ наклоненэ кьытевггэклэ фтхы, шхьэрэ бжыггэклэ зэхъуэклэуэ. Глаголым пыт шхьэ префиксыр зейр подлежащэра хьэмэрэ допленэра?

Хуэзэн, дэджэгун.

⊙ Фыкъеджэ псалъэухахэм. Наклоненэ вджахэм дэтхэнэм щыщ мыхэр? А наклоненэ мыхэнэр дауэ къэгъэлъэгъуа хьурэ?

1. Хэт зыщимыгъэпскынрэт иджы тенджызым! 2. Хэт къимыжыхьынрэт лыжэкIэ! 3. Хэт кыщимыкIухьынрэт а кьуршхэм! 4. Хэт емыфэнрэт псы щыIэфI!

§ 48. Условно-составительнэ наклоненэ.

⊙ Псалъэухахэм фыкъеджэ, глаголхэм къагъэлъагъуэ мыхэнэм фегупсыс, кыххэгъэща суффиксхэм гу лъыфтэ.

1. КъэкIыгъэхэм щыIэр зэран ахуэмыхъуа **тэмэ**, щыIахуэми къэгъэгъэн **т**. 2. Сыту гугъу хъуну **т**, сыхъэтыр щымыIа **тэмэ**. Псалъэм щхъэкIэ, школым укIуэн **т** пасэ дыдау е укъыкIэрыхуауэ.

Глагол кыххэгъэшахэр условно-составительнэ наклоненэм итш. А наклоненэм къагъэлъагъуэ лэжыгъэр къэхъуныр нэгъуэщI лэжыгъэм епхауэ шыту.

Условно-составительнэ наклоненэр суффикс **-т-кIэ** къохъу. Ар псалъэуха пажэм и сказуемэрщ зыпыувэр. Псалъэуха гуэдзэм и сказуемэм (условиер къэзыгъэлъагъуэм) суффикс **-мэ, -тэмэ** пыувэ хабзэщ.

Лэжыгъэ 175. Фыкъеджэ. Условно-составительнэ наклоненэ зиIэ глаголхэр къэвгъуэт. Абыхэм яIэ щхъэ, бжыгъэ, зэман мыхэнэхэр къэвгъэлъагъуэ.

1. Уэр мыхъуатэмэ, сэ къалэм сыкъэсыфынтэкъым, щыIэми гъуэгу м сытрисхъэнт. (П.) 2. ЩыIр вгъэпшэратэмэ, нэхъ гъавэ бэв къытефхынт. 3. Псори кызэтенат, си шым и кьарур дакъыкыпщIкIэ хурикъужатэмэ. (Л.) 4. Гу хьэлъэр хуэмурэ кIуэрт. (КI. А.)

Лэжыгъэ 176. Фыкъеджэ. Текстым щыщ псалъэ кыххэфхи псалъащхъэ хуэфшI. КъыфтхыкIн щIэфтхъэ условно-составительнэ наклоненэм ит глаголхэр.

Сэ узыншагъэ, Iэ, лъэ сиIатэмэ, гъуни нэзи зимыIэ дунеишхуэм къыщыскIухьыну схузэфIэкIатэмэ,— итIанэ дауэт зэрыщытынур?

Сэ схузэфIэкIынтэкъым ауэ сытми сыкIуэн, сэ щыIахуэ сыжэнт, сыкъэмыувыIэу. Вагоныр субыдауэ мафIэгум сыбгъурыту Москва нэс сыжэнкIи хъунт. Москва сэ заводым сыкIуэнти занщIэу кочегаркэм сыщыIхъэнт, бжэр кыIусхын щхъэкIэ, мывэ фIамыщыIым и мэм сепэмын, абы щыщ зыкъом хьэкум издзэн

шхэкIэ. Уо-у, сэ лэжыггэр процент 6000—7000-кIэ згъээщIэнт! Сэ нэжэгужэу сыщытынт икIи сыт шыгъуи зэхэсщIэнт гъащIэр зэрыгъуээджэр.

(Н. Островский.)

Лэжыггэ 177. Псалъэуха кызырыкIуитIыр зы псалъэуха зэхэлъу фухуэ, условно-сослагательнэ наклоненэ къэвгъэсэбэлурэ. КъыжыфIэ а наклоненэм и къэхъукIэр.

Зэрыгъуээзэ: *Уэш хуабэ къэшхынц, удзыщIэхэм фIыуэ зауужьынц.— Уэш хуабэ къэшхатэмэ, удзыщIэхэм фIыуэ зауужьынт.*

1. Зы сыхъэт ныкъуэкIэ нэхъ пасэу дыкъежъащ. Кхъухълъатэм дыкъыкIэрыхуакъым. 2. А тхылъым укъеджэу щIэбдзаш. Къеджэн умыухауэ, абы укъыбгъэдэкIыфынкъым. 3. Жэмхэр зыхуей хуагъээзэнуш. Абыхэм гъэш нэхъыбэ къащIэкIынуш. 4. МахуитI хуэдизкIэ дыгъэ къенсащ. Аргъынэр Iэнэ хъуаш.

Условно-сослагательнэ наклоненэм нэмышI, суффикс **-т** пытынкIэ хъунуш:

а) зэралуатэ наклоненэм ит глаголым, зэман кыгъгэлъагъуэу, б) унафэ наклоненэм.

Зэхэвмыгъэгъуащэ суффикс **-т-м** и мыхъэнэхэр.

§ 49. Зы наклоненэ формэр нэгъуэщI наклоненэм и мыхъэнэр кыкIыу къэгъэсэбэшыныгъэ.

Зэвгъапщэ:

Зэралуатэ наклоненэ	Унафэ наклоненэ
---------------------	-----------------

1. *Пщэдджыжьым нэхъ жьыуэ укъэтэджыркъэ.*

Пщэдджыжьым нэхъ жьыуэ укъэтэджыркъэ, ущызэфIэмькIкIэ! (Егъапщэ: Пщэдджыжьым нэхъ жьыуэ къэтэдж, ущызэфIэмькIкIэ.)

2. *СатырыщIэкIэ кыщIыдодзэ.*

СатырыщIэкIэ кыщIыдодзэ! (Егъапщэ: СатырыщIэкIэ кыщIэвдзэ.)

3. Кином шидза нэужь, зыри *Кином шидза нэужь, зыри
фыпсалгэрктым!* (Егъапщэ:
*Кином шидза нэужь, зыри
фымыпсалгэ.*)

Зэрауатэ наклоненэм и формэхэр къагъэсэбэпынкIэ мэхъу
унафэ наклоненэ мыхъэнэ иIэу.

- КъыжыфIэ: а наклоненитым я къэлсэлъыкIэр сыткIэ зэщхьэщыкIрэ?

Лажьыгъэ 178. Фыкъеджэурэ зэхэвгъэкI: дэтхэнэ наклоненэр нэгъуэщI
наклоненэм и мыхъэнэр къыкIыу къэгъэсэбэла, дэтхэнэр езым и мыхъэнэм
къыхуэхъыжа.

1. Укъызэрытэджу занщIэу зумыхуапэу гимнастикэ пщIыркъэ,
зиунагъуэрэ! 2. Укъызэрытэджу занщIэу зумыхуапэу гимнастикэ
щIы. 3. Араши, усэр гукIэ зывогъащIэ. 4. Араши, усэр гукIэ
зэвгъащIэ. 5. Псалгъэхэм фыкъеджэурэ хьэрфзешэхэр щIывотхъэ,
хьэрф дэкуашэхэр щIэфтхьэрктым. 6. Псалгъэхэм фыкъеджэурэ
хьэрфзешэхэр щIэфтхъэ, хьэрф дэкуашэхэр щIэвмытхъэ.

Лажьыгъэ 179. Псалгъэуха зэхэфлхъэ, зы наклоненэ формэр нэгъуэщI
наклоненэ мыхъэнэ иIэу къэгъэсэбэлауэ.

Б. з. Лажьыгъэ 180. Фи шкфлым (пшIантIэм, хадэм, унэм, классхэм, партэхэм, н.)
и къабзагъэм теухуауэ статья кIэщI фтхы. Феплъыж, глаголхэр сыт куэдэ
наклоненэм иту пIэрэ?

Глаголым и спряженэр.

§ 50. Зы щхьэ аиIэ глаголкэм я спряженэ.

⊕ Фыкъеджэ, сказуемэр зэрытыпхъэ щхьэм, бжыгъэм ивгъэувэу-
рэ. КъыжыфIэ ар апхуэдэ щхьэм, бжыгъэм итын шIыхуейр.

1. Дэ Нартан къуажэ ...щопсэу. 2. Уэ ...лажьэрэ хьэмэрэ
...еджэрэ? 3. Сэ ...щIэртэкъым а Гуащхьэм зэреджэр.

⊙ Щхьэ, бжыгъэ мыхъэнэхэр дауэ къэгъэлъэгъуа хьурэ? СыткIэ
еджэрэ ахэр къэзыгъэлъагъуэм?

Глагол-сказуемэр шхьэкіэ, бжыгъэкіэ зэхъуэкіа мэхъу, абыхэмкіэ подлежащэм еклуу. Глаголыр зэманкіэ зэхъуэкіа зэрыхъур вджаш.

Апхуздэу глагол-сказуемэм шхьэкіэ, бжыгъэкіэ, зэманкіэ зихъуэжыным с п р я ж е н э к і э йоджэ.

⊙ Таблицэм феплги фигу къэвгъэкIыж глагол-сказуемэр шхьэкіэ зэхъуэкіа зэрыхъур.

Бжыгъэ	Щхьэ	БлэкIа (зэфлэкIа) зэман	Ит зэман	КъэкIуэну зэман (суф. -ну-иIэу)
Закъуэ	1	<i>сы-лэжъащ</i>	<i>с-олажъэ</i>	<i>сы-лэжъэнууц</i>
	2	<i>у-лэжъащ</i>	<i>у-олажъэ</i>	<i>у-лэжъэнууц</i>
	3	<i>— лэжъащ</i>	<i>мэ-лажъэ</i>	<i>— лэжъэнууц</i>
Куэд	1	<i>ды-лэжъащ</i>	<i>д-олажъэ</i>	<i>ды-лэжъэнууц</i>
	2	<i>фы-лэжъащ</i>	<i>ф-олажъэ</i>	<i>фы-лэжъэнууц</i>
	3	<i>— лэжъахэц</i>	<i>мэ-лажъэхэр</i>	<i>— лэжъэнухэц</i>

Дополненэ зимыIэ глагол лъэмыIэсхэр зэхъуэкіа мэхъу подлежащэм и щхьэмкіэ. Абыхэм зы щхьэ зиIэ глаголкіэ йоджэ.

⊙ Зы щхьэ зиIэ глагол-сказуемэм и подлежащэр дэтхэнэ падэжым итynu? Псалгъэуха зэхэфлхьы къыжыфIэ.

Лэжыгыгъэ 181. *СопIацIэ, согунсысэ, сыщысыц* глаголхэр шхьэкіэ, бжыгъэкіэ зэфхъуэкіуэрэ фтхы, зэм ит, зэм къэкIуэну зэманхэм иту.

Лэжыгыгъэ 182. КъифтхыкI, глагол-сказуемэр зэрыт щхьэр, бжыгъэр вгъэ-белджылы.

1. Ижырабгъу джабэм жъауэр кIэрыхъэри, дыгъэ нэбзийри кIуэдыжаш. (*Щом. А.*) 2. Сэ сыщыуэркъым. 3. «Фынежъэ», — жиIаш Линаэ, езым зызэщIекъуэ, зэрежъэнуу хуэдэу... (*Щ. А.*) 4. Дэ хъэщIапIэ дыкIуэркъым, Iуэху диIэу докIуэ. 5. Уэ мы щIыпIэр фIыуэ боцIыху. 6. Кхъухьлгъатэр къотIысыжри зыкъомрэ мажэри къоувыIэ.

§ 51. Шхьэ куэд зиIэ глаголхэм я спряженэ.

Глагол лъэIэсхэмрэ лъэмыIэсхэм шыщу дополненэ (эргатив-нэ падежым ит) кызыхуэкIуэхэмрэ зэхъуэкIа мэхъу подлежащэм и шхьэкIи дополненэм и шхьэкIи. Дополненэм и шхьэу абыхэм хэтынкIэ хъунуш зы е тIу. Апхуэдэ глаголхэм шхьэ куэд зиIэ кIэ йоджэ.

☉ Таблицэм феплъ: зэхъуэкIа хъур подлежащэм и шхьэ префикс хьэмэрэ дополненэм ей?

Бжыгъэ	Шхьэ	Глагол лъэмыIэсым и дополненэм и префикси 3-нэ шхьэм ейуэ пыту	Глагол лъэIэсым и подлежащэм и префикси 3-нэ шхьэм ейуэ пыту
Закъуэ	1	<i>с-е-джэнуш</i>	<i>сы-къ-и-лъагъуноуш</i>
	2	<i>у-е-джэнуш</i>	<i>у-къ-и-лъагъуноуш</i>
	3	<i>— е-джэнуш</i>	<i>— къ-и-лъагъуноуш</i>
Куэд	1	<i>д-е-джэнуш</i>	<i>ды-къ-и-лъагъуноуш</i>
	2	<i>ф-е-джэнуш</i>	<i>фы-къ-и-лъагъуноуш</i>
	3	<i>— е-джэнухэц</i>	<i>— къ-и-лъагъуноуш</i>

БлэкIа зэманым щитым дежи, зэхъуэкIа мэхъу, къэкIуэну зэманым щитым ещхъу.

Ит зэманым деж 1, 2-нэ шхьэхэм префикс **е-р о-м** Iуех (*с [е]джац — с [о]джэ*). Глагол лъэIэсхэм префикс **й-, э-хэр е-уэ** ятх (*сыкъ [й] [э] лъагъу — сыкъ [е] лъагъу*).

Лэжыгъэ 183. Глаголхэр шхьэкIэ зэфхъуэкI, ит, къэкIуэну зэманхэм тету.

Еплъын, нэгъэкIуэн.

■ ЗэфхъуэкIа глаголхэм къалыува префиксхэр къэвгъэлъагъуэ. Зэманитым щитым дежи къалыува префиксхэр зэфлът, кыжыфIэурэ.

СыткIэ еджэрэ апхуэдэ префиксхэм?

Лэжыгъэ 184. Фыкъеджэ. Глагол-сказуемэм (шхьэ къыгъэлъагъуэу) пыт префиксыр къэвгъуэт. Дэтхэнэ шхьэ, сыт хуэдэ бжыгъэ абы къыгъэлъагъуэр? Подлежащэм и шхьэмрэ дополненэм и шхьэмрэ зэхэвгъэкI.

1. Уэгъум ихъар уэлбанэм къехъыжри, уэлбанэм ихъар уэгъум къыхыжыркъым. (*Псалгэжыщ.*) 2. Уэ Бдзэжъенкъуэ мэз, зи щлалэгъуэр имыкI мэзышхуэ, гупсэхугъуэ пшызогъуэт сэ иджыри! 3. Арати, жейм хуэзубгъуа щлакIуэм сыкъытокIри Мусэ жызоIэ: «Къыхэдзэ, Мусэ, къыхэдзэ! Уи таурыхъхэм я нэхъыфI дьдэр къыджелэ. Сэри зыгуэр бжесIэнщ. ЛIитI зепэшIэуауэ зепеуэу, хэт и жей къэкIуэнт? КъэкIуакъым — псоми хъурейуэ дыкъатысыхь. Фыкъедалуэ атIэ, фыкъедалуэ жыслэм, зыри дэвмыгъэхуу». (*Хь. А.*)

■ Зэрызыхуагъаза псалгэ зыхэт псалгэхухахэр къэвгъуэт.

Лажыгъэ 185. КъыфтхыкI, точкэхэм я пIэкIэ шытыпхэ префиксыр вгъэувурэ.

КъыжыфIэ глаголым дэтхэнэ шхъэхэр, бжыгъэхэр иIэми; ахэр къызэрыгъэлыгъуар. Подлежащэм и шхъэр дэтхэнэра? Ар дауэ къафшIэрэ?

1. Сэ куэдым шыгъуазэ ...ищIат си адэм. (*Хь. А.*) 2. Сэ балигъ сыхуауэ зы...лгытэжырт. (*Хь. А.*) 3. Сосрыкъуэр шым кър...дзыхыфакъым. (*«Нартхэр».*) 4. Сэ уэ къысхуэлщIар ...хуэ...щIэжынщ, Сосрыкъуэ. (*«Нартхэр».*) 5. Дэ фэ куэдрэ ды...пэплъащ.

■ 3-нэ псалгэхум и сказуемэр шхъэ куэд зиIэ глаголщ, зы шхъэ префикс фIэкиIа шхъэ пымытрэ?

+ Лажыгъэ 186. Главлхэр шхъэкIэ зэфхъуэкI:

а) блэкиIа зэманым, зэраIуатэ наклоненэм иту, фымытхыу: къыщIэупщIэн, елъэлун.

б) ит зэманым тету, фтхыуэрэ: еупщIын, къылтыхуэн.

■ Подлежащэм и префиксыр зы екъуакIэ, дополненэм и префиксыр екъуантIкIэ щIэфтхъэ.

§ 52. Шхъэ префиксхэмрэ псалгэпкъым шыщ префиксхэмрэ я зэкIэлгъыкIуэкIэр.

◎ Шхъэ префиксхэм я зэкIэлгъыкIуэкIэмкIэ зэхэбгъэкIыфыну и глаголыр лъэлэсрэ лъэмылэсрэ?

◎ Дауэ зэкIэлгъыкIуэрэ шхъэ префиксхэмрэ псалгэпкъым шыщ префиксхэмрэ?

Ил'абжэмк'э ит таблицэхэм фел'ги ушц'эм жэуап ефт.

Ялэ таблицэ

Подлежащэм и шхьэ префикс	Псалъэпкъым шыщ префикс	Эргативнэ падежым ит дополненэм и шхьэ префикс	Псалъэпкъым шыщ префикс	Глагол л'абжэ	Суффикс
сы	щы	б	дэ	лэжь(э)	а-щ
ды	кзы	ф	хуэ-мы	зэ	мэ
у	ны	т	ф'э	к'у(э)	а-щ
д	—	е	мы	джэ	ми

Таблицэм ипкъ итк'э м'ыпхуэдэу зыгуырыг'алуэ:

Глагол лэмы'эсхэм подлежащэм и шхьэ префиксыр адрей префиксхэм ялэ итынуш. Дополненэм и шхьэ префиксыр абы и ужьк'э шытынуш. Глаголым псалъэпкъым шыщ префикс и'эмэ, шхьэ префиксхэм яку кыдэуви абыхэм я ужьк'э уви шы'эш.

■ Псалъэпкъым шыщ префикск'э зэджэр сыт?

2-нэ таблицэ

Именительнэ падежым ит дополненэм и шхьэ префикс	Эргативнэ падежым ит дополненэм и шхьэ префикс	Псалъэпкъым шыщ префикс	Эргативнэ падежым ит дополненэм и шхьэ префикс	Псалъэпкъым шыщ префикс	Подлежащэм и шхьэ префикс	Псалъэпкъым шыщ префикс	Глагол л'абжэ	Суффикс
сы	—	н	—	—	а	г'а	к'уэ	мэ
у	—	кзэ	—	—	с	—	ц'ыху	а-т
фы	—	н	—	—	а	г'э	к'у(э)	а-кзэ
сы	—	щы	е	д	и	—	лээг'у	а-щ
ф	а	щы	—	д	и	—	п'л	а-щ

Глагол лэ'эсым именительнэ падежым ит дополненэм и шхьэ префиксыр ялэ дыдэ итш. Подлежащэм и префиксыр яужь итш. А г'ум я кум адрей шхьэ префиксхэр, псалъэпкъым шыщ префиксхэр дэтш.

Подлежащэм и префиксым и ужьк'э мэув префикс **мы-**, **г'э-** хэр. Абыхэм я ужьк'э префикс кэувырк'тым. Апхуэдэу шыщытк'э, псалъэ л'абжэер кэабг'уэтын шхьэк'э, **мы-**, **г'э-** хэр дауэ кэабг'эсэбэп хьуну?

Лэжыгыгэ 187. Псалгээухахэр кыфтхыкI, скобкэхэм дэт инфинитивхэр сказуемэу хэвгээувээрэ. Подлежащэм и щхэ префиксым л, дополненэм ейм д. тевгээувэ. Щхэ префиксхэм я увьпэмкIэ зэхэвгэкI глагол лэзэхэмрэ лэмылэхэмрэ.

1. Дэ уэ (*хуэлхээнкIын*) пщлантIэр.
2. Сэ уи тхылгыр (*кыыхуахыжын*) пшыхэщхэ.
3. Сыту фыуэ (*кыыхуээн*) уэ дэ!
4. Фыздэклуэ кьалэм узэрынэсу, уэ сэ письмо (*кыыхуэтхын*).

Лэжыгыгэ 188. Глаголхэр зэхэфтхыкI лэзэсрэ лэмылэхээрэ. Псалгэпкыым шыщ префиксхэр щэфтхэ.

УныткIэлъыжаш, пфIызэблэзгээункыым, фыкытхуэсакыаш, дыфщхэпрыкIыжынш, упэрагээуващ (IэнатIэм), сытевгээуаш.

Лэжыгыгэ 189. Щхэ префиксхэм я увьпэмкIэ зэхэвгэкIи зэхэфтхыкI глагол лэзэхэмрэ лэмылэхэмрэ. Подлежащэм и префиксымрэ дополненэм еймрэ вгэбелджылы. Псалгэлкыым шыщ префиксхэр щэфтхэ.

Кыыщыздеджаш, фыныткIэлъыкIуэ, далгыгээээнш, дыв-дэлэпыкыуниш, нылхуэтхаш, сыбгээIуэщхэуаш, сыкыуумыгбанэ.

§ 53. Глагол спряженэмрэ цIэ спряженэмрэ.

Глаголхэр тIууэ зэщхэщокI я спряженэкIэ: глагол спряженэрэ ц Iэ спряженэрэ.

☉ Таблицэм феплIи гу лыфтэ спряженэ лэужыгыуитIыр зэрызэщхэщыкIым: сыт хуэдэ префикс, суффикс кьалыувэрэ, сыт абыхэм кьагэлъагэуэр.

Ит зэман

Бжыгыгэ	Щхэ	Глагол спряженэ	ЦIэ спряженэ
Закыуэ	1	с ☐ кIуэ, сыкIуэ р кыым	сы ☐ щытыц, сыщыт ☐ кыым
	2	у ☐ кIуэ, укIуэ р кыым	у ☐ щытыц, ущыт ☐ кыым
	3	ма кIуэ, ☐ кIуэ р кыым	☐ щытыц, ☐ щыт ☐ кыым
Куэд	1	д ☐ кIуэ, дыкIуэ р кыым	ды ☐ щытыц, дыщыт ☐ кыым
	2	ф ☐ кIуэ, фыкIуэ р кыым	фы ☐ щытыц, фыщыт ☐ кыым
	3	ма кIуэхэр, ☐ кIуэхэ р кыым	☐ щытхэн, ☐ щытхэ ☐ кыым

Ит зэманым деж спряженэ л'эужыг'уит'ыр зэщх'эшоки я формэкиэ:

1) Глагол спряженэм префикс **-о-** (зы шх'э ф'лэкла зимы'э глаголхэм 3-нэ шх'эм деж **ма-//ма-**) поувэ, шымы'эныг'э хэл'мэ, суффикс **-р** поувэ;

2) Ц'э спряженэм апхуэдэ аффикс гуэри и'эк'ым.

Л'эжыг'э 190. К'ыфтхыки. Глаголхэр зэхэвг'эки зыхуэдэ спряженэкиэ. Глагол спряженэм и формэу хэтыр ш'эфтх'э. К'ыжыф'лэ зэрыт шх'эр, бжыг'эр.

1. Фымыщ'э х'ыбарыф'и вжес'энш... Урысей рабочэхэм зык'элэтри пащтых'ыр трахуаш. 2. Шууиш'ыр губг'уэм их'аши хуиту зопсал'э, зэхэзыхи шы'эк'ым, шымш губг'уэр. 3. Сош'э хуабэвэхым фых'эту г'уэугуанэ к'ых'э зэрызэпыфчари... 4. «Дыгузавэрк'ым...», — жи'эри К'иулинэ бжэр иг'эб'ыдэжаш. 5. К'иулинэ уэрамышхуэм дэту мак'уэ.

(Шомахуэ А.)

Л'эжыг'э 191. Глаголхэр шх'экиэ зэфх'уэки, ит зэманым, зэрауатэ наклоне-нэм тету (шымы'эныг'эм тетуи зэфх'уэки). Спряженэхэр зыхуэдэкиэ вг'эбелджы-лы.

Щысын, жэн, теувэн.

Л'эжыг'э 192. К'ыфтхыки, точкэхэм я п'экиэ шытылх'э х'эрф'ыр дэвг'эувэ-журэ. К'ыжыф'лэ, сытым и формэ а х'эрф'ыр?

1. К'ыгуугухэр хуэм-хуэму К'ыш...дже псы л'уфэм. Сэ сщ'э...к'ым к'ыгуугухэм Х'эщ'л'ак'уэ ираджер. (Щ. А.) 2. К'эунтх к'ишц'тауэ бдзэж'еяш'эр псым ...к'уэ.

Адыг'эбзэм шы'эц'лэ, пл'ыф'эц'лэ-сказуемэхэри шх'экиэ, бжы-г'экиэ зэх'уэкла мэх'у, ц'э спряженэм тету.

Зак'уэ бжыг'э:

Япэ шх'э **сы** шых'уэщ

2-нэ шх'э **у** шых'уэщ

3-нэ шх'э шых'уэщ

Куэд бжыг'э:

ды шых'уэщ

фы шых'уэщ

шых'уэ **хэ** ш

■ Сыт хуэдэ сказуемэхэра 3-нэ шх'эм деж шх'э префикс зыпымыувэр? Шх'э префикс шыпымыт'к'э, дауэ к'ятш'лэрэ//к'эг'эл'эг'уа х'урэ ар 3-нэ шх'эм зэритыр?

■ 3-нэ шхьэм деж суффикс **-хэ-** шхьэ пьувэнкIэ хьурэ сказуемэм?

Лажьыгъэ 193. ШхьэкIэ, бжыгъэкIэ зэфхьуэкI, ит зэманым, зэрагуатэ наклоненэм тегу:

ТхакIуэ, бдзэжьеящэкъым, лъэщкъэ, узыншэмэ, ещанэми.

макIуэ — макIуэж

Лажьыгъэ 194. ПсалъэухантI зэхэфлъхыи фтхы, зым и сказуемэр глагол лъэмыIэсу, адрейм ейр цIэ сказуемэу. Ахэр 3-нэ шхьэм, ит зэманым ивгъэуэ. Шхьэр, бжыгъэр къэгъэлъэгъуа зэрыхьу шыкIэр кыжьыфIэ.

Подлежащэр куэд бжыгъэм иту, сказуемэр абы бжыгъэкIэ емыкIуу щытыныр 3-нэ шхьэм деж кыщозэгъ, шхьэ префикс пымытмэ, шанхэ: **ПщIащэ [хэ] -р пьлгъэлъыжа [ ] щ.**

⊙ КъарыкI мыхьэнэкIэ сыткIэ зэшхьэщыкIрэ **сыщысыц** — **сыщос** формэхэр? ШхьэкIэ зэфхьуэкI глагол-сказуемэр спряженэ шыкIитIымкIи.

ЦIэ спряженэ зиэ глаголхэри цIэ сказуемэхэм шыщхэри глагол спряженэм хуокIуэ, префикс **-о-** е суффикс **-р** пьувэмэ.

⊙ Таблицэм фыкъеджи фытепсэлтыхь (шхьэ, бжыгъэ, спряженэ и IуэхукIэ).

<i>сынхъащIэкъым — сынхъащIэркъым</i>	<i>дынхъащIэкъым — дынхъащIэркъым.</i>
<i>унхъащIэкъым — унхъащIэркъым</i>	<i>фынхъащIэкъым — фынхъащIэркъым.</i>
<i>пхъащIэкъым — пхъащIэркъым</i>	<i>пхъащIэхэкъым — пхъащIэхэркъым.</i>

Лажьыгъэ 195. Сказуемэр кыхэфтхыкIи абы кIэлыфтх шхьэ, бжыгъэ, зэман, спряженэ иIэхэр, зыщыц псалъэ лъэпкыгъуэхэр.

Сэ куэдэм шыгъуазэ сищIат си адэм. IэклуэлъакIуэ сыхуишIащ щIыр зэравэм, ар зэрэсэм. Жыг IэллIакIуи згъауэрт, **дIэзэуи** сыхьурт, **дIэзэуи** сывэрт. **Вакъанхъэ** зэрагуэт шыкIэми сесат. Я нэхъ шы сэхьуари уанэм езгъэкиуфьрт. Чырбыши

згъажьэрт, бжэ-щхьэгъубжи сщыфу сыпхъаштэт. Лъэщэн хуей шыхъуми, сыгъуктэт.

(Хьэхъулаштэ А.)

▣ Псалтэ кыххэгъэшахэр зэрызэхэт ыххэктэ зыпкырыфх.

▣ Бзэм куэдрэ кыццагъэсэбэлыжрэ ахэр?

Б.з. Лэжыгытэ 196. Жаным Борис и басня «Щыубымрэ ужьэмрэ» (7-нэ классым «Анэдэлъхубзэм» итщ) кытуатэ гупсысэр, басням шэлъ шлагыбзэр, басням хэлъ ушнер кызэрыгъэлъэгъуар фтхыж. Фи тхыгъэр сыту тха хъуа, рецензэ, изложенэ, отзэв?

§ 54. Щхьэ префиксхэм я тхыклэр.

1. Щхьэ префикс **с-, д-, ф-, сы-, ды-, фы-**хэр кызэрап-сэлъым тету ятх (еплъ таблицэм).

2. Щхьэ префикс **сы-, ды-, фы-**хэм **ы-**р шыдагъэху префикс **ра-, ре-, ри-**м и пэккэ: *срихъэллац, дрищэфтэнц, фропагэ, дрежьэнуц.* (Ауэ егъапщэ: *сырабочэц.* Мыбдеж р-р псалтэпкыым шыщш.)

Префикс **ра-, ре-, ри-**хэм я пэккэ псалтэпкыым шыщ префиксым **ы** шатхыркыым: *жригаш, кэретхык, кэрищыкгаш.*

⊙ Зы сатырым ириктуэ глагол зэхуэмьдэхэм япыт щхьэ префиксхэр зэвгъапщи (зыхуэдэ макккэ), кыжыфкэ ахэр зэрызэшхьэшыкыр, зэшхьэшыкыныр кызыыхэкыр.

Бжыгытэ	Щхьэ	Глагол лъэмылэс, щтэ сказуемэ	Глагол лъэлэскхэр		
		Щхьэ префиксым ы пытщ	Щхьэ префиксым зыхъуэжакыым	Щхьэ префиксым зыхъуэжаш	
Зэрыуэ	1	сы тхаш	с тхаш	э лаш	—
	2	у тхаш	б лаш	—	п шаш
Куэд	1	ды тхаш	д лэжыш	—	т шаш
	2	фы тхаш	ф тхаш	е лаш	—

Лэжыгыгэ 197. Глаголхэр кыфтхыкI, 3-нэ шхэм иту, блэка, ит е кэкIуэну зэманым, зактуэ е куэд бжыггэм ивгъэувзурэ.

Зэрыгъуэзэн: *телгъэн — трелгъэ.*

Тедэн, кычын, тешIэн, зэгъэцIыхун, зедзын, къегъэжъэн, къетын, кыбдзыкIын, лъегъэтIэгъэн, пхрытIыкIын.

*жреIэ
трелгъэ
кърет*

Лэжыгыгэ 198. Глаголхэр блэка зэманым иту, ялэ, 2-нэ шхэм и зактуэ, куэд бжыггэхэм ивгъэувзурэ кыфтхыкI.

Ирилэжъэн, ирикIуэн, ирипщIэн, ирижэн, иреджэн, ирипхъэщIэн.

▣ Адыгэбзэм макъ дэкIуашэ дэгурэ жыгыжыгърэ пычыгъуэм шызэбгъэдэувэрэ?

⊙ Мы псалгэхэм зэбгъэдэту хэт макъ дэкIуашэхэр шIэфтхъэ: дэгур зы екъуакIэ, жыгыжыгъхэр екъуа нэшэкъашэкIэ.

Бжын, тебгъэн, шIэлпщхъэн, зэфIэтхъын, зыплъыхъын, пыщтыкIын, тепхъуэн, бгъунлъэн, зэблэкIын, ебжъэкъуэуэн.

1. Шхъэ префикс **с-р з-уэ, ф-р в-уэ** ятх макъ дэкIуашэ жыгыжыгъым шыбгъэдэувам деж, кызэрапсэлъым тегу (еплгъ ишхъэмкIэ ит таблицэм).

2. Шхъэ префикс **д-р т-уэ, б-р п-уэ** ятх (макъ дэкIуашэ дэгум шыбгъэдэувам деж, кызэрапсэлъым хуэдэу).

Лэжыгыгэ 199. Сказуемэхэм япыувэн хуей шхъэ префиксхэр пывгъэувзурэ кыфтхыкI, а префиксхэм фытепсэлъыхъ, я къэпсэлъыкIэкIэ захуэужыныр кызыыхэкIым, я тхыкIэм и гугъу фшIурэ.

1. Сэ гъузгум дэ...дзыхри псы IуфэмкIэ ...гъэзащ машинэр.
2. Дэ дыздэкIуа гъэш фермэм лэжьэкIэшIэ куэд шы...лэгъуаш.
3. Дэ ...хушIыхъэнукъэ кином дыкIуэну? 4. Сыт хуэдэ нэгъуэщI къралыбзэ фэ ...джырэ?

⊙ Шхъэ префикс шытыпхъэр вгъэув. Ар зэрыфтхамрэ кызэрапсэлъымрэ зэвгъапщэ.

1. Уэ задачэр тэмэму ...щIащ. 2. Дэ жыг лъабжъэхэр къэ...тIыхъаш.

*тIащ хадэр
пIащ хадэр*

■ Дэтхэнэ шхьэм ит глаголхэр? Макъ *пI*, *тI* кьэпсэлтныр кызыхэклар кыжыфIэ.

Шхьэ префикс **пI-**, **тI-**хэр ятхыркъым, кьапсэлъми, **п-**, **т-**щ ятхыр.

Лэжыгыгъэ 200. Глаголхэр блэкIа зэманым иту 2-нэ шхьэм, закъуэ бжыгъэм, япэ шхьэм, куэд бжыгъэм нэгъуэувурэ фтхы, шхьэ префиксхэр шIэфтхэ, я тхыкIэр кыжыфIэ.

■ Апхуэдэ глагол хэвгъуэувурэ псалъэухаитI зэхэфлъхьн фтхы, шхьэ зэтемыхуэм иту.

ТIэпIын (бостейр), кьэщIэн, IущIын, щIэщIэн, зэшIэкъуэжын (гъавэр), Iэтын.

Псалъэпкъым шыщ **у-**м и пэкIэ глагол лъэIэсхэм шхьэ префиксхэр **с-**, **д-**, **ф-**хэу ятх; глагол лъэмыIэсхэм икIи нэгъуэушI псалъэ лъэпкъыгъуэхэм **сы-**, **ды-**, **фы-**уэ ятх.

Лэжыгыгъэ 201. КъыфтхыкI, шытыпхьэ шхьэ префиксхэр вгъуэувурэ. Ахэр шIэфтхэ. КыжыфIэ абыхэм я тхыкIэ хабээр.

1. Джыдэр ...удзэгуаш, мывэм Iузгъауэри. 2. «Фочыр ...узэ-да?» — щакIуэр еупшIаш и гъусэхэм. 3. Дэ уаем дисат, ...уш-хуэнтIат. 4. Фэ ...ухуакIуэш: цIыхухэм я гуапэ фощI.

1. Псалъэпкъым шыщ префиксым и ужькIэ шхьэ префикс **у-**мрэ префикс **о-**мрэ шызэхуэзэм деж, ятхыр **о-**м и закъуэш:

Уэ кэ [о] гупсыс, ж [о] Iэ. (Егъапщэ: *Фэ кывогупсыс, жывоIэ.*)

2. Закъуэ бжыгъэм деж, префикс **у-**мрэ префикс **э-** (е) — мрэ **о-**уэ ятх: *Директорыр кэ [о] джащ уэ. Ар уэ куэдрэ кэ [о] псалъаш.* (Егъапщэ: *Ар фэ кы-в-э-джащ.*)

3. ШымыIэныгъэм и префикс **мы-** шыхэтым деж, закъуэ бжыгъэм, 2-нэ шхьэм и префиксыр кызыэрыпсэлъын, зэрыт-хын хуейр **у-**уэш: ж [у] *мыIэ*, т [у] *мылэхэ*, и [у] *мытхэ*.

Лэжыгыя 202. КъифтхыкI, щхьэ префиксхэр вгъэувьжурэ. Абыхэм я тхыкIэр кыжыфIэ.

1. Дыгъужь и деж хьэщIапIэ укIуэмэ, хьэ зыщ...мыгъэгъупщэ. (*Псалгэжыц.*)
2. Лизэ къ...лгъэIужащ и учебникыр хуэпхыжыну.
3. Джэду щысу шыпсэ ж...мыIэ. (*Псалгэжыц.*)
4. Уэ сочиненэр фIуэз къ...гъажьэ, ауэ кIэщIыIуэу уотх.
5. Уэ къ...цIыкIуэкIрэ унэр?

Макъзешэм и ужькIэ, кызэрапсэлъым хуэдэу, ятх щхьэ префикс **э-, д-, в-**, префикс **э-(е)**. **Щ а п х ь э:** *кзы-э-э-дэх-щIащ, кзы-д-э-упиIащ, ху-в-э-згъэхьынщ.*

⊙ Мы псалгэухам сказуемэм пыт щхьэ префиксыр къэвгъуэти щIэфтхьэ.

*Сэ сы-Иналц.
Уэ у-Палэ?*

1. Мыхьэнэншэм щхьэкIэ укызэмыхур-джауэ.
2. Уэ дэ чэнджэщ кыдэт.
3. Фэ задачэр кывэгугъуэкIрэ?

ЦIэ уней-сказуемэхэм щхьэ икIи нэгъуэщI префиксхэр екъуа цыкIукIэ пашIэ, езы цIэ унейхэр хьэрфышхуэкIэ кърагъажьэ, **щ а п х ь э:** *Уэ у-Мэжид? Мор мы-Хьэчимуи! Ар зэры-Баблинэц.*

Лэжыгыя 203. КъифтхыкI, префиксхэр цIэ унейм зэрыпашIэн хуейм хуэдэу фтхурэ. (Дамыгэ Δ здэщытым деж, префиксыр пыту, пыхауэ хьэмэрэ екъуа цыкIу дэту).

1. Сэ ...Павкэ Корчагинщ. (*Н. О.*)
2. ...Василкэ уэ? — сепIэщIэкIыу сеупщIащ абы. (*КI. Т.*)
3. Зэры Δ Борисщ ар, зыкIи нэхъ жьыфэ кытеуакъым.
4. Мы Δ Ленинграду пIэрэ ар щеджэр?

Лэжыгыя 204. Диктантым зыхуэвгъэхьэзыр. Точкэхэм я пIэкIэ шытылхьэ щхьэ префикс пывгъэувурэ къифтхыкI. КыжыфIэ щхьэ префиксхэм я тхыкIэр, ахэр зей щхьэр.

1. Лгъэпщ деж кIуэри Сэтэней джатэ...гъэщIащ. (*«Нартхэр».*)
2. Гъунэгъу фызхэм Жанусэ IэлгъэщI хуабэ къ...шэкIырт. (*Щом. А.*)
3. СщIэркъым, Аслгъэн, апхуэдизрэ укы...мыулщI.— ...утIыпщ, сэ ...кIуэнши ди шыр кэ...шэжынщ. (*Щом. А.*)

4. Араши, сә МГУ-м — Московскә Государственнә университетым ...студѣнтц. (Т. Хъ.) 5. Апхуэдәу си Іуэхум сегупсы-са нәужь, си атәлыкьхэм яжесІаш: ...хуэмыпшыныжыну фә тІум фи хьэкъ сә ...телъщ. Абы нәмыщІыжкІи фә тІум сә ...ны...кьуэн-шәкІаш. Апхуэдәу шыт пәтми, ...ны...лъәІу: япә курсыр кьә...ухыху ...шәжыныр зетә...гъәувыІә. (Т. Хъ.) 6. Уи щхьэм темылъ т...мылъ-хьә. (Псалъэжьщ.) 7. Іей ...щІауэ фІым ушымыгугъ. (Пса-лъэжьщ.)

Глаголыр морфологическәкІә зәпкьрыхыныгъә.

Зэрызәпкьрах план.

1. ПәщІәдзә формәр (унафә наклоненә).
2. ЛъәІәс, лъэмыІәс.
3. Зыгъәзәж, зымыгъәзәж.
4. Наклоненәр.
5. Спряженәр.
6. Зәманыр.
7. Щхьәр.
8. Бжыгъәр.

ЗәпкьрыхыкІәм и шапхьә.

ЖьэрыІуатәу
зәпкьрыхын:

ТхыгъәкІә
зәпкьрыхын:

Сә си адәм и ләпәгъ сыгъуәлгәт.

Сыгъуәлгәт — глаголщ, пәщІәдзә формәр *гъуәлгъ*, лъэмыІәсщ, зымыгъәзәжщ, зәраІуатә наклоненәщ, цІә спряженәщ, бләкІа зәфІәкІа зәманщ, закьуэ бжыгъәщ, япә щхьәщ.

Сыгъуәлгәт — гл., пәщІ. ф. *гъуәлгъ*, лъэмыІ., зымыгъ., зәраІуатә, цІә спр., бл. зәфІ. з., з. бж., япә щхьә.

§ 55. Глаголхэм я кьэхьуклэр.

Глаголхэр кьытохьукI:

Глаголхэм

ПрефикскIэ	ПрефикскIн суффикскIн	СуффикскIэ
<u>к</u> э <u>к</u> Iуэн <u>к</u> I <u>л</u> ь <u>ы</u> д <u>ж</u> эн <u>п</u> х <u>р</u> ы <u>ш</u> ы <u>н</u> <u>х</u> у <u>э</u> т <u>х</u> ы <u>н</u>	<u>д</u> э <u>п</u> л <u>ь</u> э <u>н</u> <u>е</u> ж <u>э</u> I <u>н</u> <u>т</u> е <u>п</u> с <u>э</u> л <u>ь</u> ы <u>х</u> ы <u>н</u> <u>д</u> э <u>л</u> э <u>б</u> е <u>н</u>	<u>к</u> Iу <u>э</u> т <u>э</u> н <u>у</u> э <u>ц</u> х <u>у</u> н <u>х</u> ы <u>ж</u> ы <u>н</u> <u>ж</u> ы <u>л</u> э <u>ф</u> ы <u>н</u>
НэгъуэщI псалтэ лъэпкъыгъуэхэм		

ПрефикскIэ	СуффикскIэ	ПрефикскIн суффикскIн
<u>г</u> ъ <u>э</u> к <u>э</u> б <u>э</u> эн <u>ф</u> I <u>э</u> ф <u>ы</u> н <u>х</u> у <u>э</u> ш <u>ы</u> н	<u>щ</u> э <u>н</u> ы <u>ф</u> I <u>э</u> н <u>т</u> ы <u>ш</u> ы <u>н</u> <u>к</u> э <u>б</u> э <u>н</u> <u>д</u> е <u>ж</u> у <u>р</u> н <u>э</u> н	<u>г</u> Iу <u>э</u> ц <u>э</u> I <u>н</u> <u>к</u> э <u>ц</u> I <u>ы</u> к <u>у</u> э <u>ж</u> I <u>н</u> <u>к</u> э <u>х</u> э <u>л</u> э <u>ж</u> ы <u>н</u> <u>к</u> э <u>м</u> э <u>ц</u> I <u>э</u> к <u>ы</u> н

- ▣ Таблицэм ит глаголхэр кьызырыхуэ шыкIэхэр дэтхэнэ псалтэ кьэхьукIэм шыц?
- ▣ Глаголхэр кьызырыхуэа префикс, суффиксхэм псалтэм халтхьэ мыхьэнэр кьыжыфIэ.
- ▣ *гIуэцэжын, кэцIыкIуэжын* глаголхэр кьызытеклар сыт хуэдэ псалтэ лъэпкъыгъуэ? Ахэр кьызырыхуэа шыкIэр кьыжыфIэ, аффиксхэр кьэфпсэл.

Лъэжыгъэ 205. Глаголхэр кьифтхыкI. Ахэр кьызырыхуэа префиксхэр щIэфтхьэ, абыхэм я мыхьэнэр вгъэбелджылы:

1. Дэплээн, пэувын, тедэн, щхьэпрыкIын, кьуэтIысхьэн, пэщIэкIуэтэн, пэрыувэ, щIэтIысхьэн.

2. Бгъэдэтын, бгъурыкIын, блэжын, гуэшхэн, щхьэдэхын.

кьелеекIын
щIэлтэен

▣ Мы глаголхэм яхэт префиксыншэу кьэмыкIуа? Дэтхэнэхэра?

Лъэжыгъэ 206. Я мыхьэнэкIэ префикс **хуэ**, **фIэ**-хэр дауэ зэхушыт? Ар вгъэбелджыны, глаголхэр псалтэухам хэту зэвгъапши.

ХуэкIуэн — фIэкIуэн, хуэхьын — фIэхьын, хуэпщэфIэн, хуэдын, хуэщIын — фIэщIын, фIэшхын — хуэшхын.

■ Зэдзыла глаголиті кьэс я лъабжьэр кьэвгъуэт. А лъабжьэхэм я мыхьэнэр сыт зэшхэщыгъэкӀыр? Апхуэдэ псалъэхэм сыткӀэ еджэрэ?

Лажыгыгъэ 207. Глаголхэр кьызэрыхъуа префиксхэм я мыхьэнэр кьыжыфӀэ:

1. Дэлэжьэн, дэджэгун, дежьэн, дэуэршэрын, дэхьын, дэшэн (и гъусэу), дэлыгъын.

2. Зэтэльхьэн, зэкіэрыпщӀэн, зэхэкіын, зэпкӀрыхын, зэпыгудын, зэдзын, зэхуэсын, зэбгрыкӀыжын.

■ Иужррей псалъищыр сказуемэу хэвгъэувзурэ, псалъэуха кьызэркӀуищ зэхэфлъ-хы фтхы.

⊙ Мы глаголхэр кьызэрыхъуа префикс **хуэ-**, **фӀэ-**хэр я мыхьэнэкіэ кьыщхэщыкӀрэ ищхэкіэ вгъэбелджыла префикс **хуэ-**, **фӀэ-**хэм?

1. ЕджакӀуэм и бэлътор фӀэдзапӀэм фӀидзащ. 2. Уэ задачэр пхуэшӀыжа? 3. Лыжыым хуэшхыртэкъым мыӀэрысэ быдэр. 4. Гупэунэр сэхым фӀэнащ.

Лажыгыгъэ 208. Мы префиксхэмкіэ глагол кьэвгъэхъу, префикс кьэс тӀурытӀ (тхылъым итхэр фымытх) хуээу.

Бгъу — (бгъурытын), бгъэ — (бгъэдэувэн), кӀэры — (кӀэрысын), пэ — (пэувын), щхъэ — (щхъэщытын).

⊙ Глагол зэдзыла хэм шыщу дэтхэнэр лъэлэс, дэтхэнэр лъэмыӀэс? Ахэр дауэ зэхэвгъэкӀрэ фэ?

Еджэн — егъэджэн, къэувыӀэн — къэгъэувыӀэн, къэгъэтэджын — къэтэджын.

*хэгъэхэн
жегъэлэн*

Префикс **гъэ-**кӀэ глагол лъэмыӀэсым, нэгъуэщӀ псалъэ лъэпкыгъуэм кытехъукӀа глаголхэр лъэлэсхэщ.

Глагол лъэлэсми **гъэ-**кӀэ кытокӀ глагол (*тхын — егъэтхын, щӀын — егъэщӀын*).

Зы глаголым префикс **гъэ-**уэ тӀу пытынкӀэ хъунуш (*Бдзэ-жьейцэм къиубыда бдзэжьейхэр пщафӀэм иригъэгъэжьащ.*)

Префикс **гъэ-**м **ы** щатхыркъым, апхуэдэу кьыщанпсалъ шыӀэми.

⊙ Префикс*к*лэ кээхуа глаголым аргуэру префикс*к*лэ глагол кытеху*к*ыжынк*лэ* хуунуш. Абы шыгъуэм псалъэм префикс зыбжанэ пытынуш. Дауэ зэк*лэ*львуврэ а префиксхэр? Дэтхэнэр лъабжьэм бгъэдэт, абы и ужык*лэ* префикс кэмыувыжу? Префиксхэм я мыхэнэр кыжыф*лэ*.

*ебзеик
кларьбзеен*

Ушцӕхэм и жӕуапхэр схемэм кыфхи кыжыф*лэ*.

6-нӕу щыт	5-нӕу щыт	4-нӕу щыт	3-нӕу щыт	2-нӕу щыт	Япӕу щыт префикс	Лъабжьӕ	Инфини- тив суф- фикс
<i>кзы</i>	<i>ху</i>	<i>зӕ</i>	<i>щӕ</i>	<i>жы</i>	<i>гъӕ</i>	<i>плӕ</i>	<i>н</i>

Лӕжыгъӕ 209. Глагол кызырыхуа суффиксхэр шӕфтхӕ. Суффиксхэм кыарык*лэ* мыхэнэр вгъӕбелджылы.

Бзытэн, егупсысыжын, йуӕшхуон, кӕуӕжын, дытӕн, мыгузӕвӕххэн, щӕуапшӕххэн, вӕшхуон.

▣ Глагол кыхӕгъӕшӕхэр сказуемӕу хӕту псалъӕуха зӕхӕфлхӕ, фымытху.

⊙ Глагол зӕдзылӕхэр зы лъабжьӕм кызырытеклар кӕвгъӕлӕгъуӕ. А глаголхэр кызырыхуа префикс, суффиксхэр дауэ зӕхушцыт я мыхэнӕк*лэ*?

1. *Еджакӕуӕм псалъӕухар хузӕпкӕрох — зӕпкӕрехыф.*
2. *Кӕрухӕм Кавказым кышцыху щӕймахуӕр ахушӕчыркымы — ашӕчыфыркымы.*
3. *Хыджӕбз цӕкӕм унӕр ху-зӕлгылуох — зӕлгылуехыф.*

Лӕжыгъӕ 210. Префиксхэм, суффиксхэм я мыхэнэр вгъӕбелджылы.

Зӕпыхыпӕн, щӕдӕлун, кӕгъӕвӕлуӕн, егупсысыххэн.

▣ Мыыхэм хуӕдӕ суффикс*к*лэ кээхуа глагол хӕту псалъӕухант*лэ* зӕхӕфлхы фтхы.

⊙ Мы глаголхэр дауэ кээхуа?

А глаголхэр кээхуону нӕрӕ префиксым е суффиксым языхӕз кыту? Абы и жӕуапым илкъ итк*лэ* сыт жыт*лэ* хуону псалъӕ кээхуоклар зыхуӕдӕмк*лэ*?

Зэхуэлгээфэсын (мэжур), тепсэлгынын, ешэлэн, тетхыкын, дэплэеин, кытегэтын, дагэеин, есылэн.

⊙ *Дэжеин, дагэеин, дэкеин* глаголхэр унафэ наклоненэм иту кыфпсэлъ. Ахэр блэка зэфэка зэманым иту фтхы.

Суффиксым шыщ **й**-мрэ блэка зэман кызыггэлъагыуэ **-а**-мрэ зэхэту **йа**-р **я**-уэ ятх, шапхъэ: *Лэнтхъуийр дожей — дэжеящ. Ятгар мэдий — диящ.*

Лэжыгыэ 211. Кыфпсэлъ, дэггэуа хьэрфхэр дэвггэуэжурэ.

Ггэху...бэжын, ед...хэшэн, зыфлэщ!...лэжын, ебз...дэжкын, ггэщ...бэлэун, ггэщ...бэ, ггэкъ...бээжын, ггэкъ...бзэ, дэклуэте...н, луе...н (*мэлыр*), ггэтле...н (*щхъэцыр*).

КызытехьукI псалъэпкыым хэт макъзешэ **а**-р кызырапсэлъым хуэдэу, **а**-уэ е **а**-уэ щатх кытехьукIа глаголхэм. МытхыкIэ хабзэм и шапхъэхэр кышывггэуэти шызэпкырыфх ишхьэкIэ тет лэжыгыэм.

Кытеггээзжыныгыэ.

Кызыратраггээзж упщIэхэмрэ лэжыпхъэхэмрэ.

1. ГлаголкIэ зэджэр сыт?
2. Глагол лээлэсымрэ лэмылэсымрэ я шапхъэ кыфхь. Глагол лээлэскIэ зэджэр кыжыфIэ.
Глагол лээлэсымрэ лэмылэсымрэ дауэ зэшхъэщыкIрэ подлэжашэм илэну формэмкIэ?
Инфинитивыр дауэ кыэхьурэ?
3. Глагол зыггээзжкIэ зэджэр сыт? Ар дауэ кыэхьурэ? Шапхъэ кыфхь.
4. Адыгбзэ глаголым наклоненэ дапшэ илэ? Сыт хуэдэ ахэр? Абыхэм я шапхъэ кыфхь.
5. Зэрауатэ наклоненэм кыэклуэкIэ (формэ) илэхэм я шапхъэ кыфхь.

6. Фіэфінынгэ наклоненэр дауэ кьэхьурэ? А наклоненэм ит глаголыр сказуемэу зыхэувэ псалъэухар сыт хуэдэ? Шапхъэ зэхэфлхъэ.

7. Условно-сослагательнэ наклоненэм сыт хуэдэ формэ илэ?

8. Унафэ наклоненэм сыт кынгьэлъагьуэр?

9. Дэтхэнэ наклоненэм ит глаголхэра зэманкІэ зэхьуэкІа хьур? Абы сыт хуэдэ зэман илэнухэ? БлэкІа зэманым и формэхэм я шапхъэ кьэфхь.

10. Зы шхъэ зиІэ глаголым, шхъэ джуд зиІэ глаголым я шапхъэ кьэфхь.

11. Глагол спряженэмрэ цІэ спряженэмрэ формэкІэ зэрызэшхьшыкыр кыжыфІэ. Абыхэм я шапхъэ кьэфхь.

12. Шхъэ префиксхэм я тхыкІэхэр фигу кьэвгьэкІыж.

Лэжыгыэ 212. Фыкьеджэ. Глагол кыхэщІыкІахэр кьэвгьуэт. КыхэфтхыкІи зэпывуд зэрызэхэт ІыхьэкІэ. Кызытехьуки псалъэпкьыр зыщыш псалъэ лъэпкыгьуэр кыжыфІэ.

СэмэгурабгьумкІэ кьэфІыцІэрт ауз куур. Абы адэкІэ ди япэкІэ уэс зытелъ бгышхъэ фІыцІэ-шхьуафэхэр уафэ джабэ фагьуэм кыхэнэлукІэхэрт, дыгъэ кьухьэгьуэ пшэплъым иужьрей нурыр иджыри абы текІуэдыкІатэкъым. Уафэ кІыфІым вагьуэхэр кышызэшІэпшІыпшІэрт. ГьуэгубгьунтІыкІи мывэ пцІанэ фІыцІэжьхэр кышыпІийхэрт. ШІыпІэ-щІыпІэкІэрэ уэс шІагьым чыцэ гуэрэн кьудамэхэр кышцІэпшІырт.

(М. Лермонтовым зэритхамкІэ.)

▣ Япэ псалъэухар зэпкьрыфх псалъэухам и пкыгьуэкІэ.

Лэжыгыэ 213. Глаголхэм антоним кьахуэвгьуэти фтхы.

Зэрыгьуэзэн: *джІын — дыхьэн.*

ЩІэшэн, Іухьэн, бгъэдыхьэн, зэлъыІутхьун, зэпыдэн, шхьэрыхын, дэдзэн.

Лэжыгыэ 214. Глагол зыгъээж хэту псалъэуха зыщыплІ зэхэфлхъэ. А формэр кызыэрхьум фытелсэлъыхь.

Б. з. **Лэжыгыэ 215.** Фи шыхугъэ гуэрэм фытетхыхь (и теллэм, и хьэл-шэным, и ІэщІагъэ-лэжыгьэм).

Гъэ псом зэджам щыщхэм кытегъээзжын.

Лэжыгыгъэ 216. Фыкъеджэ. Нэгъуэщыбзэм щыщу адыгэбзэм кышта псалъэхэр кыхэвгъуатэ. Дэтхэнэбзэхэм кыхаха ахэр?

Сэлэтхэр здэкӀуэм нэгъуэщӀ лэджэми я щхьэфэ иӀэбаш: хэт и колхозыр игу кыгъэкӀыжаш, абы лӀыжь-фызыжь, фыз, сабий фӀэкӀа нэгъуэщӀ лэжьэн зерыщымыӀэр, итӀани щӀым кытекӀылхэр абыхэм кызызрытрахыфыр зырытелъыджэр. Хэти зыщылажьэу шыта заводым, фабрикем кынкӀ писъмохэм кӀаӀуатэхэр кыжиӀэжаш. ДакъыкӀэ зытӀощӀ нэхъ дэмыкӀыу, отрядыр станицэ гупэм кыщыувылащ, зы сыхьэт хуэдэкӀэ загъэпсэхуну, шэджагъуашхэ ящӀыну.

(Къардэн Б.)

Лэжыгыгъэ 217. ЗэхэфтхыкӀ жы хъуа псалъэхэмрэ лэщӀагъэм епха псалъэхэмрэ.

Вакъапхэ, хъэлунэзэтэдзэу (*вэн*), шауэ, щхьэфэду (*дын*), фӀуадзэ, зэпкӀрыхын (*псалъэухар*), теплӀэгъуэ (*пӀесэм ей*), щӀылху.

Псалъэ кӀэхъукӀэхэр.

▣ Псалъэ кӀэхъукӀэ нэхъыщхьэхэр кӀевбжэкӀ.

Лэжыгыгъэ 218. Фыкъеджэ. КъыжыфӀэ дэтхэнэ псалъэри кызызрыхъуа псалъэ кӀэхъукӀэр.

ЗауэлӀ, дахэгъуэ, тӀасхъэщӀэх, шынэхъыщӀэ, мыбдеж, щӀытӀ, быдапӀэ, кыбгъэдэкӀуэтыжын, зыхуэгъэхъэзырын, пычахуэ, кыхуэнэжын, дэджэгун, еханэ, ялэрей.

▣ Префиксыншэу кӀэмыкӀуэ лӀабжэ хэт мыбыхэм?

Лэжыгыгъэ 219. КъыфтхыкӀ. Псалъэр кызызрыхъуа суффиксыр е префиксыр шӀэфтхэ. КъыжыфӀэ суффиксым кыгъэлъагъуэ мыхъэнэр. КӀэвгъэлъагъуэ кызытекӀӀ псалъэпкӀыр зыщыщ псалъэ лӀэпкыгъуэр. Абы кытекӀа псалъэр сыт лӀэпкыгъуэ?

Ныбжьэгъу, хущӀыхьэгъуэ, упсахуэ, кыщӀӀэкӀыжын, щӀӀэныгъэ, пӀӀанэ, нобэрей, тхыгъуафӀэ, дзагуэ, фӀэншэ, лӀэщӀэдзэн, щӀэдэн, тегъэувэ, жылапхэ, шӀэщ.

■ Сыт хуэдэ префиксхэр, суффиксхэр фшлэрэ псалъэ куэд кыргэхъуу? Сыт хуэдэ псалъэ лъэлкыгыуэ абыклэ къэхъур? Цапхъи къэфхь.

Морфологие.

Лэжыгыгъэ 220. Фыкъеджэ. Гуклэ зэвгъашлэ Николай Островскэм итхэ «Жырыр псыхъа зэрыхъуар» жыхуилэ романым цыщ пычыгъуэр.

Цыхум нэхъ лъаплэ дыдэу илэр и **гъащлэриц**. Ар **абы** кыызэрыритыр зэщ, икли ар абы кыгъгъэщлэн хуейщ «илгъэсхэр мыхъэнэншэу згъэклуаш», жиэу гушлхъхъэу хушлэмыгъуэжын хуэдэу, и гъащлэ блэклар мыхъэнэншэу ирихъэклуэ абыклэ и напэр **мысын** хуэдэу, дунейм щехыжым дежи: «**Си** гъащлэ псори, си къару **псори** дунейм нэхъыфл дьдэу тетым — цыхухэр шхъэхуит **къэщцыным щлэбэным** — щлэстац», — жиэфын хуэдэу. Икли еплэщлэкуу псэун хуейщ.

■ Псалъэ кыхэгъэщэхэм я грамматическэ мыхъэнэхэр тхыгъэклэ къэвгъэлыагъуэ, морфологическэклэ зэлкырыфхыурэ.

Лэжыгыгъэ 221. Фыкъеджэ. Глагол спряженэм тетхэмрэ цлэ спряженэм тетхэмрэ зэхэфтхыкI, глагол лъэлэсхэмрэ лъэмылэсхэмрэ зэхэвгъэкIуэрэ. Вгъэ-зашлэ лэжыгыгъэ 208-м деж ит лэжыгыгъэмкIэ.

Лэжыгыгъэ 222. Глаголхэр кыхэфтхыкI, зы шхъэ флэки зимылэр шхъэхуэу, шхъэ куэд зилэр шхъэхуэу.

1. Зы мазэ хъуауэ электростанцым шылажъэ монтер лIы тклIным Павкэ **имыщлэххэу** хэгъэрей хуэхъуат. Жухрай кочегарым и Iэпыдзлэпыдзу лажъэ Павкэ динамэм и зэхэлгыкIлэр **иригъэлыагъурт**, лэжъэкIэм иригъасэрт. Щалэ цIыкIу гурыхуэр матросым игу ирихъат. (Н. О.) 2. Зымахуэрей уэшх ин дьдэр фи лъэныкыуэм нэса Мэжид еупшIаш абы си гъусэр. 3. Помидор **плыжыбзэхэр** тхъэмпэ шхъуантIэхэм **кыхэлпырт**. 4. Нэхъ теплгъэ дахэ зилэ шыхэр кIуэ пэтми нэхъыбэу яшэхуэрэ Iуашырт. (КI. Т.) 5. Ишхъэ этажым япэ курсым шеджэхэр щопсэу.

■ НэгъуэщIыбзэм цышу адыгэбзэм кышта псалъэхэр къэвгъуэт.

■ Псалъэ заншлэр кыхэфтхыкIн нагъыщэхэр вгъэуэ. Псалъэ кыхэгъэщэхэр кыхэфтхыкIн зэлкырыфх зэрызэхэт IыхъэкIэ, аффиксхэм я мыхъэнэхэр къэвгъэ-лыагъуэ.

Лэжыгыгъэ 223. Фыкъеджэ. ЦлэпанщIэхэр зыщыщ разрядхэр кыжыфIэ.

1. Сэ сы-Павкэ Корчагинш. 2. Сэ сыт шыгъуи япэ къес уэсыр сфлэфш. (Н. О.) 3. Софят зыри жимыгъу шысц. (Щ. I.) 4. Псы-пыху лэрыджу пхъэлэщэ пхъэбгъухэм вагъэбдзумэхэр ягъазэ. Псори флыш, псори хъарзынэщ, ауэ мы Лусэ мышхъэуэкъуашэрэт! 5. «Фэ зэхэфхыу псалъэ закъуэ жыслэнут сэ, Астемыр», — къышлэдзаш лэдэм. (К. А.) 6. Ар нобэ къалэм клуаш, зыхуей тхылъ къыщэхунхэу. Фи тхылъхэр къабзэу зэфхъэ.

■ КъэбжэкI цлэпашлэм и разрядхэр, шапхэхэр шыгъужурэ.

■ Тхылъхэр (6-нэ псалъэуха) псалъэм хэт хэм сытым и бжыгъэ къыгъэлъагъуэр, абы шхъэ пытын хуей хъуа ар?

Лэжыгъэ 224. Фыкъеджэ. Бжыгъэцлэхэр къэвгъуэт. Сыт хуэдэ бжыгъэцлэ (разряд) ахэр?

1. Дороховыр, а урыс шлалэ цынэр, илгъэс тшошрэ зырэ иримыкъуа лэтми, илгъэснтI энклэ зауэм хэтат, тгъу улэгъэ хъуат. (К. Б.) 2. Махуэ зыбжанэ хъуауэ уафэр нэщхъыцэ зэпытт. (К. Б.) 3. Пщэдджыжьыр сыхъэтибгъум ирихъэлэу отрядым бийм и етлуанэ быдаплэр къиубыдащ. (К. Б.) 4. Ауэрэ махуэ зытлуши зышыпли клуаш... (К. Б.) 5. ХъыджэбзитIым машинэр дакъыкъэ зытхухкIэ къагъэувылэ, Софят тракторыр зэпеплъыхъ. Дагъэ ирагъахъуэ. (Щ. I.) 6. А тIур ноби зы сотэкIэ нэхъ мыхъуми адрей трактористхэм къакIэрыхумэ, ауан къашIынкIэ хъунуш. (Щ. I.) 7. Гъуэмылэу шлакхъуэ планэрэ кхъуей Iыхъэрэ къэлгъ-макъым илгът.

■ Сыхъэтибгъу-р псалъэ дапщэу зэхэт? Абы и тхыкIэр къыжыфлэ.

◎ 8, 25, 46, 124-хэм зэрызэкIэлъыкIуэ, зэрагуэш бжыгъэцлэ къатевгъэкI, фымытхыурэ.

Лэжыгъэ 225. Фыкъеджэ. Япэ псалъэуханщыр къыфтхыкIи зэпкърыфх псалъэухам и къыгъуэкIи псалъэ лгъэпкъыгъуэкIи. Адрей псалъэ къыхлэгъэшахэр морфологическIэ зэпкърыфх, фымытхыу.

1. Гъатхэр и плэ нуванш, иджы сытри гъашIэм йоужьэрэкI. Бжъэхэр Iэуэлгъауэу гъэгъахэм Iуву шопэкIу. ШыIэр зыхэкIа тафэхэр хуабэкIэ мэпапщэ. Уафэр **къашцхъуэш**, шыIлгъэр **цхъуантIэш**, пшэху Iэтэхэр уафэм и лгъашIэм шIосыкI. Софят жыгыжь гуэрэм IэкIэ зрегъэшIыллэри уафэм доплгъей, шыIлгъэм йоплгъых. 2. Дыгъэм и дыщэлэс **нэхухэр** уэру икIи пэрыхъэту

щыльгэм кытрекIутэ. Я тхьэмпэхэр иджыкIэ **хуэIагуэлъагуэми**, жыгхэм щхьуантIэу захуэпаши, дыггэпс **нэщхьыфIэхэм яхуоцIэращIэ**. Зи гуфIэ усэхэр зэпымычыжу кьэуша бзэхэм я макъ **жыгырухэр тхьэмпэщIэ щхьуантIэхэм** кызэпхолукI. Ихьуреягыр мэлыд, мэушэ икIи мэщIэращIэ, **гурыщIэ** толькьунхэр бггэм уэру **абы** кышеIэт.

(ЩоджэнцIыкIу I.)

ДзэIыггэ 226. Псалгэхэр кыфтхыкI, точкэхэм я пIэкIэ щытылхэз хьэрфыр э-ми а-ми вггэуурэ. Фыкьеджэурэ ударенэр тевггэуэ. ЩыфтхкIэ, мыпхуэдзурэ кыжыфIэ (гукIэ е зэхыху): *щIалэггэуэ-ж щI-м* и ужькIэ хьэрфзешэ **а** дотх, кьэгпсэлъыр макъзешэ **э-уэ** щытми, сыт щхьэкIэ жылIэмэ кызытэхукI псалгэпкьым (щIалэ) хэтыр **а-щи**.

ЩI...лэггэуэ, гьэкъ...бзэн, хуаб...щэ, х...дэхэкI, ещ...нэрей, х...ху...ггэ, ед...хэщIэн, гьэщ...бэн, етху...нэ махуэм, в...ггэмбэкъу, Iу...щхьэбэ, IэщI...ггэшхуэ, кьу...жэ д...хэ цыкIу, д...хэкейуэ, зым...хуэрей, гу...п...ггэ, м...зэ ныкьуэ.

VII КЛАСС

АДЫГЭ ТХЫБЗЭР.

Адыгэ алфавитым и тхыдэ.

«Нобэм къэсыху и тэммыр къэдмыгъэнэхуэфу макIуэ, арщхэкIэ тхыдэтх хамэхэм языныкъуэхэм зэратхыжым депльмэ, «Адыгэ» зи цIэ лъэпкъыу «Кавказ» хэкум и бын нэхъыжь дыдэу шытхэм пасэ земаным шыгъуэ щIэныгъэ зэрахъаш, тхылъыбзэ яIаш, культурнэхэу шытахэщ. Тхыдэтххэм зэрыжаIэмкIэ, адыгэхэм щIэныгъэр IэщIыб зэращIыжрэ лIэщIыгъуэ 25-рэ хуэдиз хъуаш. Абы и ужькIэ зи мыувыIэу зауэ-банэм ехулIа хъури, я щIэныгъэр, я тхылъыбзэр псори кIуэдащ. (Цагъуэ Нурий.)

И анэдэлъхубзэм тхыгъэ иригъэгъуэтынну куэд лъандэрэ щIэхъуэпс Нэгумэ Шорэ 1840 гъэм алфавит зэхилъхъаш, урыс хьэрфхэр къыгъэсэбэпурэ. Хьэрып, перс хьэрфхэр и лъабжьэу егIуанэ алфавит зэхилъхъауэ шытащ абы.

И алфавитымкIэ Нэгумэ Шорэ итхыжащ адыгэ уэрэдыжьхэу, IуэрыIуатэм шыщ хыбархэу зыбжанэ, адыгэбзэм и грамматикэр, нэгъуэщIхэр.

Адыгэбзэм тхыгъэ хузэхэлъхьэным хуцIэкъуахэм ящыщ Хъанджэрий СултIани, абы алфавит зэхилъхъауэ шытауэ итхыжыгъаш.

1853—1855 гъэхэм Бырсей Умар адыгэбзэм и алфавит зэхилъхъаш хьэрып графикэм тету. АбыкIэ тхауэ Тифлис къыщыдигъэкIауэ шыта алыфбей тхылъымкIэ абы адыгэхэр щригъаджэу шытащ Ставропольскэ губернсэ гимназием.

П. К. Услар адыгэбзэм папщIэ зэхилъхъа алфавитыр къыгъэсэбэпурэ, ХьэтIохъушокъуэ Къазий урыс хьэрфхэр и лъабжьэу зэхилъхъа алыфбеймкIэ итхри къыдигъэкIаш «Къэбэрдей алыфбейр» икIи нэгъуэщI тхыгъэхэр.

ПащIэ Бэчмырэ хуейт зэхильхэ усэхэр, уэрэдхэр тхылъымIэм ирилъхьэну, икIи ахэр адыгэбзэкIэ итхыу щIедзэ хьэрып хьэрфхэм езым къытрищIыкIа алыфбеймкIэ.

Академическэ азбукэр и лъабжьэу Л. Г. Лопатинскэм зэхилъхъа алыфбеймкIэ абы Тамбий Пагуэ, Къэшэж Iалиб сымэ

и гъусэу къыдыгъэкIаш «Адыгэбзэм и грамматикэ кIэшI», «Алыфбейр», нэгъуэщI тхыгъэхэр.

Цагъуэ Нурий 1909, 1910 гъэхэм Истамбыл къышыдыгъэкIауэ шыта «Тхыбзэ» тхылтыр 1917 гъэми къыдыгъэкIыжауэ шыташ, ар 1913 гъэм Къэбэрдейм къэкIуэжа нэужь.

Ноябрым и 16-м 1920 гъэм япэ дыдэу советскэ адыгэ алыфбей Налшык къалэ къышыдагъэкIауэ шыташ Щэрэллокъуэ Т. итхауэ, Цагъуэ Нурий и алфавитым тету.

Адыгэбзэм и алфавит зыбжанэ зэхэлъхъауэ шыIами, ахэр адыгэ тхыбзэм и лъабжьэу увауэ, абыхэмкIэ тхылъ къыдэкIауэ икIи адыгэ цIыхубэм я деж нэсауэ шытакъым.

■ 1. Октябрь революцем и лэклэ хэт сымэ зэхалъхъауэ шыта адыгэбзэм и алфавит?

2. Сыт хуэдэ графикэхэм тету зэхалъхъауэ шыта а алфавитхэр?

Нэгумэ Шорэ, ХъэтIохушукъуэ Къазий сымэ я алфавитхэмкIэ къыдагъэкIа тхыгъэхэм сыт хуэдэ мыхъэнэ ялэ?

Иджырей адыгэбзэ алфавитыр. Орфографир.

Латин хьэрфхэр къэгъэсэбэпауэ 1924 гъэм Хъуран Батий зэхилъхъа алфавитымкIэ тха тхылъхэр къыдагъэкI хъуа нэужьщ адыгэ сабийхэр, шIалэгъуалэр еджаплэ къызэрагъэпэшахэм щеджэу шыщIидзар. А алфавитыр зэрагъэзэхуэж, ирагъэфIакIуэрэ шыIаш 1936 гъэ пIондэ. А гъэм адыгэбзэр техъаш урыс графикэм тету Борыкъуей ПугIэ зэхилъхъа алыфбейм. ЕгъэфIэкIуэн мурадкIэ зыбжанэрэ хэплъэжауэ а алфавитырш иджыпстуи адыгэбзэр зытетыр. Мы алфавитми хэтщ хьэрф зэбгъэдэт зыбжанэ, латин графикэм тету зэхалъхъам ешхъу. Апхуэдэщ **ь, ъ** знакхэр зыбгъэдэт хьэрфхэр, Iупэр хъурей хъууэ къапсэлъ макъхэм, макъ пIыгIахэм я хьэрфхэр; хьэрф зэгуэтхэм псалъэр нэхъ кIыхъ, къеджэгъуей ящIыр. Ахэр иджырей алфавитым и шыщIэныгъэщ. Адыгэбзэм и макъ 54-р къэгъэлъэгъуэн папщIэ, латин графикэм и хьэрф 26-р е урыс графикэм хэт хьэрф 33-р ирикъуркъыми араш хьэрф зэгуэт къэгъэсэбэлын хуей шIэхъур. Ауэ латин графикэр зи лъабжьэу шыта алфавитым къышхъэщыкIыу, адыгэбзэр иджыпсту зытет алфавитым и фIагъуу шытщ абы хэт хьэрфхэр а зы (урыс) графикэм тету зэрышытыр, хьэрфым тегъэувауэ е кIэшIлэгъэувауэ дамыгъэ гуэрхэр къызэрымыгъэсэбэпыр.

■ Префикс *аз-*, *аз-* хэм я тхыклар фигу кэвггэкыж.

Лажыгыгъэ 228. Псалгэхэр кыфтыкыкI, дэггэхуа а-р е э-р дэггэуважурэ.

М...хуэшхуэ, щ...бэрыкIуэ, пI...щIэрыпсалгэ, пш...хъуалгэ, гъ...вэ бэв, б...къуэн, гъэкъ...бзэн, пс...лгэн, м...зэ нэху, х...бзэшIэ, ж...Iэжаш, лъ...гъунлъагъу, л...жьэн, м...кIуэж.

Лажыгыгъэ 229. Псалгэхэр кыфтыкыкI, точкэхэм я пIэкIэ й-р е ш-р пывггэуважурэ. КыжыфIэ дэггэнэ псалгэ зыпщIахэр щыIэцIэ-щыIэцIэ, дэггэнэхэр щыIэцIэ-пIыфэцIэ?

KIапэ ткIи...р, KIарце... къуэщIи...хэр, пасэре... уэрэдхэр, жыге...лгэ, ме...шхуэ, укъуэд...н, туге...щ, адре...хэр.

◎ *Ме...шхуэ* псалгэр хэрф дапщэ хьурэ? *Макъу* дапщэ хьурэ? *Адре...хэр*-щэ?

Лажыгыгъэ 230. Диктантым зыхуэвггэхьэзыр. ПсалгытIыр зэрытхыи хуейм куэдэу (зэпыту, екъуа дэту, зэпыхауэ) фтхы.

Уи адэ△уи△анэр, къару△щIэ, гъушI△Iунэ, зы△тху△хы, щIыху△фIыцIафэ, ди△щIи ди△пси, уи△Iэ△уи△лгэ, вэн△сэ-ныр, ди△гъусэу, (*собранэм*) и△ужькIэ.

Псалгэ кэхъукIэ. Морфологие.

Лажыгыгъэ 231. Псалгэхэр зэхэвггэкI я кэхъукIэкIэ.

Ухуэныгъэ, мафIэгу, унэшхуэ, дэпльени, къарууфIэ, иджыпсту, гъуэлъыжыгъуэ, щхьэпрылгэтын, къызэшIэуфIыцIэн, къыщIэкIыжын, лэжьакIуэ, зэхэмышIыкIыгъуэ, щхьэпрылгэфын, хэгупсысыхьын, мыIэрысей, фошыгъу.

■ Сыт куэдэ псалгэ кэхъукIэ щыIэхэ?

Лажыгыгъэ 232. БжыггэцIэхэр зэхэвггэкI зыпщIа разрядкIэ. Дэггэнэр къызэ-рыкIуэ, зэхэлъ, зэхэт?

Зытхух, плыщI, щэрэ тхущIрэ шырэ, хыщIрэ ебгъуанэр, етхуанэ, **блырыбл**, хыщI-хыщI, **щанэ**, зыхыбл, егIуанэ, плIанэ.

■ БжыггэцIэхэр псалгэухам сыт куэдэ пкъыгъуэу хэувэнкIэ хьуну? Псалгэ кыххэггэщахэр хэту псалгэуха зэхэфлгхьэ, бжыггэцIэр псалгэухам зэрыхуэвэр къыжыфIэ.

Лэжыгыгъэ 233. Псалгъэ зэпхэхэр къэвгъуэтурэ къэфисэлы. Сыт хуэдэ псалгъэ лъэпкъыгъуэхуэ зэлхэ ахэр. Ахэр фтхы мыпхуэдэурэ, псалгъэм лашцэ, шыцэцлэ+глагол, н.

1. Мы гъэм дэ унэшцэ тшцаш. 2. Губгъуэ унэм щиху лъагэ зытхух къэгъэкцэлат.

■ Псалгъэхэхэр зэпкърыфх псалгъэхам и пкъыгъуэкцэ.

■ Щхъэ ццэпапщцэхэр къэвбжэц.

⊙ Закъуэ бжыгъэм и 2-нэ, куэд бжыгъэм и япэ щхъэ ццэпапщцэхэр падежкцэ зэфхъуэкцэ. Абыхэм я зэхъуэкцыкцэр сыткцэ къыщхъэщыкцэрэ шыцэцлэ зэдаыхэм я зэхъуэкцыкцэм?

⊙ Зыгъэлъагъуэ ццэпапщцэхэр (*мыр, мор, ар*) падежкцэ зэфхъуэкцэ зэм я закъуэу, зэм шыцэцлэм щцыгъуу. Къыжыфцэ абыхэм я зэхъуэкцыкцэр.

⊙ Еигъэ ццэпапщцэхэр зэхэвгъэкцэ закъуэ бжыгъэрэ куэд бжыгъэрэ.

Сысейхэр, дыдейхэр, ууейхэр, фыфейхэр, ууейр, сысейр, фыфейр, дыдейр, ейр, яйхэр, ейхэр.

⊙ Урысыбзэм шыщу адыгэбзэм къиштахэр нэхъыбэу дэтхэнэ псалгъэ лъэпкъыгъуэм шыщ?

■ Мы псалгъэхэр фтхы, адыгэбзэм къызэриштам хуэдэу.

Литературный кружок, областное совещание, станция, комиссия, калоша, графин, список.

⊙ Адыгэбзэм къишта псалгъэхэр фтхы, урысыбзэм и именительнэ падежым, закъуэ бжыгъэм иту.

Школ, кцэнфет, къэбыстэ, туфлэ, электрическэ къару, бэльтуку, искусствэ, революцэ, обществэ.

Лэжыгыгъэ 234. Псалгъэхуауэ пцы хуэдиз фтхы. Абыхэм хэт псалгъэхэр лъэпкъыгъуэкцэ зыщыщыр къэвгъэлъагъуэ. Адыгэбзэм псалгъэ лъэпкъыгъуэу дапцэ ицэ, сыт хуэдэ ахэр?

Лэжыгыгъэ 235. Фыкъеджи мыхъэнэцэ къэзэгъ глаголхэр хэвгъуэуэ.

1. Гьатхэр ..., мыгувэу кьуалэбзүхэр ... . Школакүэхэм бжэндэхүхэм абгьүэ ... . 2. Жыг кьэгьэгьахэм бжьжэр ... . Бжьэхэм абыхэм фо ... . Бжьэхэр емышыжу ... . Абыхэм хабзэшүэ ... .

Лэжыгыгъэ 236. Глаголхэр кьэвгьуэт. Кьыхэгьэшахэм подлежащэ кьыхуэхуэ псалтэр щыгьуу кьэфисаль. Лэжыгтэр кьзылэжыр цыаху, тэщ, кьуалэбзу, хьэкэкхуэкиэ хьэмэ мыпсэу предмет (кьэкигыгъэ, псы, жы, н.)?

1. Псы кьнуар нэпкьым жьэхоуэ, псыр кьэгьэлэенжри жьжьэу еутх. Мывэхэр ирехьэх, ахэр зэжьэхоуэри тэуэлъауэ ящ. 2. Сошгуэ, сошгуэ, сезашащ. Гьузгунапщлэм тет зы тэуашхьэ цыккү гуэрэм сыдэкүйейри си хьэлтэр агьэттыгъащ. (Щ. А.) 3. Жьым жыгхэр ирегьэщ, пщлэшэхэр зэрехьэ. 4. Губгьуэм щыпсэу псэушхьэхэм я макъ зэхуэмыдэхэр пэрыуэншэу, хуиту дэнэ лъэныкьуэки кьыщылурт. (Щ. А.) 5. Блыным клэрыт сыхьэтым хуэмурэ кьрнулукьырт земаныр. 6. Жэщым уэсышхуэ кьесащ. 7. Бжэндэхьур фийрт, зы жыг щхьэклэм телъэтырти адреи жыг щхьэклэм теттысхьэрт.

Лэжыгыгъэ 237. Сказуемэврэ подлежащэмрэ кьэвгьуэт. Сказуемэр зарыт щхьэр кьыжыфэ. Ар апхуэдэ щхьэм иувэнкэ шлэхьуар сыт?

1. Сэ а щыплэ борэнхэм я хьыбар зэхэсхат. (П.) 2. Шьхэр псынщлэу жэрт. (П.) 3. Гуфлэгьуэ пщыхьэщхьэм кьыщыпсэлъащ тхаклэур. Уэ пщыхурэ ар? Дэ ар зэи тлэгьуатэкьым, ауэ и тхыль дыкьеджат. 4. Еджаклэухэм урокым зыхуагьэхьэзырырт. 5. Данил щхьэ кьэмыкларэ топджэгу зэпеуэм?

Лэжыгыгъэ 238. Кьыфтыкк. Щхьэ, бжыгъэ, грамматическэ мыхьэнэхэр кьэгьэлагьуэу инфинитивым пыт префиксхэр щлэфтхьэ.

1. Уэ сурэт пщыфын си гугьэщ. 2. Гьэмахуэм тенджыз тэфэм сыкүэнкэ хьунуш. 3. Пщэдджыжым жьыуэ укьэтэджын пфлэф? 4. Гимнастикэ фщын, жьы кьабзэм фыхэтын хуейш, фи узыншагьэр еогьэфлэкүэи папщлэ. 5. Собранэм псори дыкьеклэулэн хуейш пщэдей. 6. Студентым экзаменхэр фы дыдэу итын и мурадш. 7. Задачэр мытыншими, еджаклэу псоми ящыфын хуейт. 8. Пщэдджыжым сыхэмыжееи папщлэ, нэхт псэу сыгьуэлъыжаш.

■ Кьыхэгьэша псалтэхэр зэпкьырыфх зэрызэхэт тьхьэкэ.

Лэжыгыгъэ 239. Фыкъеджэ. Глаголхэр зэрыт наклоненэр кыжыфиз. Глагол лъэзэхэмрэ лъэмылэсхэмрэ зэхэвгъэкI.

1. Уашхъуэ мывашхъуэ кIанэ, уэ кызжепIэхукIэ сыномыушщIын! (АД. Т.) 2. — Иджы пшынэ днIамэ, дыккъэфэнт. — Алыхъ, пшыни днIэщи, пшынауи днIэмэ, — жиIаш хъыджэбзым. (Къ. Хъ.) 3. Сыт пщIэрэ?.. НакIуэ мэзым! — кыбггъэдэлъэдаш абы Мурат (Къ. Хъ.) 4. Фи Iуэху зытетым фырипсалги жэуап кызэфтж, — жиIаш Мурат (Къ. Хъ.) 5. Уэлбанэ къэмыхъуу, мэкъу пыпхъуэр зэщIэдбггъэжашэрэт. 6. Уэшх къешхатэмэ, дунейр нэхъ щIыIэтыIэ хъунт.

Лэжыгыгъэ 240. Фыкъеджэ. Глаголхэр лъэзэс лъэмылэскIэ, зыггъээж зымыггъээжкIэ зэхэвгъэкI, глагол зыггъээжхэр зэпывуд зэрызэхэт IыхъэкIэ.

Махуэр щIэхыу нухаш. Шэджагъуэ нэужым къэзыубла ишхъэрэ жы щIыIэм зигъэхуабжыаш. Пщыхъэшхъэм ирихъэлIэу къесын щIэзыдза шыц уэсым зэман машIэкIэ тафэхэри... унэ кIыхъхэмрэ боккхъхэмрэ я щхъэхэри шыгъын хужыкIэ ихуэпаш... КIыфIым псынщIэу щIым и нэклум зыкъриубгъуаш. Унэ кIыхъым и щхъэгъубжэ цыкIухэм нэху фагъуэхэр кыззэпхыпсахэщ. А нэхум Iуву, жыгъейуэ щызэрызехъэ уэсхэм бIын жыугъуэджэхэм епIэщIэкIыу зыщрадзыхырт.

Лэжыгыгъэ 241. Глаголхэр зэхэвгъэкI лъэзэсрэ лъэмылэсрэ, абыхэм япыт щхъэ префиксхэм я зэкIэлъыкIуэкIэмкIэ.

Пхуэздынщ, сыпхуэдэнщ, бжесIэнщ, кызжепIакъым, сыщыпхуэзэнщ, укыыздэлIэпыкъумэ.

Лэжыгыгъэ 242. Диктантым зыхуэзвгъэхъэзыр. Точкэхэм я пIэкIэ шытыпхъэ хэрфыр фтхыуэрэ.

М...хуэ псом увыIакъым ди мэз...кIуэ лIыфIхэм я джыдэ плъахэм я IушIэ макъыр, ди пхъэххэм я хъыу макъ пхъашэр. Мэз щIагъым жэш кIыфIыр кыщIэуати, пхъэ д...къэ дэпыр зрадза дыгъужыжь хуэдэ, а кIыфIыгъэр д...къэжь мафIэ инкIэ идогъэкIуэт. Ди джыдэм и IушIэ макъыр увыIаш, ди пхъэххэр

шылъши мѣушлыу. Бдзэжъе...кѣуэ мѣзым и пхтѣхэх мѣзаклѣухэр дактѣжъ мафлѣм дыкѣотлысѣкл. Пѣнкл... зызылѣт хѣу...склѣ дѣп цлѣухэр хѣуам шыз...рызохѣ. Кѣу...жѣ зыбжанѣм кѣкклѣ лыжъ-хѣм кѣрагѣжѣ хѣбарыр нѣмысу, ди жѣщ лѣс тлѣклѣури з...флкл. М...хѣуэ псом лѣжѣа лыхѣм загѣпсѣхуми, хѣунут иджы. Арщхѣклѣ мѣзаклѣухэр дихѣхауэ хѣбарклѣ зѣпоуэ, зыми и же...н кѣаклѣур-кѣым.

(Хѣ хѣупащлѣ А. зѣритхамклѣ.)

■ Дѣфтхѣжа хѣрфхѣм я тхыклѣ хабзѣхэр кѣыжыфлѣт.

Б. з. Лѣжыгѣэ 243. Рассказ тхын, еджаклѣум езым кѣызѣрыфлѣщым е сурѣтым тѣту: Сыт хѣудѣ псалѣ лѣпкыгѣуѣухэр нѣхѣбѣу кѣышыгѣзѣбѣна расказым.

ПРИЧАСТИЕ.

§ 56. Причастием и мыхѣнѣр.

⊙ Фыкѣеджи илѣабжѣэмклѣ ит упщлѣхѣм я жѣуапыр кѣыжыфлѣ.

Вагѣуэ **цлѣуугѣнѣхэр** уафѣм шыпынащ. Дзыгѣуѣнѣфхѣм я макѣ **цлѣур** ягѣаджѣу тѣшанклѣ шыгум шызѣрызохѣ; пшанѣ **кыфлым** **щлѣтлысыкклѣ** шыхѣр кѣыхопырхыкл; жѣы хѣуа рѣссорѣ **гѣуцлѣахѣм** я кѣыргѣ макѣыр шѣрхѣхэр **зѣуалѣ** гутхѣклѣумѣхѣми ядову.

(Клѣрашѣ Т.)

■ Кѣыхѣгѣща псалѣхѣм сыт хѣудѣ упщлѣ яхѣуѣврѣ? Абыхѣм шыцу дѣтхѣнѣхэр плѣыфлѣцлѣ, дѣтхѣнѣхэр глагол формѣ?

Ахѣр зѣпха псалѣхѣр кѣзѣвгѣуѣт.

Причастием глагол формѣщ, абы хѣлѣ лѣжыгѣгѣр кѣзылѣжѣ е зѣтѣхѣуѣ предметыр, кѣызѣрыхѣу щлѣкклѣр игѣбѣлджылыуѣ. Причастием упщлѣу хѣуѣв сыт хѣудѣ? дѣтхѣнѣр?

■ *Дзыгѣуѣнѣф, гутхѣклѣумѣ* псалѣхѣр дауѣ кѣзѣхѣуа?

Глаголым и грамматическѣ мыхѣнѣуѣ причастием хѣлѣщ мыхѣр:

1. Зѣманклѣ зѣхѣуѣкклѣ мѣхѣу (*еджѣр* — ит зѣманщ, *еджѣр* — блѣклѣ зѣманщ, *еджѣнур* — кѣѣклѣуѣну зѣманщ).

2. Зыгъэээж формэ и Іэщ (*зызытхъэцІ, зэчэнджэщыж*).

3. Причастием хэлъ лэжыгъэр зылэжым и щхэмкІэ е зэлэжым и щхэмкІэ (языныкъуэхэр тІум и щхэмкІи) зэхъуэкІа мэху (*сызылгагъур, ныфхуэстхар, уцІэкІуэр, н.*).

4. Езым къепха псалъэ иІэщ (*сурэтыр зыщІар*).

ПлъыфэцІэм и грамматическэ мыхъэнэуэ причастием хэлъщ мыхэр:

1. Предметым и шытыкІэ къегъэлъагъуэ, сыт хуэдэ? жыхуиІэ упщІэм жэуап хуохъу (сыт хуэдэ? *сыкъызэджа тхылъыр*).

2. ПадежкІэ, бжыгъэкІэ зэхъуэкІа мэхъу, абы хэмкІэ шыІэцІэм йокІу (*сыкъызэджа тхылъыр, сыкъызэджа тхылъым, н.; цІыху зэхэтхэр*).

3. Причастием псалъэухам определенэу хоувэ. Игъэбелджылы шыІэцІэм и плэкІэ къагъэсэбэпамэ, пкъыгъуэ нэжыщхъэуи етІуанэуи хоувэ.

Лэжыгъэ 244. Фыкъеджэ. Къыхэгъэша шыІэцІэхэр къыхэфтхыкІ, зыгъэбелджылы причастием шыгъуу.

Зэрыгъуэээн: *зытес шыр*.

1. Ар зытес **шыр** шолэхъу лъэпкът, шы лъэпкъыфІт. (*КІ. Т.*)
2. ТешанкІэм щІэщІа **шитыр** уэдыкъуат... (*КІ. Т.*) **ЩІы** щтар къэптІыну гугъут. (*Н. О.*)
4. Шыхэр занщІэу **цІыху** зэхэтхэм къахуэкІуэрт (*КІ. Т.*)
5. Куэд щІауэ умылгъэуа **шыпхъум** деж укІуэмэ, удгъэгувэфынкъым. (*КІ. Т.*)

Лэжыгъэ 245. Фыщеджэ классым шыфлэагъу предметхэр фтхы, определенэу причастие шыгъууэрэ.

Зэрыгъуэээн: *доска фІэдзар*.

Партэ (*щІэтын*), егъэджакІуэ (*къыщІыхъэн*), еджакІуэ (*щысын*), еджакІуэ (*къэтэджын*), сурэт (*фІэдзэн*), унэ лъэгу (*къэлгъэсын*), блын газет (*къыдэгъэкІын*).

■ Фтха предметхэм причастием хэлъ лэжыгъэр ятехуэрэ хъэмэрэ езыхэм ялэжырэ.

Причастие лэужыгъуэхэр.

Адыгэбзэм причастиехэр шыуэ зэщхъэщокІ:

1) Зылэжь причастие (*Жьы кьепцэр. Унэ зыщI ухуакIуэхэр*).

2) Зэлэжь причастие (*Мээуэм кьигъэуа жыгыр. ЕджакIуэр кьызэджа тхылъыр*).

3) Обстоятельственнэ причастиехэр (*ЩакIуэр щылсэу пщIуэр. ЩIымахуэм кьуалэбзухэр щIэлзэтэжыр, н.*).

§ 57. Причастие зылэжьрэ зэлэжьрэ.

☉ Фыкъеджэ. 1. *Хьым кьихъуа бдээжьейр пIэтIауэрт.* 2. *Жьым кьыпигъэху пщIащэхэр кьехуэхырт.* 3. *Пэш лээгур кьээылтэса хьыджэбз цIыкIур жьыджэриц.* 4. *Хьыджэбз цIыкIум кьылтэса пэш лээгур кьабзэц.*

☉ Причастием игъэбелджылы щыIэцIэр къэвгъуэти причастиемрэ а щыIэцIэмрэ зэгъусэу фыкъеджэ. Зэхэвгъэки: причастием хэлъ лэжыгъэр игъэбелджылы щыIэцIэм кьилэжьрэ хьэмэрэ причастием хэлъ лэжыгъэр игъэбелджылы щыIэцIэм техуэрэ?

Зылэжь причастиекIэ йоджэ абы (причастием) хэлъ лэжыгъэр кьээылэжь предметыр зыгъэбелджылым. (Еплъ ишхьэкIэ зэпкърытха шапхъэхэм.)

Зэлэжь причастиекIэ йоджэ абы (причастием) хэлъ лэжыгъэр зытехуэ предметыр зыгъэбелджылым.

Лэжыгъэ 246. Фыкъеджэ, причастие зылэжьымрэ причастие зэлэжьымрэ зэхэвгъэки.

ТхакIуэм итха рассказыр. Рассказ зытха тхакIуэр. Комбайным кьыдичыжа нарыхур. ПщIащэ кьыпыхухэр. Нартыхур кьыдэзычыжа комбайныр. Джэд улъэпхъашэр. Дыгъужь кьэзыукIа щакIуэр. ЩакIуэм кьиукIа дыгъужьыр. Жьы кьепцэр. Лъэсым лъэщIыхъа шур. Шур зылъэщIыхъа лъэсыр.

■ КьыжыфIэ причастиехэр зылэжьрэ зэлэжьхэу зэрызэхэвгъэкиа шIыкIэр.

Лэжыгъэ 247. Фыкъеджэ псалъэжьхэм. Дауэ кьывгурыуэрэ абыхэм кьаIуатхэр? Зэхэвгъэки зылэжь причастиемрэ зэлэжь причастиемрэ

1. Емыса лъэгъупэжь хьурэ! 2. Жыг зытехуэри пщIащэ зытехуэри мэгурым. 3. Зыжралэ нэхьрэ зраIуэки. 4. Зэдэшхэ зэфIши, зэфI унэш. 5. Ар зэфэну псыр иджыри кьэжакьым. 6. Зэхэзэхуэр мэунэри, зэжитIыр мэунэхуэ.

■ КъыжыфIэ. Дауэ зэхэвгъэки зылэжь, зэлэжь причастиехэр?

■ Иужьрей псалъэухам запятой шыщытыр къыжыфIэ.

Зэлэжь причастием игъэбелджылынкIэ хъунш абы (причастием) хэлъ лэжыгъэр зэрагъэзашIэ предмет, Iэмэпсымэ. Абы нIэщ префикс **зэры-**, шапхъэ: 1. *ПхъащIэр зэрылушIэ джыдэр.* 2. *Лэжумыр зэрыгъэжъар тхъуш.* 3. *Москва дызрыкIуэнур кхъухългъатэщ.*

Лэжыгъэ 248. Фыкъеджэ. Причастиемрэ игъэбелджылы шыцIэмрэ зэгъуэу къэфсэлъ. Причастие зылэжь, зэлэжьхэр зэхэвгъэки.

МэзакIуэр чы **зэреуэ** уэщыр. ЕджакIуэр **зэрыгъэ** ручкэр. Жэм **къызэраш** аппарат. КIэртIоф **къызэратIыж** машинэ. Уэнжакъым кынкI Iугъуэ. Iугъуэ **къызэрыкI** уэнжакъ. Бдзэжьей **къызыубыд** бдзэжьеяшэ. Бдзэжьеяшэм **кынубыда** бдзэжьейр.

■ Иужь ит причаститыр хэту псалъэуха зэхэфлхъэ. Псалъэухам и пкъыгъуэкIэ зэлкырыфх.

● Къыхэгъэша причастиехэм сыт къагъэлъагъуэр? Дауэ къэхъуа ахэр?

§ 58. **Обстоятельственнэ причастиехэр.**

Обстоятельственнэ причастиехэм ягъэбелджылы:

1) Лэжыгъэр къышыхъу шыпIэ (*Анэр щIэх-щIэхыурэ кIуэрт и къуэр зыщеджэ школым*).

2) Лэжыгъэр къышыхъу зэман (*Тобий школыр къыщиуха гъэ лгандэрэ механизатору мэлажъэ*).

3) Лэжыгъэм и къэхъукIэр (*Шыхэр къызэрагъэжэну щIыкIэмкIэ зэгурьлуаш*).

4) Лэжыгъэр шIалэжь шхъэусыгъуэ, мурад (*Пшагъуэщи, араш кхъухългъатэр шIэмылгъатэр*).

Лэжыгъэ 249. Фыкъеджэ. Причастиехэм къагъэлъагъуэр къыжыфIэ: шыпIэ, зэман, лэжыгъэм и къэхъукIэ, лэжыгъэр къышIэхъу мурад, шхъэусыгъуэ. Мыпхуэдэ причастиехэм сыткIэ еджэрэ?

1. Сэ жысIэнш мы махуэ дыгъэпсым фэжагъуэ къышIытеуар. Уафэм нур шIигъаблэр, шIылгъэм уэрэд шIыжиIэр къулейсызхэм я пцIэнтIэпсыр хъэкъыншэу зышх хъэжыхэр арауэ пIэрэт?

А зэманым и вагъуэхэр, и псэушхьэхэр сыту пIэрэт хьэжыгъэ пут закъуэм гъэр ишIа цIыху зылъэмыкIхэм шIепэгэкIыр? (Ш. А.)
 2. Иджы, шауэфIхэ, дыкъыздэкIуэм дыкъэсащ. («Нартхэр».)
 3. Уэ зэрыжыпIэмкIэ, ушылажъэ электростанцым и монтерыр сымаджэщ. (Н. О.) 4. Корчагин и гъащIэ псом и кIуэцIкIэ япэ дьдэу отпуск къыщIратыну зэманыр къэсыным тхьэмахуищ фIэкиа къэнзжатэкъым. (Н. О.)

Лажыгыгъэ 250. Псалъэухахэр нэгъуэшIу фыхуа: глагол-сказуемэр причастиеу, псалъэухам подлежащэу е дополненэу хэтхэр причастием игъэбелджылы шыбцIэу фтхы. Зэхэвгъэки причастиехэр зыхуэдэр (зылэжъ, зэлэжъ, обстоятельствоны).

Зэрыгъуэээн: *Художникым сурэтыр ищIащ.— Художникым ищIа сурэтыр; сурэт зыщIа художникыр.*

1. Дыгъэ хуабэм уэсыр игъэткIурт. 2. Гъавэ шIапIэхэр куэнышыбкIэ ягъэпшэрырт. 3. Дыгъэм хуэрэджэхэр игъэтыгъуаш. 4. Iэхуэм жэмхэр къуажэм къыдигъэхьэжат. 5. Къазхэр псым шос.

Б. з. **Лажыгыгъэ 251.** Фи нэгуасэ механизаторхэм теухуауэ статья фтхы. Сыт хуэдэ причастие къыщыгъэсэбпа абы?

§ 59. Зылэжъ причастием и къэхъукIэр.

⊙ Таблицэм феплъ. УпшIэхэм фегупсыс. Глагол лъэIэсымрэ лъэмыIэсымрэ сыткIэ зэщхьэщыкIрэ? Сыт хуэдэ глагол формэ зылэжъ причастием къызытекIыр? Глагол лъэIэсым зылэжъ причастие къызэрытекIымрэ глагол лъэмыIэсым къызэрытекIымрэ зэвгъапщэ.

Унафэ наклонэнэм ит глагол	Глагол лъэIэсым кытекI зылэжъ причастие (ит зэман)	Глагол лъэмыIэсым кытекI зылэжъ причастие (ит зэман)
<i>тхы</i>	<i>зы тх</i> (еджакIуэр)	.....
<i>къэлэжъ</i>	<i>къэ зы лэжъ</i> (рабочэр)	.....
<i>еджэ</i>	.....	<i>еджэ</i> (шIалэр)
<i>лажъэ</i>	.....	<i>лажъэ</i> (рабочэр)

Зылэжь причастиер глагол лъэлэсым и псалъэпкъым кытохъукI префикс **зы-кIэ**.

Глагол лъэмылэсым жылэжь причастие кытокI префиксы-ншэу, глаголыр шылэцIэм и определенэу мэуври.

Лэжыгыгъэ 252. Причастиехэр зэхэфтхыкI, игъебеджылы шылэцIэр шыгъуу: глагол лъэлэсым кытеклар шхэхуэу, глагол лъэмылэсым кытеклар шхэхуэу. Причастиер жылэжь хэмэрэ зэлэжь?

1. Студентхэм блын газетыр къаувыхъауэ абы ит материалхэм еджэрт. (*Т. Хъ.*) 2. Шы къатежар пщлэнтлати, щлагъэгъуш-хъэжырт, кърашэкIыурэ. 3. Япэ дыдэу усэ зытха еджакIуэр укIытэурэ къеджащ итхам. 4. ЩIакхъуэ дзэкIэ зылыгъ хъэ цIыкIур къыигъэувылэри жриIащ хъэ сэбэпыншэм: «Хъэ кIэ бацэ цIыкIу, мы уи жьэм жьэдэль щIакхъуэр сыту Iейуэ нса?» (*«Дыщэ кI.»*)

Лэжыгыгъэ 253. Инфинитивхэм жылэжь причастие къатевгъэкIи блэкIа зэманым иту фтхы, причастием игъебеджылы шылэцIэр шыгъуу.

Зэрыгъуээзэн: *кзэгъэгъэн — жьы кзэгъэгъар.*

Кзэгъэгъэн, жеин, ухуэн, щIыхъэн, Iыгъын, зехъэн, зэблэкIын, къухъэн, лэн, усын.

■ Причастиехэр дауэ къэхъуами, кыжыфIэ.

§ 60. Зэлэжь причастием и къэхъукIэр.

⊙ Таблицэм феплэи упщIэхэм жэуап ефт.

Глагол *тхы-р* лъэлэс хэмэрэ лъэмылэс?

Щхъэ префиксыр пымыту глаголыр определенэу шылэцIэм епхэхъуну?

Щхъэ префиксым макъзешэ **ы** щхъэ пымытрэ?

Унафэ щIыныгъэ
наклоненэ:

тхы

кзэхъ

Зэлэжь причастие:

с *тхы*

п *тхы*.

ш *тх*

(сочиненэр)

кзэ **т** *хъ*

кзэ **ф** *хъ*

кзэ **а** *хъ*

(пхъэр)

Глагол лъэлэсым зэлэжь-причастие кытоки, щхьэ префикс (причастием хэлъ лэжьыгъэр зылэжьым ей) поуварэ.

⊙ Мы глаголхэм зэлэжь-причастие къатевгъэки, куэд бжыгъэм и япэ, 2-нэ, 3-нэ щхьэхэм иту. Япэ щыкIэ глаголхэр лъэлэсрэ лъэмылэсрэ зэхэвгъэки.

Зэрыгъуэзэн: щIып (унэ) — тцIы, фцIы, яцI (унэр).

Къэгъуэтын (лэужьыр), хэсэн (жыгыр), Iухыжын (гъавэр), зетельхьэн (чырбышхэр), хьэжын (гуэдзыр), гъэкиын (жыгыр).

Унафэ наклоненэм деж префикс е- зыпыт глагол лъэмылэсым зэлэжь-причастие кышытекIым деж, е-р э-м хуокIуэ:

Унафэ наклоненэ:

еджэ
еплэ
епсалгэ

Зэлэжь-причастие:

зэджэ (тхылгыр)
зэплэ (сурэтыр)
зэпсалгэ (щIалэр)

Эргативнэ падежым ит дополненэ кызыхуэмыкIуэ глагол лъэмылэсхэм зэлэжь-причастие къатекIырктым, п. п. мыбыхэм: кIуэ, лажгэ, цыс, н.

⊙ Мы глаголхэр лъэлэс хьэмэрэ лъэмылэс? Мыбыхэм зэлэжь-причастие къатевгъэки.

Зэрыгъуэзэн: егупсысын Iуэхум — зэгупсыс Iуэхур.

ЕдэIуэн музыкэм, пэплгъэн ныбжьэгъум, еупщIын еджакIуэм, егугъун Iуэхум.

Лэжьыгъэр зэрагъэзашIэ предмет (Iэмэпсымэ) зыгъэбелджылы зэлэжь-причастием префикс зэры-кIэ кытохьукI:

1) глагол лъэлэсым кытекIа зэлэжь-причастием:

с тхы

зэры с тх

(ударенэ зытемылгыж ыр-псалгэкIэм поху)

п лэагъу

зэры п лэагъу

кф и хь

кзызэр и хь

(зэры-м пыт ыр-префикс н-м щIехьумэ).

2) Глагол лэмылэсым кытекIа зылэжь причастием:

кIуэ   зэры кIуэ   (зэры-м пыт ы-р префикс
кэ е плэ — кэы зэр е плэ   е-м шIехъумэ).

Префикс **зэры-** зыпыт причастиехэм нэгъуэщI мыхъэнэи яIэщ, «апхуэдэу зэрышытыр, зэрыарар» кыкIыу. Апхуэдэ мыхъэнэ шIэм деж, причастием шыIэцIэ игъэбелджылыкъым, **щ а п х ь э**: 1) *Ворэн кызызэрыхъунур пасэу къащIат метеорологхэм.* 2) *Пищацэм Биболэт нэмыс кыыхуищIу тIысыплэр хуит зэрыхуищIамкIэ, нанэр арэзы зэрыхуамкIэ Биболэт кыищIащ а пищацэр фызыжъым зэрипхъур.* (КI. Т.)

Лэжыгъэр зыхуалэжь шхъэр, предметыр зыгъэбелджылы причастием иIэщ префикс **зы-**:

ху и тх   зыху и тх
хуэлажъэ   зыхуэлажъэ

зэхуэзахэр — зыхуэзахэр
зэбгъэдэс — зыбгъэдэс
зэтезых — зытезых

Лэжыгъэ 254. Зэлэжь причасти кытевгъэки.

а) мыбыхэм лэжыгъэр зытехуэ предмет ягъэбелджылыуэ (шыIэцIэ шIывгъу):

епщэ — **зэпщэ накъырэр**, епсалэ, епэм, егугъу, епэшэц, ещхь;

б) мыбыхэм кытевгъэки причастиер куэд бжыгъэм и ялэ, 2-нэ, 3-нэ шхъэхэм ивгъэуэ дэтхэнэри:

кыыхэх — **кыыхэхс, кыыхэлх, кыыхих**; ды, хъумэ, шэч.

Лэжыгъэ 255. а) мы причастиехэм кытевгъэхъукIыж зэрагъэзащIэ предмет зыгъэбелджылы причасти:

пщафIэ — **зэрыпщафIэ**; тхэ, IуцIэ, упсэ, ежъэ, вэ;

б) мыбыхэм кытевгъэки закъуэ, куэд бжыгъэхэм я ялэ, 2-нэ, 3-нэ шхъэхэм иту:

ид — **зэрызд, зэрыбд**; ижыщI, игъавэ, иуб.

Лэжыгъэ 256. Причастиехэм кыагъэлъагъуэ мыхъэнэр вгъэбелджылы. Причастиехэм шыIэцIэ ягъэбелджылыр ямыгъэбелджылыр кыжыфIэ. Ахэр кы-хэфтхыкIн кызызэрыхъуа префиксыр шIэфтхь.

1. Куэд си нэгү шиггэкIаш кээггэщIа зэманым. (Хь. А.)
2. Дэнэ дежи Сосрыкгуэ зыхуэлажьэр и щхэ закгуэркбым. («Нартхэр».)
3. Псы Iуфэм шыпсэум бдзэжьей зыхэсыр ещIэ. (Псалгэжьщ.)
4. ГушыгкIэ зымышIэр IэштIымкIэ мауэ. (Псалгэжьщ.)
5. Уи гур зыхуеIэм уи Iэр гьолэс. (Псалгэжьщ.)

§ 61. Обстоятельственнэ причастиехэм я кьэхьукIэр.

⊙ Таблицэм феплэ. УпщIэхэм жэуап етынм зыхуэвггэхьэзыр.

Обстоятельственнэ причастиехэр сыт хуэдэу зэщхьэшыкIрэ? Сыт хуэдэ мыхьэнэ кыггэлъаггуэр дэтхэнэ зымы?

Дауэ кьэхьурэ дэтхэнэ обстоятельственнэ причастие лэужьыггуэри?

Обстоятельственнэ причастие кьэзырхькбум и таблица.

КьызытекI причастие	Обстоятельственнэ причастиехэр			
	Зэман зыггэбелджылы	ШыпIэ зыггэбелджылы	Лэужьыггэм и кьэхьукIэ зыггэбелджылы	Щхьэусыггуэу, мурад зыггэ- белджылы
Глагол лгэIэсым кьытекIа зэлэжь				
<i>итх</i>	<u>иц</u> <u>и</u> <u>тх</u> (адрей)	<u>зы</u> <u>иц</u> <u>и</u> <u>тх</u> щхьэхэмн	<u>зэр</u> <u>и</u> <u>тх</u> йоувэ)	<u>ицI</u> <u>и</u> <u>тх</u>
<i>кэилэжь</i>	<u>кэы</u> <u>иц</u> <u>и</u> <u>лэжь</u> (адрей)	<u>кэы</u> <u>зы</u> <u>иц</u> <u>и</u> <u>лэжь</u> щхьэхэмн	<u>кэы</u> <u>зэр</u> <u>и</u> <u>лэжь</u> йоувэ)	<u>кэы</u> <u>ицI</u> <u>и</u> <u>лэжь</u>
Глагол лгэмIэсым кьытекIа зылэжь				
<i>лажьэ</i>	<u>иц</u> <u>лажьэ</u>	<u>зы</u> <u>иц</u> <u>лажьэ</u>	<u>зэры</u> <u>лажьэ</u>	<u>ицIэ</u> <u>лажьэ</u>
<i>еджэ</i>	<u>иц</u> <u>еджэ</u>	<u>зы</u> <u>иц</u> <u>еджэ</u>	<u>зэр</u> <u>е</u> <u>джэ</u>	<u>ицI</u> <u>еджэ</u>
<i>кIуэ</i>	<u>иц</u> <u>кIуэ</u>	<u>зэ</u> <u>кIуэ</u>	<u>зэры</u> <u>кIуэ</u>	<u>ицIэ</u> <u>кIуэ</u>

Обстоятельственнэ причастиехэр кытохукI:

а) глагол лъэлэсым кытекIа зэлэжь причастием;

б) глагол лъэмылэсым кытекIа зылэжь причастием.

Зэман зыгъэбелджылы причастиер кьохъу префикс **щ-кIэ** (еплъ таблицэм).

ЩыпIэ зыгъэбелджылы причастием пыувэнкIэ кьозэгъ префикситI зэуэ: **зы-, щ-**хэр (е префикс **щ-** закъуэр), языныкыуэ шапхъэхэм яIэр префикс **здэ-щ**.

Лэжыгъэр кызырыхъу шыкIэр къэзыгъэлъагъуэ причастиер префикс **зэры-кIэ** кьохъу.

Щхъэусыгъуэ, мурад кызырыкI причастиер кызырыхъур префикс **щIэ-щ**.

Лэжыгъэ 257. Обстоятельственнэ причастиехэр къэвгъуэти ахэр зыхуэдэр кыжыфIэ: дэтхэнэ причастиеми кыгъэлъагъуэ мыхъэнэр вгъэбелджылы. Ахэр кыхъэфтхыкIи кызырыхъуа префиксыр щIэфтхъэ.

1. Шыхэр шызедилъа шыпIэм аргуэру къэсыжаш. 2. Щыхур здынэмыс шыIэкъым. (*Псалъэжыщ*. 2. Софят икIи гузавэу, икIи зэгуэпу шытщ. ЩIэгузавэр — езым и зэрэнкIэ а тракторым — дэлъхур зэрылажъэу шыта тракторым, куэд зи нэгу щIэкIа тракторым, и шыхыр лъахъшэ зэрыхъурт. Щызэгуэпыр къечэнджэшу, Iуэхур зытетыр зэригъашIэу, ар ягъээзэклъэжыным и пIэкIэ, шыIэншэу Хъэжпагуэ хъушIэн зэрыщIидзэрт, Муриди зы псалъэ абы кызырэрыпимыдзырт. (*Щ. I.*)

Лэжыгъэ 258. Дэтхэнэ зылэжь причастиеми къатевгъэкI зэман, шыпIэ, лэжыгъэм и къэхъукIэ, щхъэусыгъуэ, мурад, зыгъэбелджылы причастие.

Зэрыгъуээзэн: *щылъатэ, зэрылъатэ, щIэлъатэ.*

Жэ, икIын, къэлэтын, лъатэ, дэ.

Дэнэ ар здэкIуэр?
Хэт ар лэжыакIуэ зыдэкIуэр?

Лэжыгъэ 259. Иус зэлэжь причастием къатевгъэкI обстоятельственнэ причастие лIэужыгъуэ псорн. Сыт хуэдэ ахэр? (Причастиехэр къатевгъэкI, закъуэ, куэд бжыгъэхэм я 1—3-нэ шхъэхэм иту.)

§ 62. Причастие зыгъээжжэр.

⊙ Глагол зыгъээжжкIэ зэджэр сыт?

Дауэ кьэхъурэ глагол зыгъээжжэр?

Глагол зыгъээжжым и шапхъэ кьэфхь.

Глагол зыгъээжжхэм зылэжь, зэлэжь, обстоятельствомнэ причастие кьатокIхэр; глагол зымыгъээжжым кьызэрытекIым хуэдэу, шапхъэ: зыгъэпскI — зызыгъэпскIы [р], зылътIаггэ — зылътIаггэ, зыныщIэ — зынызыщIэ, зытхъэщI — зыщIызытхъэщIы [р], зытхъэщI — зыщI и тхъэщIы [р], зытхъэщI — зэрыз [ш] тхъэщIы [р], зэлъыж — зэлъыж сабийр.

Глагол зыгъээжжым кьытекIа причастием префикс **зы-**уэ тIу пытынкIэ хъунуш: зыгъээжж кьэзыгъэлъагъуэрэ причастие кьызэрыхъурэ. Причастием кьызэрыхъур псалъэ лъабжжым и гъунэгъурщ. (Еплъ ищхъэмкIэ шапхъэхэм.)

Именительнэ е эргативнэ падежым ит дополненэ кьызыхуэмыкIуэ глагол зыгъээжжхэм зэлэжь причастие кьатекIыркьым, лэжьыгъэр кьызэралэжь предмет зыгъэбелджылы причастие фIэклIа.

Лэжьыгъэ 260. КьыфтхыкI. Причастие зыгъээжжэр зы екъуакIэ, зымыгъээжжэр екъуакIкIэ шIэфтхъэ. Зыгъээжжэр кьызэрыхъуа щIыкIэр кьыжыфIэ.

1. Дыгъэ нэбзийуэ зэщIэлпсыпсэ, жызум фоупскIэ зызыгъэншIа си кьрухэм кIуэ пэтми нэхъ залэт, нэхъри жыжъэ мэлъатэ. (Хъ. А.)
2. Уи дагъуэр кьыбжезыIэр уифIш, зыбыщIыр уи бийш. (Псалъэжыщ.)
3. УкIытэу анэм и ужь **зыкьызыгъэна** пшащэри кьыбгъэдыхъаш. Япэу и тIысыпIэм тIысыжа нанэм тешанкIэр игъэщIышIаш, игъэлъэныкьуэбаш. Зэгуэпыныгъэм кьыхэкIкIэ IэлъэщI кьхуакIэр **зэлызыщIыкI** хъыджэбжым и щхъэр игъэщхъаш. (КI. Т.)
4. **ЗызыгъэпскI** шIалэ цIыкIухэр, зэм пшахъуэ пштырым хэст, зэм псым хэлъэдэжжэрт.

□ Кьыхэгъэша причастиехэр кьызэрыхъуа префиксхэр шIэфтхъэ.

Лэжьыгъэ 261. Глагол зыгъээжжхэм причастие кьатевгъэкI, фтхуэрэ. Ар кьызэрыхъуа префиксыр кьэвгъэлъагъуэ дамыгъэ Δ-кIэ (причастием 3-нэ щхъэм, блэклIа зэманым ивгъэувэ).

Зыхуэпэн, зыгъэхъэзырын, зыгэрытгэгъэн, зыгэтын, зыхуэгъэсэн.

Щымылэныгъэ мыхъэнэ кыкыгу причастием поуэ префикс мы-

Лэжыгыгъэ 262. Фыкъеджэ. Щымылэныгъэ кызэрыкI причастиехэр къэвгъуэт.

Зи къарур зымышIэж пелуан гуэр псэурт. (*«Адыг. таур.»*)
2. Гуэху мыублэ блэ хэщ. (*«Псалгъэжыщ.»*) 3. МафIэ здэщымылэм Iугъуэ шыгэкъым. (*«Псалгъэжыщ.»*) 4. Зэрымыт Iэтищэ ирегъэуэв. (*«Псалгъэжыщ.»*) 5. Мылажъэм лыжъ ишхыркъым. (*«Псалгъэжыщ.»*)

Лэжыгыгъэ 263. Инфинитивхэм щымылэныгъэ кызэрыкI причастие зылэж, зэлэж е обстоятельственнэ къатэвгъэкIи фтхы, шыгъэцIэ шыгъуу (блэкIа зэманым ивгъэуэв причастнер).

Зэрыгъуэзэк: *Вэн — амыа щIыр, кэстIэпIын — къэмытIэпIа жыгыр.*

Гъэщэбэн, **укъэбзын**, зэлъуухын, Iухыжын, зытхъэщIын, ухъуэнщIын, **ныуныкIыи**.

■ Псалгъэ кыхэггэщэхэм префикс **мы-**м и тхыкIэ хабзэр кыжыфIэ.

§ 63. Причастнер зэманкIэ зэхъуэкIа зэрыхъур.

- ⊙ Таблицэм феплърэ унщIэхэм жэуап ефт.
- ⊙ ЗэманкIэ зэхъуэкIа хъуныр сытым (глаголым хъэмэрэ плты-фэцIэм) и грамматическэ мыхъэнэуэ хэлъ причастием?
- ⊙ Причастнием зэманхэр дауэ къэггэлъэгъуа щыхъурэ?

БлэкIа зэман		Ит зэман	КъэкIуэнэуэ зэман	
БлэкIа зэфIэкIа	БлэкIа жыжъэ		Суффикс -ну зилэ	Суффикс -н зилэ
зытх [а] р	зытхы [гъа] р	зытхыр	зытхы [ну] р	зытхы [н]
кIу [а] р	кIуэ [гъа] р	кIуэр	кIуэ [ну] р	кIуэ [н]
зэдж [а] р	зэджэ [гъа] р	зэджэр	зэджэ [ну] р	зэджэ [н]

Причастием блэкла зману формит! илэщ: блэкла зэфлэкларэ блэкла жыжьэрэ (епль таблицэм).

Причастием и ит зманым илэкьым аффикс гуэри.

Причастием и кьэклиуэну зманыр суффикс **-н е -ну-к**лэ кьохьу.

Лэжыгыгъэ 264. Причастиехэр зэрыт зманыр кыжьыфлэ. Причастиехэр зылэжь, зэлэжь хьэмэрэ обстоятельствоинэ?

1. Жьыншэу, Гуэулъауэншэу кьуажэм щхьэщыт мамырыгъэр кызыэпызыудыр увылэгъуэ зимылэ псым и хьушлэ макьырщ. Шыхэм кьажын хуейр зыхуэдизымрэ кызыэражыну шыкълэмпрэ теухуауэ комиссэр куэдрэ зэныкьуэкьуаш. Нобэрэй шыгъажэр зэриухыну зыми шымышу кьэнэн Гуэхугъуэтэкьым. *(К. Т.)*
 2. Орден, медаль зратыну зауэлхэр пшлантилэшхуэм шызэхуэсаш. *(К. В.)*
 3. Гуэхум игъэла шылэкьым. *(Псалъэжыщ.)*
 4. Нарт куэдым дыщэ жыгьр зэблэклиу яхьумаш, арщхьэклэ жыгьм кыпыкьла мылэрысэр зыдыгъур кьэзыубыдын кьахэклакьым. *(«Нартхэр».)*
 5. Зы гъэ дыздэщылэгъа аузым нарзан псынэ шылэхэщ. 6. Гьусэ ямыштынум блэклэ пэтрэ йоджэ. *(Псалъэжыщ.)*

Лэжыгыгъэ 265. Мы причастиехэр зманкьлэ зэфхьуэкл, 3-нэ шхьэ, закьуэ бжыгъэм тегу (именительнэ надежым и кьэухыр пыту фтхы). Ахэр шыфтыкьлэ, зэхэфтыкьлэ зылэжымрэ зэлэжымрэ. Зман кьэзыгъэлыгъуэ суффиксхэр шлэфтхэ.

Зыщлэхьуэпс, иутхыпшл, зызыужь, шылэ, тхэ.

§ 64. Причастием щхьэклэ зэхьуэклэ зэрыхьур.

☉ Таблицэм фепль. Причастием пыт щхьэ префиксыр зылэжыым ей хьэмэрэ зэлэжыым ей?

Бжыгъэр	Щхьэр	Глагол лъэлысым кьыте-хьукьлэ зылэжь причастие	Глагол лъэмылэсым кьыте-хьукьлэ зылэжь причастие
Закьуэ	Япэ	☒ <i>зылэгагъур</i>	—
	2-нэ	☒ <i>зылэгагъур</i>	—
	3-нэ	☐ <i>зылэгагъур</i>	☒ <i>кьуэр</i>
Куэд	Япэ	☒ <i>зылэгагъур</i>	—
	2-нэ	☒ <i>зылэгагъур</i>	—
	3-нэ	☐ <i>зылэгагъухэр</i>	☒ <i>кьуэхэр</i>

Глагол лъэӕсым кытехуа зылэжъ причастие зэхъуа мэху лэжыгъэр зытехуэм и щхэмкӕ.

3-нэ щхэм деж причастием щхэ префикс пхувэркым.

Глагол лъэмыӕс зыбжанэм кытекӕ зылэжъ причастиехэр щхэкӕ зэхъуа хуркым, псалтэм папцӕ, мыхуэдэхэр: *джӕур, лажъэр, дымыр, кӕукуубияр.*

Ауэ апхуэдэ глаголым префикс **хуэ-**, **дэ-**, **фӕ-**, н. пытмэ, абы кытекӕ причастие зэхъуа мэху.

Щхэ :	Закъуэ :	Куэд :
Япэ	кы [с] хуэӕуар	кы [т] хуэӕуар
2-нэ	кы [п] хуэӕуар	кы [ф] хуэӕуар
3-нэ	кы [ ] хуэӕуар	кы [а] хуэӕуар

⊙ Глаголхэм (фымытху) зылэжъ причастие кӕтевгъӕкӕ щхэкӕ зэфхъуа, ит зэманым тету, къуэ, куэд бжыгъэхэм иту.

Кӕдӕлэжъэн, кыӕуцӕн, кӕӕуэхун, гӕлӕн.

⊙ Таблицем фыкӕджэ. Причастием пыт щхэ префиксыр зейр зылэжыра хӕмэрэ зэлэжыра?

Бжыгъэ	Щхэ	Глагол лъэӕсым кытекӕ зэлэжъ причастие	Обстоятельственнэ причастие	
			Глагол лъэӕсым кытекӕ	Глагол лъэмыӕс кытекӕ
Закъуэ	Япэ	[с] тхыр	зэры [с] тхыр	[сы] щӕӕуэр
	2-нэ	[п] тхыр	зэры [п] тхыр	[у] щӕӕуэр
	3-нэ	[и] тхыр	зэр [и] тхыр	[ ] щӕӕуэр
Куэд	Япэ	[т] тхыр	зэры [т] тхыр	[ды] щӕӕуэр
	2-нэ	[ф] тхыр	зэры [ф] тхыр	[фы] щӕӕуэр
	3-нэ	[а] тхыр	зэр [а] тхыр	[ ] щӕӕуэр

Зэлэжъ, обстоятельственнэ причастиехэр зэхъуа мэху причастием хэлъ лэжыгъэр кӕзылэжыым и щхэмкӕ.

Глагол лъэмыӕс кытекӕ зэлэжъ, обстоятельственнэ причастиехэм 3-нэ щхэм деж щхэ префикс пхувэркым.

Щхэ куэд зилэ глаголхэм кытекла зэлэж, обстоя-
 тельственнэ причастиехэм кыщыгэлъэгъуа мэху зылэжым
 и щхьи зэлэжым и щхьи, щ а п х ь э: ны [п] хуэ [с] тхар,
 кзы [д] же [ф] тар, зэры [з] [в] гъэщтар.

Лэжыгыгъэ 266. Фыкъеджэ. Причастиехэр зэрыт щхэр кыжыфлэ. Причас-
 тиехэр зылэжырэ зэлэжырэ зэхэвгъэкл.

1. Жэщ зауэр клэшлу зэфлэклири, махуэ куэдккэ я плэм иса
 сэлэтхэр ежъаш, бийм кыгъанэ хъумакуэ дзэ гуп цыккхэр
 зэхакъутэу. (Къ. В.) 2. Щалэгъуалэм ядригъэкуэкл зэманым
 Павел и лэпкълэпкъыр жан ищырт. (Н. О.) 3. Дэ дызэрыс
 автобусыр хуабэт. 4. Зоопаркым щыплъэгъуа псэушхэхэм я гугъу
 кытхуэщыжыт. 5. Дыкъэзыщыху гуэри дэ тцыху гуэри дэнэ
 дышыхуэээнт а къалэшхуэм.

■ Причастиехэр кыхэфтхыклн щхэ къэзыгълъэгъуэ префиксхэр шлэфтхэ.
 Кыжыфлэ ар зылэжым ейми зэлэжым ейми.

Лэжыгыгъэ 267. Инфинитивхэм зэлэж причастие къатэвгъэклн щхэккэ
 зэфхуэкл, блэклэ зэманым иту, зактуэ,
 куэд бжыгъэхэр ялэу.

Дын, зэтелулэн, упсын, лэн.

**здыщылэ щыплэр
 здигъазэ лъэныкъуэр**

Лэжыгыгъэ 268. Къыфтхыкл, причастие зылэжым ам., зэлэжым зэ. теф-
 тхэ. Бжыгъэ къэзыгълъэгъуэ аффиксу причастием пытхэр шлэфтхэ. Сытым
 и бжыгъэ абыхэм къагълъэгъуэр?

1. Зикк сщыгъупщэжынккым си адэ тхэмыщккэм сыккы-
 щилъэгъуам, пщлэнтлэпсым зэккэришха и набдзэ ккырхэр
 лэдакъэккэ илъэщлурэ сэ дахэу кызжилахэр. (Щ. А.) 2. Дамыгъэ
 зытращла жыг зэрамышлэжьхэр пхэх жанхэм ягъэгъуэлъырт.
 3. И лъабжьэр кыдэккхуэу ккйдупщыккэ удзыжьхэр йоджэлыккэ...
 Дымышлэ е гу зылъыдыта гуэр махуэ къэс кызэрытщлэм ди
 махуэхэр ягъэдахэрт.— А си щалэхэ ину мэгуо Джырандыккхуэ
 сатыр дыпщлахэм йоплэри нэхъ къабзэу фыпщлэ. (Т. Хъ.)

■ Иужь ит псалъэухам шытыпхэ нагъыщэхэр вгъэу. Сыт хуэдэ псалъэуха ар?

§ 65. Причастиег падежкѣ, бжыгъэкѣ зэхъуэкѣ зэрхъур.

- ⊙ Игъэбелджылы шыѣцѣм и пѣкѣ хъэмэрэ и ужьымкѣѣ причастиег здэуыр? (Щапхъэхэм фепль.)
- ⊙ Падеж кѣухыр зыпыувэр причастиега хъэмэрэ шыѣцѣра?
- ⊙ Сыт хуэдэ псалтѣ лъэпкыгъуэм и склоненэм ешхъ причастием и склоненэр?

1. *Зи махуэ гъуэгур нэзыгъэса пчыхъэцхъэ дьыгъэм зэщигъэна уафэ лъащѣм шухэм я сурэтхэр нагуэу кытеш хъуащ. (К.Т.) Цыхухэр шы къэблэгъахэм янежъащ. 2. Сызыщѣтлгъыхъа классым щѣс щѣлэ цыкѣлхэр хъэлэмэту щѣлэлѣхэщ. (Т.Хъ.)*

Падежхэр :	Причастием шыѣцѣ	Причастием шыѣцѣ
	щыгъуу:	щымыгъуу:
И.	кыплэщыт □ Гуэху р	кыплэщыты р
Э.	кыплэщыт □ Гуэху м	кыплэщыты м
П.	кыплэщыт □ Гуэху мкѣ	кыплэщыты мкѣ
О.	кыплэщыт □ Гуэху рауэ	кыплэщыты рауэ

Игъэбелджылы шыѣцѣм и пѣкѣ щыт хабзэщ причастиег. Шыѣцѣ зыщыгъу причастиег падежкѣ зызэрахъуэкѣкѣ, падеж кѣухыр шыѣцѣм поувэ, ауэ а кѣухыр тлуми зэдайщ: причастиег шыѣцѣм падежкѣ йоклѣ, зыщыщ кызэрыкѣ плыфэцѣм ешхъу.

Причастием и закъуэмэ, падеж кѣухыр езым поуэ. (Еплъ таблицэм.)

Причастиег игъэбелджылы шыѣцѣм бжыгъэкѣ йоклури, абы закъуэ бжыгъи куэд бжыгъи илэщ (аращ причастием и бжыгъэ нэхъыщхъэр къэгъэлъэгъуа зэрхъур).

Куэд бжыгъэр суффикс -хэ-кѣ, закъуэ бжыгъэр а -хэ-р зэры-хэмытымкѣ къэгъэлъэгъуа мэхъу.

Куэд бжыгъэ: Закъуэ бжыгъэ:

Шыѣцѣ щыгъуу:

щыпсэу □ къуажэ хэ р

щыпсэу □ къуажэ □ р

Шыѣцѣ щымыгъуу:

щыпсэу хэ р

щыпсэу □ р

⊙ Причастниер шы́лэцлэм и ужькIэ вгъэуви а псалтэ зэлхар бжыгъэкIэ, падежкIэ зэфхъуэкI. Абы и зэхъуэкIыкIэр евгъапщэ причастниер шы́лэцлэм и пэкIэ щитым деж зэхъуэкIа зэрыхъум.

Лэжыгытэ 269. Причастниер зэрыт падежыр, бжыгъэр кыжыфIэ. А грамматическэ мыхъэнэхэм я формэхэр зыптым гу лыфтэ. ВгъэзащIэ лэжыгытэ 350-мкIэ.

Лэжыгытэ 270. Фыкъеджэ, падеж кIэух пыгъэуахэр пывгъэуэжурэ, кIэухыр зыпыгъэуэжа псалтэмрэ причастиемрэ зэшIыгъуу кыфтыкI.

1. Жэщым игъэжъа гъуэмылэ [ ] пшэдджыжъым къэлътмакъ **зэпедзэкIым** ирилъхъэри къулышыкъум деж, хэкIуэтауэ, си сабиигъэм анэ гушIэгъур бгъэдэлъу, гъуэмылэр мэкъум схыну сежъаш. Уэрамыбгъухэ [ ] кытет жыгхэ [ ] я жъауэм сышIэкIыу, дунейр къэзыгъэнэху тафэм зыщызылыгъуэ дыгъэ [ ] **сыжъыщыкыхъэм**, къэлътмакъыр кызэхъэлъэкIаш...

2. А гъавэ Iув лъагэ [ ] **сыздынхыкIым**, жьыр пэу **кыысхуэхъуурэ** нэхъри сыбампIэрт. Зэман-зэманкIэ кыкъуэу жьы шабэ [ ] кызэрепшэр гуэдэ шхъэмыж хъэлгъэхэм я шхъыщхъ макъы [ ] къуигъэшIэф къудейуэ гъуэгуанэ уэмт.

(ЩоджэнцIыкIу А.)

Причастниер игъэбелджылы шы́лэцлэм падежкIэ, бжыгъэкIэ емыкIункIэ хъунуш. Апхуэдэу шыщытыр шы́лэцлэм е причастием падеж кIэух -у//уэ пыту ипэкIэ щитым дежш, ш а п х т э :
Шыхэр къэзыгъажэ щIалэхэм Iэмалрэ бзаджагъэ [у]иджыри къэс яхэлъа [р] зыханауэ, зэралгъэкIкIэ шыхэр къахурт. (КI. Т.) ЩIэ зимыIэ [у]тенджыз щIыIу [м]бзий щIыхунскIэ пшэ гуартэр мафIэ лыдым къэгъэнэхур. (М. Г.)

⊖ Псалтэуахэм кыххэгъэша причастиехэр дэтхэнэ падежым ит? Щы́лэцлэхэр-шэ?

Лэжыгытэ 271. Фыкъеджэ. Причастием игъэбелджылы шы́лэцлэр къэвгъуэти кыжыфIэ ахэр падежкIэ, бжыгъэкIэ зэкIурэ зэмыкIурэ.

1. Шыхубзу зэлущлэм хэтэр дурэш гуэрым дэувауэ запIытI-захузу зэхэтт, цыхухъухэм ябгъэдэсу шысын ямыдауэ. (КI. А.) 2. Адыгэ губгъуэр абы шыгъуэ хуабжъу тхъэмыщкIаш. ...Абыхэм гъавэу теплъагъуэм нэхърэ банэу, хэкIэзэпхыу, ежъужьу теплъагъуэр куэдкIэ нэхъыбэт. (КI. Т.) 3. ФIыуэ

солъагъур жьакІэхухэу Махуэ зыб-
жанэм теплѡхэр — КъагъэшІа ма-
хуэхэм я гъуджэу Напэ зэлѡхэр
зытелъхэр. (Щ. А.)

**зыдэщІыгъу цыхур
зыдэллѡ пхъуантэр**

§ 66. Причастнэ оборотыр.

Дэтхэнэ глаголми хуэдэу, причастиени иІэ хабзэш езым
къепха псалѡ. Причастием езым къепха псалѡхэр и гъусэу
причастнэ обороткІэ йоджэ.

Причастие зи закъуэ:

Причастнэ оборот:

Къепха псалѡ.

*МыІарысэ кыпыщэща-
хэр къэтщытащ.*

*Жьышхуэм кыпыгъэща-
ща мыІарысэхэр къэтщы-
тащ.*

Къепха псалѡ.

*Усэ стхахэм ськъеджэ-
жырт.*

*Блокнотым итхэ усэ-
хэм ськъеджэжырт.*

Причастнэ оборотыр псалѡэхуам определенэу хоувэ.

Игъэбелджылы шыІэцІэм и ужькІэ шыт причастнэ оборотыр
пошхъэхукІ, шыІэцІэми причастиени падеж кІэух пытмэ,
шапхъэ:

*Езы Джырандыкъуэ и ІэкІэ итха расписанэм, сыхъэтыр
зыфІэлъ блыным еІуІам, ипкэ иткІэ ськъэтэджырт,
школым ськІуэрт, унэм сыщеджэрт. (Т. Хъ.)*

Б. з. Лэжыгъэ 272. Кышокъуэ Алим и «Гъуэгу къежапІэ» усэм теухуауэ тхык
еджакІуэм езым кызыршышхъур. («Анэдэльхубзэ» тхыль, 7 классым папшІэ). Сыт
хуэдэ стилкІэ тха хъуа рецензэр? Мыбы хэт наречие, причастие, деепричастиехэр
къэвгъэлъагъуэрт.

Лэжыгъэ 273. Фькъеджэ. Причастием къепха псалѡэр къэвгъуэрт. Причастнэ
оборотхэр шІэфтхъэ, кышифтхыкІкІэ. Псалѡэхуам зырхъуа лкъыгъуэр кы-
жыфІэ. Нагъышэ гъэувыпхъэр вгъэуэ. Причастнэ оборот пыщхъэхукІамрэ
пымышхъэхукІамрэ зэхэвгъэкл.

1. Абы (Исхъэкъ) и уэрэдым езыр зытес алащэри гум шІэшІа
шитІри нэхъ тыншу дэкІуэрт... (КІ. А.) 2. Жыг пшІашэхэм
къапхидэ дыгъэпсыр пэшым кыщІэпсэрт. 3. Удэхэм, пшІанэхэм,

мазэ лъандэрэ къемышха уэшхым зыхуагъэгусэ щыкIэу, сабэм иуа я тхъэмпэ лалэхэр щыым траубгъуэрт. (Щ. А.) 4. Щыхум гуашIэдэкIкIэ квилэжъа щыхьыр кIуэдыжыркъым. (Щом. А.) 5. Сэ выгIошщIэм сокъу, си унафэщI Елдар епщIанэ классыр къээухар чы кIыхькIэ абыхэм къатоухь. (Т. Хъ.) 6. Сэ зи лъабжъэ згъэтIыль Iэтэр си адэм нигъэсырти и щхъэр мэкъу IуэнтIакIэ игъэбыдэжырт. Си адэм ищIэр нэхъыбэт дауи сэ сщIэм нэхърэ. (Хъ. А.)

Лажыгъэ 274. Причастие зи закъуэхэр причастнэ оборот фшIы, къээгъэ псалъэ щыивгъуурэ.

Зэрыгъуэзэн: *удз гъуахэр — дыгъэм игъэгъуа удзхэр.*

Къыдач нарыхур, итха усэр, хъэкъушыкъу итхъэшIар, нащэ зэхуиулахьар, сыкъывэджа тхылъыр, шылажъэ фермэм, зэрывэ тракторыр.

■ Фтхэхэм фыкъеджурэ къыжыфIэ, причастнэ оборотыр дауэ къэхъуами.

Адыгъбзэм причастнер, причастнэ оборотыр куэд дьдэрэ къагъэсэбэл игъэбелджылы шыIэцIэр и мыгъусэу. Абы шыгъуэм ар псалъэухам хоувэ пкъыгъуэ нэхъыщхъэуи пкъыгъуэ етIуанэуи (определенэм нэмыщI), щ а п х ь э: *Гуауэм иуIам хуищхъуэ сэбэл хуэхъуркъым, джатэм иуIар абыкIэ хъужми. (Псалъэжыщ.)*

Лажыгъэ 275. Фыкъеджэ. Дэтхэнэ причастнэхэм я гъусэ ягъэбелджылы шыIэцIэр, дэтхэнэм и мыгъусэ? Причастнэхэр зыхуэдэр (зылэжъ, зэлэжъ, обстоятельственнэ) зэхэвгъэки. Причастнэ оборотыр псалъэухам зэрыхъувэр къыжыфIэ.

1. Классым щIэхэр щым хъуаш. Заудыгъуаш. Павкэ Корчагин еджапIэм къыщIыщIахуар зыми къыгъурыIуэртэкъым. (Н. О.) 2. Машинэм исыр Инал и закъуэтэкъым. (КI. А.) 3. Шыр зыщэхуну къакIуэхэр Биболэт и адэм аун зригъэпсалгъэртэкъым. Зи ныбжъ хэкIуэта лIыхэми шыбгыр зэрагъуэту щIалагъэгущуагъэхэр я гум къохъэ. Зигу тIысыжа Биболэти уанэгум зыкърелэтыкI, и ценкIэ дэупщIари зепэщ ещIыж. Биболэт гъуэгу гъусэ хуэхъуахэм иджы хуиты яIуоплэф. (КI. Т.)

Причастие морфологическѣ зѣпкѣрыхынѣ.

Зѣрызѣпкѣрахым и план.

1. Причастиеш.
2. Пѣшлѣдзѣ формѣр (закѣуѣ бжыгѣ, именительнѣ падеж).
3. Падежыр, склоненѣр.
4. Бжыгѣ. (Причастиер шылѣцлѣм ялѣ шитым деж, абы (шылѣцлѣм) и формѣм ипкѣ итклѣ.)
5. Шхѣ, бжыгѣ (зылѣжым ей е зѣлѣжым ей).
6. Зѣманыр.
7. Зылѣжѣ, зѣлѣжѣ хѣмѣрѣ обстоятельственнѣ.
8. Зыгѣзѣзж хѣмѣрѣ зымыгѣзѣзж.
9. Причастие закѣуѣ хѣмѣрѣ причастнѣ оборот.
10. Игѣбелджылы шылѣцлѣр.

Зѣрызѣпкѣрахым и шапхѣ.

Дызѣллѣ кинофильмым и гугу тшлѣурѣ дыгѣкѣлѣужырт.

Жѣэрылуатѣу
зѣпкѣрыхын:

Дызѣллѣ — причастиеш, пѣшлѣдзѣ формѣр — *зѣллѣ*, эргативнѣ падежш, закѣуѣ бжыгѣш, ялѣ шхѣш, зылѣжым ейш, куѣд бжыгѣш, блѣклѣ зѣманш, зѣлѣжш, зымыгѣзѣжш, причастие зѣ закѣуѣш, игѣбелджылы шылѣцлѣр — *кинофильмым*.

Тхыгѣкѣлѣ
зѣпкѣрыхын:

Дызѣллѣ — прич., пѣшл. ф. — *зѣллѣ*, э. п., з. бж., ялѣ шхѣ, зыл. ей., ку. бж., бл. зѣм., зѣл., зымыгѣ., прич. зѣ закѣуѣ, уигѣзб. шы. — *кинофильмым*.

Кѣыгѣгѣзѣзжынѣгѣ.

Кѣызѣрѣтрагѣзѣзж ушцлѣхѣмѣрѣ лѣжышпхѣхѣмѣрѣ.

1. Причастиеклѣ зѣджѣр кѣыжылѣн.
2. Причастие гуѣр зѣманклѣ зѣфхѣуѣклѣ.
3. Зылѣжѣ причастиеклѣ зѣджѣр, зѣлѣжѣ причастиеклѣ, обстоятельственнѣ причастиеклѣ зѣджѣр сыт?
4. Причастие зыгѣзѣзжым и шапхѣ кѣѣфхѣ. Сытклѣ кѣышхѣщыклѣрѣ ар причастие зымыгѣзѣзжым? Дауѣ кѣѣхѣурѣ причастие зыгѣзѣзжыр.

5. Причастием пыт щхэ префиксым сытым и шхэ кыггэлгэгъуэнкIэ хъунур?

Зылэжь причастиер сытым и шхэкIэ зэхъуэкIа хьурэ? (Щапхэ кьэфхьн зэфхъуэкI.)

Зэлэжь, обстоятельственнэ причастиер сытым и шхэкIэ зэхъуэкIа хьурэ? (Щапхэ кьэфхьн зэфхъуэкI.)

6. Сытхэм я бжыггэ кышыггэлгэгъуа хьурэ причастием? Сыт хуэдэ аффикскIэ сытым и бжыггэр кьэггэлгэгъуа хьурэ?

7. Глагол лгэлэсым зылэжь причастиер дауэ кытехъукIрэ?

8. Обстоятельственнэ причастиехэр мыхъэнкIэ сыт хуэдэ зэщхэшыкIхэрэ? КъевбжэкI. Дауэ кьэхьурэ а обстоятельство лгэужыггэуэхэр?

9. Причастие обороткIэ зэджэр сыт? Абы и щапхэ кьэфхь.

10. Причастиер сыткIэ ещхь пльыфэцIэм?

11. Причастиер зэфхъуэкI падежкIэ: зэм причастиер иггэ-белджылы шыггэцIэм япэ иту, зэм и ужь иту, зэм причастием и закъуэу.

12. Причастиер, причастнэ оборотыр псалгэухам сыт хуэдэ пкыггэуэу хэувэрэ?

Дэжыггэ 276. ЩоджэнцIыкIу Алий итха «Май» усэм шыщ Iыхэ фыкьеджэ. Причастиехэр зылэжь хэмэрэ зэлэжь? Сыт хуэдэ пкыггэуэу псалгэухам хэува ахэр?

...Сэ си нэм кыIундээр
ГуфIэжхэу кыспожьэр,
Жьы хуэмхэм мэ IэфIу
Зэрахьэр кыызатхэр.

Зы бзукъым хуэусэу
Май мазэм пежьэфыр.
Зы удзкъым сэ си гур
Зыхьэхуу сэ слгэгъур.

Сэ зыркъым мы мэзым
Дихьэхыу хуэусэр,
ЩIэрашIэу хуэпауэ
ДэгугIэр щIыгу дахэм.

■ Причастием иггэбелджылы шыггэцIэ щIыгъу? *Зэрахьэр* причастиер дауэ епха иггэбелджылы шыггэцIэм?

Дэжыггэ 277. I. Мы глаголхэм кьатевггэкI:

а) зылэжь, зэлэжь причастиехэр (3-нэ щхэ, ит зэманым иту): кьутэн (*пггээр*), Гутхьун (*уэсыр*);

б) обстоятельственнэ причастиехэр: хуэпIэшIэн, тесэн;

II. Мы причастиехэм префикс **мы-кIэ** причастие къатевгъэкI: хэзыгъахъуэр, зыхигъахъуэр, зэрыхигъахъуэр, шыхигъахъуэр.

III. Мы причастиеер шхьэкIэ ээфхъуэкI, къэкIуэну зэманым иту: кыызэджену (*тхылгхэр*).

ДЕЕПРИЧАСТИЕ.

§ 67. Деепричастием и мыхъэнэр.

◎ Зэвгъапщэ лъэныкъуитIымкIэ зэлэщыту ит псалъэухахэр.

Дэтхэнэ псалъэухам казуемэ зэлъэкъэгъу хэт? Абы кыпэщыт псалъэухам казуемэ зэлъэкъэгъухэм ызым и пIэ иува пкъыгъуэм упщIэ хуэвгъуэв. Дэтхэнэ псалъэм епха ар? Псалъэухам сыт хуэдэ пкъыгъуэу хэува?

Псалъэуха, казуемэу тIу
хэгу.

Псалъэуха, деепричастие
иIэу.

*ГъуэгурькIуэр мэзым пхокI, ГъуэгурькIуэр мэзым пхокI,
зеплгъыхь. зиплгъыхурэ.*

*Жэмыр щыст, жьэгъуаш- Жэмыр жьэгъуашхэу щыст.
хэрт.*

Зиплгъыхурэ, жьэгъуашхэу псалъэхэр деепричастиещ.

Деепричастиеер глагол формэщ. Дэтхэнэ глаголми хуэдэу, деепричастием лэжыгъэ хэлгъщ. Деепричастием къегъэлъагъуэ нэгъуэщI лэжыгъэр кызырэыхъу щыкIэр (п. п., казуемэм кыIуатэр).

I. Глаголым и грамматическэ мыхъэнэхэм щыщу деепричастием хэлгъщ:

а) щхьэкIэ зэхъуэкIа хъуныр (*Сэ седжэу сыщыст. Уэ уеджэу уыщыст*);

б) бжыгъэкIэ зэхъуэкIа хъуныр (*Сэ седжэу сыщыст. Дэ деджэу дыщыст*);

в) зэман формэ иIэныр (*Дэ дышхэу дыщыст. Дэ дышхауэ дыщыст*);

г) зыгъээжун зымыгъээжун зэрыщыIэр (*стхьэщIу — зыстхьэщIу*);

д) дэтхэнэ глаголми ешхъу, деепричастием къепха псалъэ иIэнкIэ мэхъу (еплэ § 66-м, деепричастием оборотым).

2. Наречием зэрещхъу деепричастием хэлгъщ:

- а) сказуемэм епха мэхъу зимыхъуэжу;
 б) псалъэухам обстоятельствоу хоувэ, дауэ? ушцлэм жэуап хуэхъуу.

Лэжыгыгъэ 278. Глагол кыхэгъэшахэр зэвгъапщэ: дэтхэнэр деепричастие, дэтхэнэ псалъэм епха ар?

**пшацлэу
щысу**

1. Бжыхьым и зэхуэдитыр пкIумэ, сэхышхуиш хэтц, тIур зэпэщIахауэ, тIур зэпэщIэту. (Къ. Хь.) 2. Нартхэр Сосрыкьюэ и пщIантIэм шызэхуэсауэ шызэхэтти, Бэдынокьюэ кыщысым, хабзэкIэ кырагъэпсыхащ, и шыр Iахри езыри ирагъэблэгъащ. И шIопщыр Iахыу пылъапIэм шыфIадзэм, пылъапIэр кы-
 хищIыкIащ. Къащтэжу пхъуантэ фыцIэжыым шытралъхьэм, пхъуантащхэр пхищIыкIащ... И джатэр зыкIэрихыу нартхэм щаритым, къахуэмыIэту хыщIэу игъэтIысащ. («Нартхэр».)

Лэжыгыгъэ 279. Фи адэ-анэхэм фазэрыдэлэпыкъум и гугъу фщIы тхыгъэкIэ.

**гуоурэ
гуэуурэ**

■ Сыг хуэдэ деепричастие, причастие кыщыгъэсэбэпа абы?

Лэжыгыгъэ 280. Фыкъеджэ. Деепричастиехэр кыхэфтхыкI, ар зэпха глагол-сказуемэмрэ деепричастием хэлъ лэжыгыгъэр къэзылэжэ щыIэцIэмрэ шыгъуу.

1. Бзур кIакIэу жыгым тест. 2. Софят икIи зэгъуэу, икIи гузавэу шытщ. (Щ. I.) 3. И Iэпкълъэпкъ псомкIи зишэщIауэ шыр лъейрт. 4. Уэрам зэблэкIыпIэм и планэпэм, бжыхь лъагэ нейм кыщхьэпрыплъу, кхъуэщыныщхьэ унэ пIимэ цыкIу кытетщ. (Къ. Хь.) 5. ... Абы (Багъ) пщIантIэр ипхъэнкIыурэ игъэукъуеящ. (Къ. Хь.)

§ 68. Деепричастием кызэрыхъуэ щыIэIэр.

Лэжыгыгъэ 281. Фыкъеджэ. Деепричастиехэм япыт суффиксхэр зыхуэдэм фыкIэлыплъ.

1. Къуажэм гуарцэ Iугъуэ мащIэ кыыхеху, ар, фэлзырым хуэдэу, ишауэ уафэгум занщIэу докIуей. (КI. Т.) 2. ИпкI-илъурэ еша шыхэр, я пэцхьыным гъуэзыр кэрихуу, я джабэхэр кыдэуей-еухыжу хьэлъэу бауэрт. (Т. Хь.)

Деепричастием глагол-причастием кытохьукI, суффикс -у//уэ, -урэ поувэри.

Суффикс -урэ-р тIууэ зэхэтщ -у+рэ, -рэ-м кьегьэлъагьуэ лэжыгьэр кьытригьээжурэ е кIыхьу кьэхьуныгьэ.

Лэжыгьэ 282. КьифтхыкI, деепричастиехэр кьызэрыхьуа суффиксхэр шIэф-тхьэ.

1. УэсыпскIэ зызыгьэнщIа толкьунхэр псы Iуфэ бгьуэщIитым жьэхэпхьуэу, утхьуауэ, гьуабжафэу йоукIурнх, мывэхэм зрауцI. (Щ. I.) 2. МащIэу пыгуфIыкIурэ абы жиIаш: «Бгьащхьуэм шIхьэкIэ удзыр шхын мыхьур пэжщ». (Т. Хь.) 3. Аслээн пшIантIэкум итт, хэгупсысыхьауэ. 4. ЕджакIуэм пса-лэзуахэхэр кьретхыкI, деепричастиехэр щIитхьэурэ.

Деепричастие кьызэрыхьу суффикс -у//уэ-мрэ обстоя-тельствоенэ падежым и кIэух -у//уэ-мрэ зэльапсэгьуш, я тхыкIэри зэтохуэ.

■ Фигу кьэвгьэкIыж обстоятельствоенэ падежым и кIэухым и тхыкIэ хабээр.

ШьымIэныгьэ кьигьэлъагьуэу деепричастием поувэ пре-фикс мы-. 1. *Джыдэ имыхьу мэз макIуэ, кIансэ имыщтэу мэжьушэ макIуэ. (Псалъэжьщ.)* 2. *Гейм ухуэмызэу, фIыр пшIэркьым. (Псалъэжьщ.)*

Лэжыгьэ 283. Деепричастиехэр кьыхэфтхыкI, точкэхэм я пIэкIэ шытыпхьэ -у-р е -уэ-р вгьэувурэ.

1. «Абы кьэпшIэн хэлъкьым,— жиIаш Мурид, хуэму икIи кьемыплээкI...,— нэ уилэмэ, еплэ — трактористкэщ». Ягу кьэкIыжахэм зыIэпаша... зэпсалэ хьыджэбзитIыр мащIэу хэ-дыхьэшхыкIаш. (Щ. I.) 2. Плягьурэ, зэгурьым, мис дыгьуэсжэщ хуэдэу, блиндажым депщылIа... — ар щIымахуэ уаег, уэсри Iуву телъу,— щIыунэм хэщIыхьа кьэнжал уэнжакь цIыкIум Iугьуэр кьрихурэ зээмызи плягьу кьудейуэ хьуаскIэ цIыкIунитIэхэр кьрих... кьэ-лэзгьуаш. (Кэ. Б.)

*укIытауэ
щтауэ
Iуейуэ*

ДеепричаститIыр союз-суффикс -рэ-кIэ зэлхауэ кьыщыкIуэ шыIэщ. А суффиксыр поувэ япэ ит деепричастием. Щ а п х ь э:

Шыр шигээпскIым, Локзан ар игээсат, зэрыжэм хуэдэурэ, псы Iуфэ нэхэ нэпкэ лэагэм елээрэ псым хэлээу. (КI. Т.)

Лэжыгыгээ 284. КъыфтхыкI, деепричастие кызырэху суффиксхэр шIэфтхэз. КъыжыфIэ шIэфтхэхэм къагбэлыагыуэ мыхьэнэр.

1. Хьэжэбашэурэ къуакIэбгыкIэхэр шишыкIауа, ешарэ фIыуэ мэхэлIауэ, шым шиуупскIэу кIуэж Iэбисалым протезым триха и льякыуэр Iейуэ узырт. (Т. Хь.) 2. Жьыр къепшэрэ уэсыр зэрихьэу уейт махуэр. 3. Сосрыкыуэ жьэгум дэст, дэлым ириджегуу, дэпыр къиштэрэ зэм и Iэм иридзэу, зэм и жьэм жьэдидзэрэ ункIыфIауэ кыжьэдидзыжу. («Нартхэр».) 4. Уэсыр текIыжрэ шIым хуабэ кыыхьэмэ, хадэ шIэным шIадзэ.

Деепричастием союз-суффикс **и-** пывэнкIэ хьунуш, суффикс **-у//уэ-м** и ужькIэ шыту. Абы шыгыуэм **-уэ-м** пыт э-р **-и-м** пех, шапхэ: 1. *Ар бжыфIэт, зэкIүжт, гээщIэрэщIауи хуэпат.* (Т. Хь.) 2. *Шыхэр ятIэм зэщIиштат, ягу зэрымыггэуэ тыжуи хэкIэзызыкIырт.* (КI. Т.)

Лэжыгыгээ 285. КъыфтхыкI, скобкэхэм дэт инфинитивхэм деепричастие кытегвэакIауэ хэвгэуэвурэ. Деепричастие кызырэхуа суффиксыр шIэфтхэз.

1. СтIоным бгээдэст еггэджакIуэр (*еджэн*). Абы и пашхьэм илът диктантхэр, б-нэ классым хэххэм (*ятхын*). 2. ГьуэлгыпIэкум (*илъын*) джэдур жейрт (*гэурымын*). 3. Жэм лъхуагыашIэр шхэхьу, (*буун*) пшIантIэм кIуэжырт, Iэхьуэм (*кыикIыжын*). 4. ЖыггэкIым къудамэ дэкIейхэр (*квешэхын*) фIэрыукIэм ирипхаш, къудамэхэр (*зэкIэщIэпхын*) жыгыр кIын шхьэкIэ.

**зэбгэурыту
еджэу**

■ Деепричастиехэм суффикс **-у//уэ, -урэ** зэрышыхтам и хабзэр кыжыфIэ.

Глагол зыггээжым деепричастие зыггээж кытохьукI. Деепричастие зыггээжхэр кьохьу деепричастие зымыггээжхэр кызырэху суффиксхэмкIэ.

Нанэр шыгум ист, IэлэщI Iувыр [з] [рш] шэкI [а] уэ.

Лэжыгыгээ 286. Дэтхэнэ деепричастиехэр зыггээж, дэтхэнэхэр зымыггээж?

1. Корчагиныр къэтэджыжаш, башыр зышIигьакыуэрэ. (Н. О.) 2. Кьуалэжхэр зэрызехьэу, жьыбггэм дэхуарзэу блэбыры-

быкыртн уафэ джабэпллым кытешырт, зрадзыхыжырти шылтэр зууфа пшалэм хэбзэхэжырт. (КІ.Т.) 3. Ишхээрэжь гуащлэр, зимыхьэкъужу, шыфэм зыпхидзу мэлапщэ... (Щ. А.) 4. Псыншлэу кхъухьлатэм кыггэээжри нэхъ хуэм зишлауэ ди шхьэм кытеувэжаш. (Щ. А.) 5. Курортым шылэхэм дыгьэ зрагъэурт, шылыу загъазурэ.

§ 69. Деепричастниер шхьэкІэ, бжыгьэкІэ зэхъуэкІа зэрыхьур.

☉ Таблицэм фыкьеджэ. Деепричастниер зэрыт шхьэр вгъэбелджылы. Шхьэр къзыгьэлъагьуэ аффиксыр кьэфпсэлъ. Сказуемэр зэрыт шхьэмрэ бжыгьэмрэ деепричастниер зэрытымрэ зэтэхуэу плэрэ? Сказуемэр зэрытыну шхьэр, бжыгьэр сыт зэпхар?

Шхьэ:	Закъуэ бжыгьэ:	Куэд бжыгьэ:
Япэ	Сэ[сы] щысу сотхэ	Дэ[ды] щысу дотхэ
2-нэ	Уэ[у] щысу уотхэ	Фэ[фы] щысу фотхэ
3-нэ	Ар[а] щысу матхэ	Ахэр[а] щысу матхэ

Глагол-сказуемэм ешхьу, адыгьэбзэм деепричастниер шхьэкІэ, бжыгьэкІэ зэхъуэкІа шохъу, езым (деепричастием) хэлъ лэжыгьэр къзылэжыым екІуу.

Деепричастием иІэ бжыгьэ мыхьэнэри кьэгьэлъэгьуа зэрыхьур шхьэ префиксымкІэш.

Глагол лъэмыІэсым 3-нэ шхьэм деж префикс иІэкъыми, куэд бжыгьэ кьагьэлъэгьуэн шхьэкІэ, деепричастием суффикс -хэ- пагьэуэвэнкІэ мэхъу, ш а п х ь э: *А кафеи цІыхухэр щытхэу цошхэхэр.*

Сказуемэм е подлежащэм пыт суффикс -хэ-м деепричастием и куэд бжыгьэр кьегьэлъагьуэ, ш а п х ь э: *А кафеи цІыхухэр щыту цошхэ.*

Лэжыгьэ 287. Фыкьеджэ, деепричастниер зэрыт шхьэр, бжыгьэр вгъэбелджылыурэ.

1. Унэм и гупэкІэ кІарц жьауэм,
Шэнт лъахьшэм тесу Мадинэ,
ДжанэшІэ схунду, сыгуфІэу,
ЩІэст, си гухэхъуэр иІэту. (Щ. А.)

2. Зэгүүнэгүү командиритүр зегүүрүгүш, кьрата топхэмрэ езыхэм ялэ минометхэмрэ кьаггэсэбэпу льяагапэр кьаштэну. (Къ. Б.) 3. Мылэрысэхэр ашыкхэм ярыфлхьэ, фымыубэрэжүрэ. 4. Зыкьомрэ зыдгээпскла нэужь, пшахьуэм дыхэлүү дыггэм зедгьяжьэрт. 5. Гүүэгүр цлэнтхүүэрыгүүэц, умыпашцлээрэ зеклүү.

■ Схуиду деепричастием шхьэ префикс дапшэ пыт, дэтхэнэ шхьэхэм ей ахэр?

КъызытехүүкI глагол-сказуемэм ещхүү, деепричастием пытнкIэ хьунуш шхьэ префиксу тIу-шы: зылэжьым, зэлэжьым и шхьэ, и бжыггэ кьаггэлъяагүүэхуэ, ш а п х ь э х э р:

УкгээсцIыхуауэ сыныпноплгэ. Уи тхылгхэм сахэбгэаплгэурэ. ФыкгээсцIыхуауэ сыныфноплгэ. Си тхылгхэм фезггэа-джэурэ.

Лэжыггэ 288. Псалзэухахэр кьифтхыкI, скобкэхэм дэг инфинитивхэр деепричастие фцIыурэ. Шхьэ префиксхэр шлэфтхьэ. Деепричастием нIэ шхьэр, бжыггэр вгьэбеджылы.

1. Дэ (*дыхьэхын*) деплгаш спектаклым. 2. Ар зэллгэа кинокартинэм и гугүү ишIыжырт (*дыхьэшхын*). 3. Сэ сыккэкIуэжырт блын газетым статья зэрыстхыном (*егупсысын*). 4. Нартыху цIынэхэр (*кьыхэщыпыкIын*) шхьэхуэу вгьэтIыль. 5. (*Мышхьэхын*) пщэдджыжь кьэс гимнастикэ шIы. 6. ШIалэ цыкIухэм мэзым кьышакIухьырт, дэтхэнэ зы Iэуэлъяуэми (*цIэдэIун*), удз зэмылIэужыггүүэхэр (*кьрачын*). 7. Гуашхьэмахуэ дызэрыдэклэ шIыкIэр (*бжесIажын*) дыкIуэжынш.

■ КьыжыфIэ деепричастие кьызэрыхүү суффиксхэм я тхыкIэр.

§ 70. Деепричастием и зэман формэхэр.

◎ Фыкгеджэ. Сказуемэр дэтхэнэ зэманым ит, деепричастием-шэ?

1. *ФIыуэ зыдгээпсэхуауэ адэжIэ докIуэ, Iуашхьэм дыхуэкIуэу.*
2. *Шахмат джэгуу цысхэщ.* 3. *Уэ ущылгүү уоджэ.* 4. *Сэ сызэллгэкIыурэ сыккэкIуэжаш.*

Деепричастиехэм зэман формитI ялэщ: блэклэ зэман формэрэ ит зэман формэрэ. Блэклэ зэман формэ зилэхэр зэфIэклэ лэжыггэ кьызэрыкI деепричастиехэщ. Адрейхэр зэфIэмьклэ лэжыггэ кьызэрыкI деепричастиехэщ.

Блэклэ зэман формэ зилэр суффикс **-уэ-клэ** кьэхьу деепричастнехэрш. Блэклэ зэман формэм (причастием ешхьу) суффикс **-а** илэш, ш а п х ь э: *Зыхуэпауэ сыщыст. Кино деплэуэ дыкьоклуэж.*

Ит зэман формэм зэман кьэзыгьэлыагыуэ аффикс гуэри илэкьым (абыклэ ар причастием ешхьш). Апхуэдэ зэман формэ зилэ деепричастнехэр кьохьу суффикс **-у//уэ, -урэ-хэмклэ**. *Хьэмым дытесу нартыху дотхэ. Нартыхур ттхьыурэ матэм идодзэ.*

⊙ Зэвгьалшэ: деепричастиемрэ ар зэпха сказуемэмрэ зэманклэ зэтехуэрэ?

*щыту тхащ хэлъу йоджэ зиггэщлэрэщлауэ кьэклуащ
щыту матхэ гьуэлгьауэ йоджэ зиггэщлэрэщлауэ кьоклуэ
щыту тхэнуш зиггэщлэрэщлауэ кьэклуэнуш.*

Деепричастиемрэ ар зэпха сказуемэмрэ зэманклэ зэтехуэнклэ хьунуш (ишхьэклэ ит шапхьэм щыщ кьэфхь).

Сказуемэм кьыгьэлыагыуэ лэжыгьэм нэхьапэ деепричастием кьилуатэр кьэхьунклэ хьунуш (шапхьэ кьэфхь).

Апхуэдэу зэманклэ зэээгь деепричастиемрэ сказуемэмрэ зэпыщлэ мэхьу:

	<i>кьыщлэклащ</i>		<i>кьыщлэклащ</i>
<i>зихуапэурэ</i>	<i>кьыщлокл</i>	<i>зихуэпауэ</i>	<i>кьыщлокл</i>
	<i>кьыщлэклынуш.</i>		<i>кьыщлэклынуш.</i>

Мы шапхьэхэм деепричастием и зы формэ лэуужыгыуэр сказуемэм и зэман формищми епхауэ щытыну кьозэгь.

Лэжыгьэ 289. Деепричастиемрэ сказуемэмрэ зэдзылауэ кьыхэфтхькл.

Деепричастием кьыгьэлыагыуэр лэжыгьэ зэфлэклэ хьэмэрэ зэфлэмыклэ?

Деепричастиемрэ сказуемэмрэ зэманклэ дауэ зэхушты: тлүми кьагьэлыагыуэ лэжыгьэр зы зэманым кьыздэхурэ хьэмэрэ деепричастием хэль лэжыгьэр нэхьапэ кьэхьурэ?

1. Уашхэр тхьцлэклэ телъу мэжей. 2. Шыр щлэклуэрыкыуэ маклуэ. 3. Нартхэр хасэм шызэхуэсауэ уэ кьожьэри зэхэсш. (*«Нартхэр»*.) 4. Бэдынокьуэ нартхэми яхэмыхьэу, зыщыщри

ярымгыашлэу, здеклуэжри ямышцлэххэу, и анэ и деж клуэжаш.
(«Нартхэр») 5. Багъ куэншыбхэр хадэм ихьурэ зы лъэныкьуэклэ
кышцлидзауэ трегуашэ. (Къ. Хъ.)

Лажьыгъэ 290. Сказуемитым шыцу кыхэгъэщар деепричастие фшын
фтхы, къезэгъ земайхэм ивгъэувэурэ. Деепричастиехэр фызэгуаклуэ цхьэм
ивгъэувэ.

Зэрыгъуэзэн: *йоджэ, шылтц — еджэу шылтц, еджауэ шылтц.*

1. **Йоджэ**, шылтц. 2. **Зэныкьуэжъуаш**, джэгуаш. 3. Экзамен-
ным **зыхуэзгъэхъэзырын**, сот.

Б. з. Лажьыгъэ 291. Сочиненэ фтхы «Бжыхьэм ди мэзыр» е «Гъэмахуэм ди
губгъуэхэр» темэм теухуауэ. Сыт хуэдэ псалъэ зэхэлхэр, суффиксхэмклэ къэхъуа
псалъэхэр кышывгъэсэбэпа фи тхыгъэм? Щэфтхы зэрызэхэт ихьэклэ зэпывуд
ахэр.

Пейзажкэ эджэр сыт? Фигу къэвгъэклыжыт.

§ 71. Деепричастие оборотыр.

⊙ Псалъэ кыхэгъэщыхэр зэпха псалъэхэм шыгъуу къэфпсэлъ.

Сыт хуэдэ псалъэ а кыхэгъэщыхэр зэпхэхэр?

1. *Гум щлэцла шитлыр хуэмурэ клуэрт, я тхэклуэмэхэр
зэблаггэплгъу, зэзэмызи кышэпырхъыкыу.* 2. *Зэгушлэр
кышцладзащ, музыки сыти емыуэу.* (К. А.) 3. *Жьы мащлэ
кгопцэ, жьы щхэклэхэр трилгашлэу.* (Т.)

Адрей глагол формэхэм хуэдэу, деепричастием иэнклэ
хъунуш езым къепхыжа псалъэ.

Деепричастием езым къепхыжа псалъэхэр шыгъуу дееп-
ричастие оборотклэ йоджэ.

Ицхэмклэ шапхэхэм кышывгъуэту къэфпсэлъа псалъэ
зэпхэхэр деепричастие оборотхэщ.

Деепричастие оборотым псалъэу хэтыр зэдэшыгъуу сказуе-
нэм и зы обстоятельствоу хоувэ.

Сказуемэм и ужьклэ шыт деепричастие зи закъуэр е оборо-
тыр пошхэхуклэ къэпсэлъыклэклэ, запятойкли кыпагъэклэ.

Лажьыгъэ 292. Къыфтхык, деепричастие оборотыр кыхэвгъэбеджылык, щэфтхэурэ.

⊙ Деепричастием епха псалгэм сыт кыггьэлъаггьуэр: деепричастием хэлъ лэжыггьэр зытехуэ предмет хэмэрэ ар кышыыхуэ зман, щыпнэ, кьэхтукнэ?

1. Сосрыкгуэ жьэгум дэст, дэным ириджэгуу. (*«Нартхэр»*.)
2. Лъэпщ джатэр ищри фидзэжаш, зыхуэфашэм иритыну. (*«Нартхэр»*.) 3. Кпалсэлъэрышэу зызыукгуэднйуэ кьажэ шыхэр ераггьыут щым зэрытеплъаггьукыр. 4. Махуищ енкнэ бий икгуэ-тым яужь иту, кьалэщлэхуэр зэтраукнэу кгуаш ротэр, Азов тенджызым бгъэдыхьэху. (*Къ. В.*) 5. Хы тхьуа тафэм и щыгу тету пшэхэр жыхэм кышцауггьуей. (*М. Г.*) 6. Жьым тесу псым йопыдж. (*Псалгэжыщ.*)

⊠ Деепричастнэ оборот пыщхэхуклахэмрэ пымышхэхуклахэмрэ вгъэбелджылы.

Адыгэбзэм деепричастием кьепха псалгэр шытынкнэ хьунуш лэжыггьэр кьэзылэжыу, деепричастием и подлежащэу, щ а п х ь э: *Колхозым и председателыр кьеджауэ, жэмшыр правленэм макгуэ. Председателыр кьеджауэ* псалгытгыр зэпхаш, подлежащэрэ сказуемэрэ зэпха зэрыхуэ хабзэм тету. Ауэ апхуэдэ деепричастнэ оборотри псалгэухам и сказуемэм (*макгуэ*) и зыпкыггьуэу мэув.

Лажыггьэ 293. Кьифтхыкнэ, деепричастиехэр деепричастнэ оборот фщгуэрэ. (Точкэхэм я пкнэ кьэзэгъ псалгэ вгъэууэрэ.) Сказуемэмрэ деепричастием хэлъ лэжыггьэр кьэзылэжымырэ зы хэмэрэ щхэхуэхэ?

1. ... сыкьеджауэ, библиотекэм сохыж. 2. ... шыгуфкыклауэ сэлам ирех, и узыншаггьэ, и гуэхухэм шлоупшнэ. 3. ... симыгуэ сэ докладым зыхуээггьэхьэзырыфынуктым. 4. ... кьигуэхуауэ, дэлъхур кьалэм макгуэ. 5. ... игъэуцгынауэ, ггуэгур ятлэт

Деепричастием, е причастием, е инфинитивым епхауэ шытынкнэ хьунуш. Псалгэм щхэкнэ: *Дыггэр кьыдэкгуейгурэ уафэгу дыдэм иувауэ жьэражгьэу итт.* (*Т. Хь.*)

Кьыдэкгуейгурэ деепричастием епхаш *иувауэ* жыхуннэ деепричастием, абы хэлъ лэжыггьэр кьызырыхуэ щыкнэ кыггьэлъаггьуэу.

Деепричастием, деепричастнэ оборотыр псалгэухам определэнэу кышыкгуэнкнэ хьунуш, щ а п х ь э: 1. *Унэ гупэм деж стГол шытщ, стГолтепхгуэ плъыжь тепхгуэжауэ.* 2. *Сабийм ираггьэшхаш кашэ, тхгуцгынэ хэлгу.*

+ **Лажыгыгээ 294.** Фыхъеджэ. Деепричастнер, деепричастнэ оборотыр псалгээхам зэрыхэувэр зэхэвгэки: обстоятельственнэу хьэмэрэ определенэу? Дэнэ деж кыхуэт запятой?

1. Пэшым лышхуэ кыщыкыаш джэдыгу гьуэжь шыгыу.
2. Куэд дэмыкыу унэм кыщлэкIащ генералыр офицер зыщыплI шIыгыу. (*Къ. Б.*)
3. Трактор бригадэм деж япэу Софят кышилгээгьуар шиху жыг шхьэкIитхуш Iур нэхъ лгьагэу нэхъ шхьэ бапхьэу икIуэтауэ адреи шыр нэхъ лгьахьшэу нэхъ зэкIужуи запсауэ. (*Ш. I.*)
4. ПшIантIэм ду шIыкIу дэтт куэд лгьандэрэ нартыху ирамькIутауэ. (*КI. А.*)
5. Сэ спэмыжыжьэу хьэгьуэ-жыжь шытт кIэншэу, жьабгьуэу, и жьэ IуфакитIыр Iурылэу. (*Т. Хь.*)
6. ЗэлэшIэха сэххэм я кум чы шабэкIэ хуа набжэр Iутш зэлшIэхэт сэххэм я кум пхьэбгьубжэ шIыкIу кыдэтш и шхьэм хьар иIэрэ езыр шIыхуу лэжауэ. (*Къ. Хь.*)
7. ШитIыр кьэмыувыIэу кIуэрт... (*КI. А.*)
8. Аслгьэн кIуэрт кызымыплгьэ-кIыу. (*Т. Хь.*)

■ Деепричастнер е деепричастнэ оборотыр определенэу хэувамэ, ар зэлхар сыт хуэдэ лкыгыгээ? Обстоятельствэу хэувамэ-шэ?

Деепричастнер морфологическэкиэ зэпкьрыхыныгээ.

1. Деепричастие.
2. ПэшIэдзэ формэр (кызытекIа глаголыр инфинитив формэу).
3. Шхьэ, бжыгээ (деепричастием хэлъ лэжыгьэр зылэжыым ей, зэлэжыым ей).
4. Зэман формэ.
5. Зыгээзэж, зымыгээзэж.
6. Псалгээхам хэтхэм шыщу егьэшIылэныгьэкIэ зэпха псалгээр (сказуемэр е нэгьуэшI глагол формэ), зэкIуныгьэкIэ зэпха псалгээр (псалгээхам и подлежащэр е езы деепричастием хэлъ лэжыгьэр кьэзылэжыыр — мыхьэнэкIэ абы и подлежащэр).

Зэрызэпкьрахым и шапхьэ:

ЖьэрыIуатэу
зэпкьрыхын:

ТхыгьэкIэ
зэпкьрыхын:

Зи изыгьуэ мазэр кьыдэкIуэтгяуэ уэгум кьигуфIыкIырт.
(*Къ. Хь.*)

КъыдэкIуэтеяуэ — деепричастие, *къыдэкIуэтеин*, блэкла зэман формэщ, зымыгъээзэжщ, ешанэ щхъэщ, закъуэ бжыгъэщ, егъэщIылIэныгъэкIэ епхаш, *къигуфIыкIырт* — сказуемэщ, зэкIуныгъэкIэ епхаш *мазэр* подлежащэм.

КъыдэкIуэтеяуэ — деепр., *къыдэкIуэтеин*, бл. зэм. ф., зымыгъ., 3-нэ щхъэ, з. бж., егъэщI. епх., *къигуфIыкIырт* — ск., зэкIу. епх., *мазэр* подл.

Къытегъээзэжыныгъэ.

Къызэрытрагъээж уицIэхэмрэ лэжыпхъэхэмрэ.

1. ДеепричастиекIэ зэджэр сыт?
2. Деепричастие р глаголым зэрешхъу иIэхэр къыжыфIэ:
  - а) Деепричастие сыткIэ зэхъуэкIа хъурэ?
  - б) Деепричастие зэфхъуэкI щхъэкIэ, бжыгъэкIэ.
  - в) Деепричастием и зэман формэхэм фытепсэлтыхъ.
3. Деепричастие дауэ къэхъурэ?
4. Деепричастие зыгъээзэжыр дауэ къэхъурэ? Абы и шапхъэ къэфхъ.
5. ЩымыIэныгъэ къикIу деепричастием сыт хэувэр?
6. Деепричастие обороткIэ зэджэр сыт? Абы и шапхъэ къэфхъ.
7. Деепричастие хэту псалъэуха зэхэфлхъи ар псалъэухам зэрыхъуа пкъыгъуэр къыжыфIэ?
8. Деепричастие, деепричастие оборотыр дауэ епха хъурэ зи кIэрыдзэн псалъэм?
9. Деепричастие инфинитивым, причастиехэм, нэгъуэщI деепричастием епхауэ къэкIуэнкIи хъуну? Апхуэдэм и шапхъэ къэфхъ.
10. Деепричастие, деепричастие оборотыр зэрыпщхъэхукIым и гугъу фIщы. Шапхъэ къэфхъ.

Лэжыгъэ 295. Фыкъеджэ. Деепричастиехэр морфологическэкIэ зэпкърыфх, фымытху. Иужь ит псалъэухам хэт деепричастиехэр зэпкърыфх, фтхуэрэ.

1. Лу аргуэру и усэм бгъэдэтIысхъащ. ТхылъымIэ хужь напэшхуэ къыгуэтри бгъэдэтIысхъащ, и усэр тритхыкIу: псалъэхэр зэгъэкIуауэ, уэрэд тхыкIэм тету, хъэрфхэр зэрыбкIэ тегъауа хуэдэу, егугъупэу усэр итхырт, и щхъэр тIэкIу Iушэ ищIауэ. (КI. А.) 2. Псыхъуэм игу щIэкIар къызэрыгъуэтыжа хъунт, метрищэ нэхъ IумылIэту къыгъээзэжри дыгъужьыр зэ къиуфэрэ-

зыхыжаш икӀи триуантӀери псым шхьэщыту ищхьэрэкӀэ нунэтӀаш, зигъэпагӀэу. (Къ. Хь.)

■ Ялэ псалъэухам хэт деепричастиехэр кызырхыуа суффиксхэм я тхыкӀэр кыжыфӀэ.

Джыжыгъэ 296. Фыкъеджэ. Деепричастием морфологическӀэ зепкӀрыфх, фымытхыу.

Макъыр нэхъри ин мэхъу, лӀыжым ӀэдакӀэ жьауэ ещӀри мэтэджыпэ, зеплӀыхь, уафэмкӀэ доплӀей. Абы хэту и дамэхэр дыгъэм пэлыду, гъуагъуэу кхъухьлӀатэ гуэр, жыг шхьэкӀэхэм йолусэ жыпӀэну, псынщӀэу ди шхьэщыгумкӀэ блэлӀэтыкӀаш, щӀалэхэм я бэлӀтокухэмкӀэ, я пыӀэхэмкӀэ кхъухьлӀатэзехуэм гуфӀэхээрэ сӀлам ирахыурэ. АрщхьэкӀэ псынщӀэу кхъухьлӀатэм кыигъээжри, нэхъ хуэм зищӀауэ, ди шхьэм кыӀтеувыӀэжаш. ДыплӀэри, дыгъэ напэр уныгъэзӀагъужу, кхъухьлӀатэм и ужьыр хьэндьрабгъуэ хужь куэд хъуаш. ЩылтӀэ щхъуантӀэм ахэр кытетӀысхьэным кыхуэпӀашӀэ шхьэкӀэ, хьэуа сабыр абыхэм еубзэ щӀыкӀэу, щӀиупскӀэурэ кыгъакуэртэкъым. ЩӀалэхэм ахэр къаубыдыну, я Ӏэхэр шияуэ къажыхьырт. ЛӀыжым и башыр Ӏэ сэмэгу лъэныкъуэмкӀэ иӀыгъщи, абыхэм закъыкӀэрымгъэхуу, зыгуэр кызыӀэригъэхьэн мурадкӀэ, и Ӏэ ижъ лъэныкъуэмкӀэ дӀэбейурэ къежыхь.

■ Ялэ псалъэухар зепкӀрыфх псалъэухам я пкыгъуэкӀэ. Сказуемэхэм зэхъуэкӀа зырыхуу сыт хуэдэ суффикс япыт? Сыт хуэдэ мыхьэнэ абыхэм къагъэзӀагъуэр? (Зэвгъапщэ зэм ар пыту, зэм пымыту къэфпсӀэурэ).

■ Фэ фызэджахэм шыщу сыт хуэдэ рассказым и пычыгъуэ мыр? Хэт ар зытхар?

Б. з. Мы пычыгъуэм адӀкӀэ фэ кыпыфщи фткы сочиненэ, псалъащхъуэ иӀэу: «Мэрем Бот пезукӀэщӀэм зырыщыгуфӀыкӀыр».

НАРЕЧИЕ.

§ 72. Наречием и мыхьэнэр.

⊙ Псалъэ кыхьэгъэщӀэхэм упщӀэ яхуэвгъуэу.

Дэтхэнэ псалъэм епха ахэр? ЗӀпха псалъэм и гъусэу къэфпсӀэ дэтхэнэ кыхьэгъэщӀахэри.

1. *Пицэдей узыхуцлэггүажын Гуэху нобэ умылэжь. (Псалгэжыц.)* 2. *Хьэуа кьабзэмкIэ хуигу дыбауэурэ, хуэмурэ дыкээкIуэжырт. (Т. Хь.)* 3. *Сэ жыслэну мурад зыхуэсцIа таурыхьыр адэ сигу лгашцIэм шыжейт, зикI кьэмышу. (Хь. А.)*

Кьыхэгъэша псалгэхэр наречнеш.

Наречиер псалгэ лгэпкыггүэщ, лэжыггэр кьызэрыху шыкIэ, кьыщыху зэман, нэггүэщI обстоятельствоэхэр кьыггэ-лгэаггүэу.

Наречиехэр упшIэ зэмылгэужыггүээхэм жэуап хуоху, абы елытауи я мыхьэнэкIэ зэшхэшоки разрядитхуу:

1. Лэжыггэм и кьэхьукIэ, дауэ? сыт хуэдэу?: *псынцIау, насыпныфIау, пицIыуэ, тхуритхуу, ераггкIэ.*

2. Лэжыггэр кьыщыху шыпIэ, дэнэ? дэнэкIэ? дэнэ де ж?: *ицхгэрэкIэ, ипицкIэ, ялэм, ицхьэмкIэ.*

3. Лэжыггэр кьыщыху зэман, дапщэщ? сытым шыггүэу?: *нобэ, зэи, зыггэ, зымахуэ, пицыхьэщхьэ, иужькIэ, иггашцIэм, асыхьэтым, иджыпсту, сытым шыггүу.*

4. Лэжыггэр кьызэрыху мардэ, дапщэрэ? сыт хуэдизрэ?: *дапщэрэ, сыт хуэдизрэ, Iэджэрэ, куэдрэ, икгукIэ.*

5. Шхьэусыггүэ, сыт шхьэкIэ?: *ауэ (жыггүуIум жыгыр ауэ иуIуркгым), (и) нэхейкIэ.*

Наречиер глаголым епха хабзэщ.

◎ Кьыхэгъэша наречиехэр зэпха псалгэхэм шыггүу кьэфпсэлъ. Сыт хуэдэ псалгэ лгэпкыггүэ наречиехэр зэпхахэр?

1. *ИкгукIэ си гуапэу содаIуэ сэ ди цIыхухэм жалэ уэрэдхэм (Хь. А.)* 2. *А шIалэггүалэм яIэта гуфIэггүэ уэрэдыр апхуэдизкIэ инти, жэлым и ггүэ макгыр зэхэтхыжыртэкгым. (Хь. А.)*

Наречиер епхауэ шытынкIэ хьунуш плыфэцIэм е нэггүэщI наречием.

Лэжыггэ 297. Фыкьеджэ, наречиехэр вгэбелджылы. Абыхэм упшIэ яхуэвггэу, я мыхьэнэр кьэвггэалггүэ.

1. Ауэрэ си кьарур шIокI, си шIэныггэншаггэм и зэфIэкIри тIэку-тIэкуурэ и кIэм нос. (Хь. А.) 2. Иджы машинэщ сытри

зэрагъэзащэр ди цыхухэм. (Хь. А.) 3. Псыр апхуэдизу щыцэти дзэм дыхьэрт, ущефэкIэ. 4. Губгъуэм зыщхьэ-зыфэу, и гьунапкъэр нэм кыыхуэмыубыду, жыжьэу зеубгъу. (КI. Т.) 5. Зэ адэкIэ, зэ мыдэкIэ триуантIэу псы цыкIур мэзым щлэжырт, хуэму. 6. Пщэдджыжьым пшагъуэ псылэр ищхьэрэкIэ кыкIри кьалэм кыщхьэщыгъуэлъхьащ.

*мыкIуэмытэу
ешаелIауэ*

Лэжыгъэ 298. КъифтхыкIи наречиехэр зы екъуакIэ, ар зэпха псалъэр екъуантIкIэ щлэфтхъэ. Фыкъеджэ, наречиерэ зэпха псалъэмрэ къэвгъуэтурэ. Наречием ушцIэ хуэвгъуэу. Къигъэлыагъуэ мыхьэнэр кыжыфIэ. ВгъэзащIэ лэжыгъэ 282-мкIэ.

Лэжыгъэ 299. Псалъэуха зэхэфлхьы фтхы, наречиехэм зэман, щылIэ, лэжыгъэм и къэхьукIэ, мардэ къигъэлыагъуэу хэту. Наречиехэр щлэфтхъэ, ушцIэ хуэвгъуэу.

Наречиер зэхъуэкIа хьуркыым падежкIи, щхьэкIи, бжыгъэкIи, зэманкIи.

Наречиер псалъэухам хоувэ обстоятельство зэмылIэужыгъуэу, сказуемэу. Псалъэм папщIэ: *Псыр уэрэ егъэзыхыгъуэм къош. Пщэдейщ дэ дыщылэжъэнур.*

Наречием зэлътытыныгъэ степенхэр иIэщ (Еплъ нап. 161-м.)

Лэжыгъэ 300. Наречиехэм ушцIэ яхуэвгъуэу. Псалъэухам зэрыхуэвэ кыыгъуэр (обстоятельствоу е сказуемэу) вгъэбелджылы.

1. Дадэр даушцыншэу шысш. (Т. Хь.) 2. Махуэ зыбжанэкIэ тельдыджэу уэфIу шытащ. (Н. О.) 3. Сымаджэужыпкъэти, ерагъыут абы кызыерикIухыфыр. 4. Иджыпстуш хьэщIэхэр кышысар. 5. Гъатхэмрэ бжыхьэмрэщ жыг шыхасэри шаухьуэнщIри. 6. Мэлыкъуэ къуажэм пшапэр псынщIэу шызэхоуэ. (Щ. А.)

7. Дыгъэм абы напэ псыфхэр Акъужь хьэщIэр пщIащэ хэжIуэтауэщ шахуилгъэщIыр. цыкIлэхэм Губжыуш, пхьашэуш зэрыщIихур. (Щ. А.)

▣ Наречие кыыхгъэшахэр къифтхыкI, абыхэм синоним къахуэфхы фтхы, синоним гъэгъу зыхуэхъум екъуакIэ кIэлъхьауэ.

Сказуемэ-наречием наклоненэ мыхьэнэр егъуэт, унафэ наклоненэ фIэкIа къэмынэу.

Лэжыгээ 301. Фыкьеджэ. Наречиехэр псалтэухам зэрхэуэвэ пкыгьгуэр вгэзбелджылы. КыфтхыкIа наречиеэр зэрыт наклоненэр зыхуэдэр тефтхэ, гэкIэшIауэ (а.— зэрIауатэ, у. с.— условно-составительнэ, фI.— фIэфIынгьэ).

1. Нышэдибэтэкьэ уэ ушежьэн хуеяр? 2. Дэнэ мы гьэ каникулым уздэшыIар? 3. Мыбдежш япэми ди палаткэр здэшытар. 4. Пшэдэйтэмэ, арат поход дыщыкIуэнур! 5. Абы университе-тыр кыщиухыр егIанэгьэ? 6. — Пшыхьэщхьэ кышихьыжынур тхылъыр? — Хьунш, пшыхьэщхьэми.

§ 73. Наречиехэр кызэрэхьуэ щIыкIэр.

⊙ Наречиехэр кызэтекIа псалтэ лъэпкыгьгуэхэр зэхэвгьэки. Сыт хуэдэ щIыкIэкIэ (суффикс пьувэкIэрэ, псалтэпкь зэхыхьэкIэрэ) кызэрэхьуар?

1. *Акгьылыр жьжьэу маплэ, нэр абы и лъагьуэм ирокIуэ. (Псалгэжьщ.)* 2. *«Мыпхуэдэу иджыри махуэ зытIуш кIуэжмэ, гьавэм еуэнуш»,— жегэ Лунин, уафэр кызэпиплгьыхуэр. (Къ. Б.)* 3. *Офицерхэр шьтхым псынциIау щхьэпрыкIри щIытI куум дыхьаш. (Къ. Б.) Мыбдеж щысакгьын хуейт.*

I. Суффикс пьувэкIэрэ наречие кьатохьукI:

1. ПльыфэцIэхэм;
2. БжыгьэцIэхэм;
3. ЦIэлапщIэхэм.

II. Наречие кьохьу псалтэпкь зэпыхьэкIэрэ.

III. Наречие кьохьу нэгьуэщI псалтэ лъэпкыгьгуэм и мыхьэнэм зихьуэжурэ. (*Махуэм солажэ, пшыхьэщхьэм соджэ*).

§ 74. Суффикс -у//уэ-кIэ пльыфэцIэм кьытекI наречиехэр.

⊙ Наречиехэр кьэвгьуэт. Ахэр кызытекIа псалтэпкьхэр кьэф-псэлъ. Сыт хуэдэ пльыфэцIэ ахэр?

1. Губгьуэм шыпсэу псэушхьэхэм я макь зэхуэмыдэхэр пэрыэншэу, хуиту дэнэ лъэныкьуэкIи кыщыIурт. (*Щ. А.*)
2. КIыфым псынциIэу шIым и нэклум зыкьриубгьуаш. (*Къ. Хь.*)
3. Мазэ нурыпсым удзыфэ-удзыфэу зэщIила тенджыз абрагьуэр Iуфэм щхьэхынзу, жэуэ, мыхьейуэ адэ жьжьэу шолъагьу. (*М. Г.*)

⊙ Суффикс *-у//уэ-кIэ* нэгъуэщI сыт хуэдэ псалтэ лIаужыкыгуэ кьэхъуу вджа фэ?

⊙ Обстоятельственнэ падежым сыт хуэдэ кIаух иIэ мыбелджылы склоненэм деж?

ЩытыкIэ кызырыкI пльыфэцIэхэм наречие кьатохъукI *-у//уэ-кIэ*:

1. ПльыфэцIэм кьытригъээзжурэ: *дахэ-дахэу тхэн, псынцIэ-псынцIэу Iэбэн.*

2. ПльыфэцIэм кьытримыгъээзжу: *ин — ину псалъэн, фIы — фIыуэ зэгъэщIэн усэр.*

Лажыгыгъэ 302. КьыхэфтхыкI, пльыфэцIэм кьытригъээзжурэ кьэхъуа наречиехэр щхьэхуэу, пльыфэцIэм кьытримыгъээзжурэ кьэхъуар щхьэхуэу. Наречие кьызырыкыу суффиксыр щIэфтхъэ.

1. Анэм *нэщхьейуэ* и кьуэр гьуэгуанэм хуигъэхьэзырырт. (Н. О.) 2. ТепIэнщIэлъыныр *щIэх-щIэхыурэ* дыгъэ егъэун хуейщ. 3. ИжырабгъумкIи сэмэгурабгъумкIи кIыфIу кьэлъагъуэрт шы-хунIэ нэщхьей шынагъуэхэр. (А.) 4. Жэмал и нэхэр зэуэ кьилыдыкIаш, и нэкIум уэру лъы кьилъадэри тхъуэплъ кьэхъуаш. (Къ. Хъ.) 5. Ашыкым ису игъашхэ тхъэкIумэкIыхьхэм яшхын щIэх-щIэхыурэ иритырт щIалэ цIыкIум. 6. А лъагъуэхэм иджы кьахэхъуаш нэгъуэщI лъагъуэщIэ, нэшэкъашэу, штабым IукIрэ мэзым щIыхьэу. (Щом. А.) 7. Хуабэ-хуабэу зихуапэри Башыр кIуаш кьэрэгъулыну.

гьуэщIу

■ Кьыхэгъэща наречиехэм антоним кьахуэвгъуэти фтхы.

⊙ Суффикс *-у//уэ-кIэ* пльыфэцIэхэм кьатекI наречиехэм сыт хуэдэ лексическэ мыхьэнэ яIэ (сыт хуэдэ разрядым щыщ)?

КьызытекI пльыфэцIэм иIэ зэлъытыныгъэ степеным хуэдэ наречием иIэ хабзэщ, псалгэм пащIэ: *Адыгэхэр нэхэ кьуэдыIуэрэ зыхуэзэу щыта лъэпкъэхэм я псалгэжь кьыхыхьаш адыгэбзэм. МафIэгур псынщIащэу кIуэрт.*

кьууэ

Лажыгыгъэ 303. Кьыхэгъэща псалгэхэм щыщу дэтхэнэхэр наречие, дэтхэнэхэр пльыфэцIэ? Сыт хуэдэ зэлъытыныгъэ степенъ яIэ абыхэм?

1. Дыгъэ гуашцэм шыр **цлэх дыдэу** игъэгъушаш. 2. Абы (Исхэкъ) и уэрэдым езыр зытес алашэри гум шлэцлэ шитри **нахъ тыншу** дэклүэрт, арцхэклэ гур **нахъ псынцлэ** хьуртэкъым. (КГ. А.) 3. **Пасэ дыдэу** хасэ къэклыгъэхэм шыщ псылагъэ фыуэ зылбагъу гуэдз, хъэ, пхы, н. Бжын, пхы хуэдэхэм я жылэ жьгъейхэр сантиметр 1—2 нэхърэ **нахъ куууэ** хасэркъым. 4. Андрей пыхьэщхьэхэм **нахърэ нахъ жыуэ** ныщхьэбэ Мурат унэм къеклүэлэжаш. (Къ. Хъ.) 5. Клуэ пэмти Налшык **нахъ цлэрыуэ** зэрхъур ар курорт къалэу зрыщытым и закъуэжкъым. Апхуэ-дабзэу ар туризмэм, альпинизмэм, спорт зэхъзэхуэм я къалэщ. («Луашхьэмахуэ».)

Обстоятельственнэ падежым ит пльыфэцлэмрэ пльыфэцлэм кытеклэ наречиерэ зэхэвгъэклыфын хуейщ, абыхэм зэхуэдэ суффикс-клэух ялэу шытми.

Обстоятельственнэ падежым ит пльыфэцлэр шылэцлэм епхауэ, абы и определенэу (е сказуемэу) шытынуш, щ а п х ь э: *Мы гъуэгум автобус псынцлэу тлу цызоклуэ.* Наречиер глаголым епхаш, псалъэухам обстоятельствоу хэувэу, щ а п х ь э: *Мы гъуэгум псынцлэу машинэ цызеклуэркъым.*

Лъэжыгъэ 304. Фыкъеджэ. КъыхэфтхыкI — къыхы-гъуйтлү, наречиер зэлха псалтэр и гъусэу, пльыфэцлэр зэлха псалтэр и гъусэу.

**ямылейуэ
еггэлейуэ**

I. 1. Адыгэ ажэгъафэр хьэлэмэгу псэ быдэу кыщцлэкIаш. (Т. Хъ.) 2. А махуэр фагъуэт. Пшэр уалэ-уалэу Дыгъэм шхьэхынэу теджэдырт. (Ш. А.)

II. Псы уэрхэу абджыфэм
Салькъыныр къыхехур,
Бгыху задэу пшэрытхэм
Псыр хьушцлэу къохуэхыр.

Узыншэу, гуашцлэфлэу
Фыхэхуэу, цлэблэбэ,
Лы быдэу, лэрыхуэу
Зывгъасэ, вагъуэплхэ.

(Ш. А.)

▣ КъыхэфтхыкIа наречиер зэлхар сыт хуэдэ псалтэ лъэлкыгъуэ? Пльыфэцлэр-щэ?

Лъэжыгъэ 305. КъифтхыкI, скобкэхэм дэт пльыфэцлэхэм суффикс -у//уэ-клэ наречие къатевгъэкIуэрэ. Абыхэм шыщ хэвгъэуэвурэ псалъэуханилI зэхэфлхьы фтхы.

Нэхъ (*насэ*) хэсэн, икьукIэ (*гурьIуэгъуэ*) тхын, (*жьы*) ежьэн, (*ин*) псэлъэн, (*жыжьэ дыдэ*) уафэгъуагъуэ кышыIун, (*нэхъ фIы*) тхын, (*псынщIэ*) пшапэ зэхуэн, (*дэгъуэ*) зыхуэгъэхъэзырын.

■ Фыкьеджэ фтхам. Къэвгъэхъуа наречиехэм сьт хуэдэ степенъ яIэ? Наречиехэм я степеным сьт къагъэIагъуэр?

§ 75. Суффикс *-у//уэ-кIэ*, *-э*, *-рэ-кIэ* бжыгъэцIэхэм къатекI бжыгъэцIэ-наречиехэр.

⊙ Фыкьеджэ. БжыгъэцIэ-наречиехэр къэвгъэIагъуэ. Сьт хуэдэ бжыгъэцIэ мы наречиехэр кызытектIар? 1. *Бгъуэ егъапщIэ зэ ныуицI. (Псалгъэжыщ.)* 2. *Бгъэр куэдрэ уэмэ, и дамэр мэкъутэ. (Псалгъэжыщ.)* 3. *ЕджакIуэхэр щырыщу зэбгъурыуаш.*

Суффикс *-у//уэ-кIэ* зэрабж, зэрэзэкIэлъыкIуэ, зэрагуэш бжыгъэцIэхэм наречие къатокI. Апхуэдэ шапхъэщ ищхъэкIэ зэпкърыфхэхэр.

Зэрабж, зэрагуэш бжыгъэцIэхэм наречие къатокI **пщIы-м** нэс суффикс *-э-кIэ*, **пщIым** и щхъэкIэ суффикс *-рэ-кIэ*, **щ а п х т э**: *зэ, тIэу, пщIэ; пщIасIузрэ..., тIощIрэ ерэ..., тхуэрыт-хуэ, тIощI-тIощIрэ, бэрэ, зыбжанэрэ.*

Б. з. Лэжыгыгъэ 306. Фэ фщIэ хъэкIэкхъуэкIэхэм я гугъу хуэфщIу (зыщы-псэур, и теплър, и шхыныгъуэр, абыхэм я зэраныгъэр-сэбэпыгъэр, н.) фи ныбжьэгъум письмо хуэфтх. Сьт хуэдэ псалгъэ зэхэлъ кыщывгъэсэбэпа фи тхыгъэм? ЩIэфтхъэ ахэр.

Лэжыгыгъэ 307. КъыфтхыкI, щIэфтхъэ наречиехэр кызытектI псалгъэпкъхэр зы екьуакIэ. Наречие кызытэхъуа суффиксыр екьуаитIкIэ щIэфтхъэ. Фыкьеджэжурэ фытепсэлъыхъ, зэрэзэпкърыфхам хуэдэу.

1. Джэгум хэт гупыр зэуэ мамыр хъуат. (КI. Т.) 2. Къуажэм гуарцэ Iугъуэ кыдеху — ар, фэлъырым хуэдэу ишауэ, уафэгум занщIэу докIуей. (КI. Т.) 3. Зэ бакъуэмэ, тIэу зегъэпсэху. 4. Зэпымычу зы жэщ-махуэм и кIуэцIкIэ хым и Iуфэм толъкъун тIэу къоуалIэ. 5. Спортсменхэм кругыр хэрыхэ къажыхъаш. 6. Пионерхэр тIурытIу зэбгъурыуаш. 7. Дисэ: Зэ къитхъ щIыгъуэр шэней дегъэщI, тIэу пщIэгъуэр плIэней дегъапщIэ. (Ш. А.)

**зырызу
тIэу**

■ БжыгъэцIэхэм къатекI наречиехэр сьт хуэдэ разрядым щыш?

Бжыгъэццэхэм къатекI наречиехэм бжыгъэццэ-наречиекIэ уеджэ хьунуш, бжыгъэццэ мыхьэнэри абыхэм зэралэм кы-хэкIкIэ.

Лажыгъэ 308. КъыфтхыкI, скобкэхэм дэт бжыгъэццэхэм наречие кы-тевгъэкIуэрэ. Фыкъеджэжурэ зэкърыфх наречиехэр кызытекIа псалъэкъхэр зыхуэдэ бжыгъэццэр, наречиехэр кызырыхьуа суффиксхэр.

1. Фызыр кабинетым и бжэм хуэм цыкIуу (*зы*) теулуаш, (*етIуанэ*) теулуаш, нэхъ ин зригъэщIри, щымыхьум бжэкъур иубыдри къеIащ. 2. Стадионым и къежэкIыпIэр (*тху*) къэжыхьын хуейт. 3. Багъ и жыг тIэкIум я лъабжыэр гъэр кызызрихьэрэ (*тIу*) щитIыкIащ, (*щы*) ипщIащ... Абы нобэ кыхуаша пхэ гулъэр и пIэм (*плIы*) иригъэлэкхьукIащ. (*Къ. Хъ.*) 4. КомбайнитIыр (*щырыц*) къекIуэкIыжмэ, нартыху хьэсэр къэхын яухырт. 5. ЩалитIыр злеуэрт къарукIэ: зым шылъу IэпщэкIэ (*щэщI*, *тху*) зыкытриIэтыкIащ, адрейм (*тIощI*) зэрызыкыт-риIэтыкIыфар.

■ Къыхэгъэща бжыгъэццэ-наречиехэр зэрызэхэт IыхьэкIэ зэкърыфхи зэрагуэщ бжыгъэццэм суффикс *-э*, *-р*-кIэ наречие кызызрытекI хабзэр кыжыфIэ (бжы-гъэццэм кытригъэзэжыху, суффиксми кытригъэзэжэр?).

⊙ Къыхэгъэщахэр сыт хуэдэ псалъэ лъэкпкыгъуэ? А псалъэхэр зэвгъапщэурэ кыжыфIэ суффикс-кIэухыр зыпыувэр псалъэ лъэкпкыгъуэкIэ зыхуэдэр.

1. Зэ толькыуным дамэкIэ *еIусэу*, зэ *шабзэу* пшэм *пхыльгэту* ар (Борэнпежьэр) мэкIий — а бзу хьыжьэм и кIий макъым гуфIэгъуэ хэту пшэхэм IупщIу нызэхыхыр. Ар борэным зэрыхуэлэр — а кIий макъым, дауи, хэтщI ТекIуэныгъэм къару *пхъашэу*, *фIэщ хьуныгъэу* абы хэлъыр мис а макъым *кы-хэлукIыу* нызэхыхыр пшэхэм *наIуэу*. (*М. Г.*) 2. Нартхэм гъэщIэгъуэну дыцэ жыг гуэр яIащ. («*Нартхэр*».) 3. *Жыжьэу* уллэмэ, къурш шхэ хужь *кIыхьхэу* къыпфIэщIырт нартыху самэшхуэхэр.

4. Хьэрхуэрыгъэм и нып Хьэсэ бгъуфIэм и нэз псоми плъыжьыр/Хьэуам *хуарзэу* хо- Вагъэбдзумэр *пшэру* щахь. джэгухь. (Щ. А.)

■ Къыхэгъэща наречиехэр кызытекI псалъэкпкыр пычыгъуэ дапщэ хьурэ? И кIэр сыт хуэдэ макъкIэ нухрэ?

⊙ Фигу къэвгъэкIыж деепричастие кызэрыхъу суффикс **-у//уэ-м**, падеж кIэух **-у//уэ-м** я тхыкIэр.

Обстоятельственнэ падежым (мыбелджылы склоненэм деж), деепричастием, наречием яIэ суффикс-кIэух **-у//уэ-р** зы лIэужыгъуэщ, я тхыкIэри зэтохуэ.

Лажыгъэ 309. КъифтхыкI, скобкэхэм дэт инфинитивхэм деепричастие, пльыфэцIэ, бжыгъэцIэхэм наречие къатевгъэкIыурэ. Фыкъеджэж фтхам, зэм суффикс **-у**, зэм **-уэ** шIэфтхар кыжыфIэурэ.

1. Уэрам зэблэкIыпIэм и плIанэпэм, бжыхъ лъагэ нейм (*кыщхъэпрыплъын*), кхъуэшынныщхъэ унэ плIимэ цIыкIу кытетщ. Бжыхъым и зэхуэдитыр пкIумэ, сэхышхуищ хэтщ, тIур (*зэпэцIахын*), тIур (*зэпэцIэтын*). (Къ. Хъ.) 2. Куэбжэпэм шыт шиху жыгитIым я къудамэ псыгъуэхэр жыы шабэм (*мащIэ*) шIиупскIэрт. (Къ. Хъ.) 3. Уафэр гъуагъуэрт. ЗэкIэлъыкIуэу (*тIу*) шыблэ уащ.

⊙ Фыкъеджэ. Псалъэ кыыхэгъэшахэр зэвгъапщэ: сэмэгурабгъумкIэ итхэмрэ ижырабгъумкIэ итхэмрэ сыткIэ зэтехуэрэ, сыткIэ зэщхъэщыкIрэ? (КызытекI псалъэ лъэпкыгъуэкIэ, кызэрытекI суффикскIэ, зэпха псалъэкIэ, псалъэухахэм зэрыхэувэ пкыгъуэкIэ.) ДэтхэнэмкIэ итхэр сыт хуэдэ псалъэ лъэпкыгъуэ?

Лу **занщIэу** гум итIысхъащ, кыэным тесу.

Гу хьэлъэр **хуэмурэ** кIуэрт. (КI. А.)

Мурат ищIэрт и анэр **мамыру** дэтхэнэ зы Iуэхуми зэрегулсысыфыр. (Къ. Хъ.)

Дыгъэр **пэзэзу** щхъэгум кытехъат. (Щ. А.)

Машинэр куэдрэ **щымыту** ежъэжаш. (Къ. Хъ.)

Мурат я пщIантIэм дыхъэжри зы дакыкъэкIэ пщIантIэкум кыщызэтеувыIаш, **гупсысэу**. (Къ. Хъ.)

Суффикс **-у//уэ-кIэ** къэхъу наречиехэмрэ деепричастиехэмрэ зэщхъщ: тIуми зэхуэдэ суффикс зэралэмкIэ, зэхуэдэ упщIэ зэрахуэувымкIэ, псалъэухам зэрыхэувэмкIэ (обстоятельствэу), тIури глаголым епхауэ зэрыщытымкIэ.

Ауэ ахэр зэхэвгэкIфын хуейщ: деепричастиер кызы-техукир глаголырщ.

⊙ Наречиер суффикс *-у//уэ-кIэ* кызы-техукир сыт хуэдэ псалгэ лъэпкыыгъуэ-хэра?

**ЕкIуу псалгэн.
Нэсауэ фIыщ.**

Лэжыгыгэ 310. КъифтхыкI, хьэрф дэгъэхуахэр дэвгъэувэжурэ. Наречиер зы екъуакIэ, деепричастиер екъуаиткIэ шIэфтхэ.

1. 1. ЕкIуу бгъэдыхъаш генералым лы пIашэр. (Къ. Б.)
2. Офицерым и пкъым екIуу шынел шыгът. 3. Командирыр лы курыт, лы зэкIужт, военнэ джэдыгу кIэщI шыгъыу, хьэукIныIэ хуабэ шхьэрыгъыу, Iэшэ-фашэр къеблэкIауэ, и набдзитIыр сырыхуу, эзыр лэтинэу. (Щом. А.)

II. Дыгъэр и гъуэм нэбл...гъэрэ
Мэзым бгъунжу кыыху...плъэкIыу,
Щ...кIуэ пшыIэр зытет нэлкъым
Бзийри шабэу къеубзэжу—
Лыжь дж...гуакIуэм и жь...кIэхум
Iэ дилъэжри къэуващ. (Щ. А.)

⊙ КыжыфIэ, сыткIэ зэшхь икIи сыткIэ зэшхьэщыкIрэ деепричастиемрэ наречиерэ?

§ 76. Суффикс *-у//уэ-кIэ*, *-дэ-кIэ* цIэнапщIэхэм къатекI цIэнапщIэ-наречиерэ.

Зыгъэлъагъуэ цIэнапщIэхэм, шхэ цIэнапщIэхэм наречие къатокI суффикс *-у//уэ-кIэ*. Ахэр куэд хьуркъым: *ауэ гъэтIылъ, моуэ, апхуэдэу, мыпхуэдэу, мопхуэдэу; сэр-сэру, уэр-уэру, дэр-дэру, фэр-фэру, эзыр-эзыру*.

Суффикс *-дэ-кIэ* зыгъэлъагъуэ цIэнапщIэ *мы, мо, а*-хэм къатекIащ *мыдэ, модэ, ада* наречиерэ.

Послеложнэ падежым и кIэух *-кIэ*-р яIэу абыхэм къатокI *мыдэкIэ, модэкIэ, адэкIэ* наречиехэр.

⊙ Фыкъеджэ, дэтхэнэ псалгэ кыхэгъэшахэр цIэнапщIэ, дэтхэнэхэр наречие?

⊙ Наречиехэр кызырэхуа шыклэр кыжыфлэ.

Шхэ цлэпапшлэхэмрэ абыхэм кьатекла наречиехэмрэ зэвгьа-пцэ зэрызэхэтклэ.

1. Джэдур ауэ лускыым дзыгьуэгьуэм. 2. «Дэр-дэру иныжьхэм дайзэуэфынкыым»,— жагаш лыжьхэм. («Нартхэр») 3. Абы (иныжькым) игу флы зэрымлыр Уэзырмэси кьишлат. («Нартхэр») «Уэ усат цыху, дэнэ укьикла, шхэ мыбы укьэкла?» — еупшлат Уэзырмэс цыхубзым. («Нартхэр») 5. Нартхэр гуфлэри абы и ужь зыкьрамыгьэлъагьуу иуващ. («Нартхэр») 6. Сабий унэм шылэ цыкьлүхэр **езыр-езыру** машхэ.

Цлэпапшлэ мыхьэнэри лүпшлү зэрахэлтым кыхэкклэ, цлэпапшлэхэм кьатекла наречиехэм цлэпапшлэ-наречиеклэ уеджэ хьунуш.

Лажыгылэ 311. Фыкьеджэ, наречиехэр кьэвгьуэтурэ кьэфлсэлъ, кызытекла псалъэ лэпкыгьуэхэр вгьэбеджылы. Наречиехэр зэхэфтхыкь, я лексическэ мыхьэнэм тешыхьауэ (зышыш разрядклэ).

1. Мыкьан гурыхуэу кышлэкьынши, хьэрф псори езыр-езыру зригьэщлауэ, иджы дэнэ деж тхылгымплэ шылыу ильэгьуами кьештэри кьоджэ. Мыкьан зыуи кышыхьуакыым кьэхьуар. Іэнкуну стлолым кызырыбгьэдыхьа дьдэм ешхьу, Іэнкуну бгьэдэкьыжри и уыплэм уыжащ. (КІ. А.) 2. Куэдрэ абдеж зышлэжьэ хьунутэкьым альпинистхэм: уэсукхьуэ кьежьэнклэ хьунут. 3. Зикьл машл-куэди уаер нэхь клашхэ хьуртэкьым. 4. Псалъаплэм ит жэмышым жиІэм псори едалуэрт шыму. 5. Ауэ думыгьэщл-тлэ. Дегьаун дызэгурыгьалуэ: уэрэ сэрэ хэт и адэр нэхь лъагэу шытами, кьазыр абы ишхынш. («Дыщэ кІ.») 6. Ауэрэ мэл гуартэр уэрамыбгьуэм техужьыкьл еджаплэ унэ зэтетышхуэм нос. (Хь. А.)

⊙ Наречиехэр кызырэхуа шыклэм фытепсэлъыхь. Суффикс -урэ-р сыт хуэдэ Іыхьэхэу зэхэт? Апхуэдэ суффиксклэ нэгьуэщл сыт хуэдэ псалъэ лэужыгьуэ кьэхьуу фшлэрэ?

Сэтэней дахэр тэджащ, цыхубз уэчылуи уващ. Дахэурэ, хуэмурэ мэпсалъэ, Іээурэ, щабэурэ мэгие. (Щ. А.)

Суффикс зэхэт **-урэ-кIэ** пльыфэцIэ зыбжанэм наречие кьатекIыну кьозэгь. Мы суффиксыр зэрызэхэт Iыхьэр, **-рэ-м** кильхэзэ мыхьэнэр кьэфшIащ, деепричастиер шьвджим шьгьуэ.

Лажыгызэ 312. Суффикс **-урэ-** зыпыт псаллэхэр кьыхэфтхыкI, деепричастие шьхэхуэу, наречие шьхэхуэу.

1. Зэран хуэмыхьун шьхэкIэ, хуэсакьыпэурэ кьудамэр хуэмурэ иутIыпшыжащ атэлыкьым. (Т. Хь.) 2. Дыгьэм зыкьиIэтырт мыпIащIэурэ. (Т. Хь.) 3. ПцIащхьуэхэм я абгьуэхэр ятIэм кьыхащIыкIыурэ унащхьэхэм, гуэшыщхьэхэм кIэрашIыхьхэрт. 4. Сэри шIэх-шIэхьурэ сыпсчэуIурт, сызэрыпэллэм гу лъезгьэтэн си мураду. (Т. Хь.) 5. Пури шыму дькьэкIуэжырт. (Т. Хь.)

◎ Наречие зэлъабжьэгьухуэ сэмэгурабгьумкIэ итхэмрэ ижырабгьумкIэ итхэмрэ кьэвгьуэти зэвгьапщэ.

ДэнэкIэ уплэми, псори шьхуантIагьэщ.

Сытым шьгьуэу уухыну сочиненэр тхын?

Сэ зэ Кьрым зыщызгьэпсэхугьащ.

Дэнэки шыплъагьур шьхуантIагьэщ.

Абы сыт шьгьуи сочиненэр елIалэу етх.

Абы зэи Кавказ кьуршхэм кьышикIухьатэкьым.

§ 77. ШьIэцIэхэм, пльыфэцIэхэм, наречиехэм кьатекI наречиехэр.

◎ Фыкьеджэ, кьыхэгьэща наречиехэм сыт хуэдэ мыхьэнэ яIэ? ЗэхэфтхыкI ахэр зыщыщ разрядкIэ. КьыжыфIэ ахэр кьызытекIа псаллэ лъэпкьыгьуэхэр.

1. *Бжыхьэр шIыIэт, псом хуэмыдэу жэцIкIэ.* 2. *Пщыхьэцхьэм колхозхэтхэр клубым кьыщызэхуэсащ.* 3. *ШьхьэгьубжитIым кьыдидз нэхур ныбжь гуэрым зэман-зэманкIэрэ кьуэкIуадэрт.* (Кь. Хь.) 4. *Гьэмахуэм ищхьэрэкIэ кэриху жьы хуабэм пщыхьэцхьэм шегьэтри, акьужь шIыIэтыIэ кьопцэ.* 5. *ФыкIэ кьыумыгьэщIар IейкIэ кьэбгьэцIэнкьым.*

Суффикс **-кIэ-кIэ** шыIэцIэ мыкуэдым наречие кьытокI, зэман, шьIыпIэ кьагьэлъагьуэу (феплэ ищхьэкIэ зэпкьрыфха шапхьэхэм).

А суффиксымкIэ пльыфэцIэ мыкуэдхэм кьатекI наречиехэм кьагьэлъагьуэр шыпIэщ е лэжьыгьэм и кьэхьукIэщ.

Союз-суффикс **-и**-кIэ наречиехэм наречие кьатокI, мис апхуэдэхэр: *дапцэщ — дапцэщи, дэнэкIэ — дэнэки, дэнэ деж — дэнэ дежи, дэнэ — дэни, зэ — зэи, дауэ — дауи, зыщIыпIэ — зыщIыпи.*

Лэжьыгьэ 313. Фыкьеджэ. Наречиехэр кьыхэфтхыкI. Абыхэм я мыхьэнэр, ахэр кьызэрыхьур кьыжыфIэ. Ахэр зэрызэхэт псалъэ Iыхьэкиэ зэпывуд.

1. Уэзырмэс езым и ныбжьэгьу цыкIухэм шадэдэжгукIэ, сыт шыгьуи ятекIуэрт. (*«Нартхэр».*) 2. «Уи кхьуэхэм я бжыгьэр сэ дэнэ шысшIэн?» — жиIащ нартхэм кхьуахьуэблэклиу ягьэклиуа шIалэм. (*«Нартхэр».*) 3. Колхозым и губгьуэр инш, дэнэкли шолъагьу гьавэ бэвыр, хадэ бэгьуахэр. 4. Гьэмахуэ зыгьэпсэхугьуэм ди егьэджакIуэр зыщIыпи кIуэртэкьым, я кьуажэ колхозым фIэкла.

Лэжьыгьэ 314. Фыкьеджэ. Кьыхэгьэща псалъэхэм дэтхэнэр наречие? Дэтхэнэхэр шыIэцIэ? Дэтхэнэхэр пльыфэцIэ?

**ерагькIэ
ерагьы**

1. **Махуэм** дыгьэм кьыгьэплъа шIым куабэр кьыхихужырт. (*Т. Хь.*) 2. **Жэщым** уэшхыфI кьешхати, дуней псор шIэрашIэт икли гуфIэгьуэт. (*Т. Хь.*) 3. **Махуэм** хуэмурэ зиужьащ. 4. **Гьэмахуэм** Iэжьэ шIы, **щIымахуэм** гу шIы. (*Псалъэжыщ.*) 5. Пасэу кьыхьа **щIымахуэм** зыгьэткIийрт. 6. **Иужьым** анэр сакьыурэ щIыунэм кьышIэклащ. (*Къ. Хь.*) 7. Бжьыхьэм шIлашэхэр гьуэжэ мэхьури пощэщыж. 8. **Бжьыхьэ** уэфIым и нэщэнэу **жэщыр** бзыгьэу, щIыIэу шытащ. (*Къ. Хь.*) 9. Шыгум и **ужьым** иту зы шыщIи жэрт. 10. Псым дыкьызэрикIауэ шыта пхьэ лъэмыжыр иджыри телът, ауэ **щIышIэ-щIышIэклэрэ** зэпыудат, зэгьэмбыжат. (*Къ. Б.*)

▣ Суффикс **-кIэ**-кIэ шIыпIэ кьэзыгьэлъагьуэ наречиехэр кьызытекIыр шыгькIэ кьызэрыкI пльыфэцIэ хьэмэрэ зыщыщ кьэзыгьэлъагьуэ?

**зэгуэрым
алъандэрэ**

Лэжьыгьэ 315. ШыIэцIэхэм, пльыфэцIэхэм, наречиехэм кьатекIа наречие хэту псалъэухангху зэхэфлэхьы фтхы. Фтхам фыкьеджэж, наречие шIэфтхьэ, зыхуэдэр, кьызэрыхьуа шIыкIэр кьыжыфIэ.

Лэжыгъэ 316. КъыфтхыкI, наречие рзыщ разрядхэр, къызытекIа псалъэ лэпкъыгъуэхэр, я къэхъукIэр врэбеджылы.

1. «Иджы зэ мæуэ тIыс»,— жиIэри хъэшIэр игъэтIысаш.
(КI. А.) 2. Сэ сыздэкIуэнур сщIэртэкъым: мыбдежым мэлхэр шогъуэ, модэкIэ хъэр мæгурым. (Л.) 3. ...МафIэм бгъэдэст фызыжытI, сабий куэд, бэлэбанæу хуэпа зы грузин къуэгу гуэр.
(Л.) 4. ГъуэгурыкIуэр жэщым куэдрэ шысами, пщэдджыжьым жыуэ къэтэджаш. 5. «ФыкъикI псынщIæу, зэбгрыкIæу дывгъакуэ, кхъуафэжьейр шэдым хрет»,— унафэ ищIащ Батрэзым.
(Къ. Б.)

§ 78. Наречие зэхэлъхэр, абыхэм я тхыкIэр.

⊙ Наречие къыхэгъэшахэр къыхэфтхыкI. Сыт хуэдэ лъабжьэхэу зэхэт абыхэм щыщ дэтхэнэ зыри?

1. *Зæгуэрим нартхэ санæхуафэ яцIат.* («Нартхэр».) 2. *Си псалъæкIэр ягу иримыхъауэ аргуэру зæлгъыжащ ахэр.* (Т. Хъ.) 3. *Иджыблагъэ зэхэта зæлущIэр гъавæ Iухыжыным теухуат.* 4. *Асыхъэтым цIыхухэм лъэныкъуэ зрагъэзащ.* (Щ. А.) 5. *МыдрыщIкIэ нæпкъ лъаггэм молдаван къуажэ цIыкIу тест.*
(Къ. Б.)

■ КъыфтхыкIа наречиехэм я тхыкIэр (зэпыту хъэмæрæ екъуа цыкIу дæту) къыжыфIæ.

**ИхъуреагъкIэ
губгъуэт.**

Псалъэ зэмылъабжьæгъу зэпыувæу къэхъуа наречие зэхэлъхэр зэпыту ятх, щ а п х ъ э: *зымахуэ—(зы+махуэ), мысыхъэтым—(мы+сыхъэтым), дяпэкIэ—(ди+япэкIэ).*

Наречиехэр къызэрыхъухэр щывджым шыгъуэ, фэ къэфщIащ плъыфэщIэхэм, бжыгъэщIэхэм (10-м ищхъæкIэ), шылæцIэхэм къытрагъэзæзжурэ къэхъу наречие зэхэлъхэр екъуа цыкIу дæту зэратхыр, щ а п х ъ э: *гун-гуну, мащIэ-мащIæу, пщыкIуэ-пщыкIузу.*

Лэжыгъэ 317. Диктантым зыхуэвгъэхъэзыр. Дамыгъэ □ зыдэт наречие зэхэлъхэр зэрытхылхэм хуэдæу — зэпыту, е екъуа цыкIу, е зэзыпх **ры** я кум дæту — фтхы.

1. Хьэцэпэцэр хъуаш, псынщIэ-
 □псынщIэу Iухыжын хуейщ. 2. Пхъэ-
 бгъур дапщэ□дапщэу зэтэльхьэн
 хуей? 3. Цыхухэр гуп□гупурэ
 клубым кыIухьэрт. 4. МащIэ□мащIэурэ жьым шигъэтыжаш.
 5. Фэр□фэру фи шыгъыным фыкIэлъыплъыжыфу зевгъэсэн
 хуейщ. 6. Зы□гъэ гъатхэр пасэ дьдэу кыхъауэ шытащ. 7. Кру-
 гыр дэ плIэ□плIэ къэджыхъаш.

*щIыху-сырыхуфэу
 цхъуэ-фIыцIафэу*

Хэвгъэуэ псалъэуха- хэм:	<i>зымахуэ...</i> <i>зы махуэ...</i> <i>асыхъэтым...</i> <i>а сыхъэтым...</i>
-----------------------------	--

■ Наречиехэр кызытекIа псалъэ лъэпкыгъуэхэр кыжыфIэ.

Иужь ит псалъэухам и схемэ фIшы.

Псалъэ зэпха зэхэжыхъа (фразеологизм) наречием
 хуэIуауэ, наречие мыхъэнэ иIэу, бзэм хэтхэщ, щ а п х ь э: *дэнэ
 дежи, сытым шыгъуи.*

Лажьыгъэ 318. Фыкъеджэ. Наречиехэр вгъэбелджылы. КыхъэфтхыкI ахэр
 гупитIу: зы лъабжъуэ шытхэр, зэхэлхэр. Наречиехэр кызытекIа псалъэ
 лъэпкыгъуэхэр, кызызыхъа шыкIэр кыжыфIэ.

1. Асыхъэтым къопсалъэ мезакIуэлI гупым ди нэхъыжыбыфI
 жьакIэхур. (Хъ. А.) 2. *Октябрь иным и пэкIэ адыгэбзэм и алфавит
 мызэ-мытIэу зэхалхъэгъащ, ауэ абыхэм гъуэгу ягъуэтIуэ
 шытжыгым.* 3. *Планыр бгъэзащIэ зэрхъунур кызызэхусахэм
 тIэкIу-тIэкIуурэ я фIэщ ищIащ Биболэт.* (КI. Т.) 4. *«ПсынщIэу
 лъаганIэм фыдэкIуей! — ажреIэ Пушкиным и гъуситIым. — Сэ
 мыбдеж сыхъэнэнщ зэкIэ».* 5. *ШыпIэ-щIыпIэкIэрэ уэс
 щIагъым чыцэ гуэрэн кыщIэплъырт.* (Къ. Б.) 6. *ИужькIэ е фэ
 фыкъэкIуэнщ, е къэкIуэнухэм яжефIэнщ сыздэщылтыр.* (Къ. Б.)
 Апхуэдэу ящIащ и гъуситIым, ауэ иджы ахэр сакъыу еплъыхуэрэ
 кIуэн хуейт. (Къ. Б.)

■ Иужьрей псалъэухам хэт сакъыу псалъэр зэпкырыфх морфологическэкIэ. Дэт-
 хэнэ псалъэм епха ар? Абы и ужькIэ запятой дгъэуvmэ, сьт хуэдэ зэхъуэкIыныгъэ,
 къэхъурэ?

Лажыгыгъэ 319. Фыкъеджэ. Фразеологизмэхэр кыыхэфтхыкIи наречие
якIэлъыфтх.

Зэрыгъуэзэн: *бэлыхь хэмыту — тыншу.*

1. Псышхуэхэм лъэмыж телъши, бэлыхь хэмыту хэти йокI,
2. Гъуэгущхуэхэм увылэгъуэ имыIэу машинэхэр ирожэ. 3. А
зэманым мэкъумэшыщIэхэр псэурт, ябгъэдэлъ шымыIэу. 4. Ишхьэ
течауэ щIалэм жриIащ и ныбжьэгъум хэлъ ныкъусаныгъэр.

⊙ Фыкъеджэ. ШымыIэныгъэ
кыигъэлъагъуэу наречием сыт
хуэдэ аффикс иIэ? Наречиехэр
псалъэухам сыт хуэдэ пкыы-
гъуэу хэува?

*ИужькIэ дызэхуэзэнщ.
Собранэм и ужькIэ.*

1. *Мынобэми, пщэдей щIидзэнущ колхозым нартыху тесэн.*
2. *Фэ фыщэжьэнуур пщэдейкъым — нэхъ иужькIэщ.* 3. *Зэ-
тэкъым, тIэутэкъым ар Москва къызэрыкIуар, итIани псори
фIэщIэщыгъуэт Инал.*

Лажыгыгъэ 320. Фыкъеджэ. Наречием и шымыIэныгъэ мыхьэнэр къэзыгъэлъа-
гъуэ аффиксыр къэвгъуэт. КъыфтхыкIи а аффиксхэр щIэфтхьэ.

1. МыкIасэу пIэрэ иджы жыг бухъуэнщIыну? 2. ЩIалэ
нэхъыжьыр мыхуэмыхуу йоджэ. 3. Декабрь мазэр мыхуабэу икIи
мыщIыIащээрэ икIащ. 4. «Мысымаджэу пIэрэ Уэзырмэс?» —
жалэри щIэупщIахэщ. (*«Нартхэр»*.)

Наречием морфологическэкIэ зэпкърыхыныгъэ.

1. Наречиеш.
2. Разряд.
3. Къызэрыхъуа щIыкIэр.
4. Зэлъытыныгъэ степеныр (пльыфэцIэхэм къатекIахэм).
5. Псалъэухам и пкыыгъуэм шыщу зэпхар, псалъэухам
зэрыхуэвэр.

Зэрызэпкърахым и шапхьэ:

ЖьэрыIуатэу
зэпкърыхын:

ТхыгъэкIэ
зэпкърыхын:

Пшэдджыжым телга пшэ гуэрэн зырызхэри зырызехьэурэ кгуэдыжащ. (Щом. А.)

Пшэдджыжым — наречиеш, зэман кьэзыгьэлга-гьуэщ, шыцэцэр эргативнэ падежым иту кьэхьуа наречиеш, причастие *телга* жыхуиэм епхащ.

Пшэдджыжым — нар., зэман кьэзыгь., шыц. э. п. иту кьэхьуа нареч., прич. *телга*-м епхащ.

Б. з. Лэжыгыгьэ 321. Изложенэ. Фыкьеджэ Кьардэн Бубэ и рассказ «Бгьащхьуэм» («Анэдэлхубзэ» 7 классым папшцэ).

Изложенэм и план зэхэфлхьэ. Псалгьащхьэ кьыхуэзвгупсыс.

Кытегьэзэжынлгьэ.

Кьызэрытрагьэзэж ушцлэхэмрэ лэжыпхьэхэмрэ.

1. НаречиекIэ зэджэр сыт?
2. Наречиеш и разрядхэр кьевбжэкI, шапхьи шIыгьужу.
3. Наречиешхэр дауэ кьэхьурэ, сыт хуэдэ псалгьэ льэлкыгьуэ-хэм кьатекIрэ?
4. Наречие кьызэрыхьу суффикс *у-//уэ*-м и тыхкIэ хабзэр кьыжыфIэ, шапхьи кьэфхьурэ.
5. Наречие зэхэлкIэ зэджэр сыт хуэдэхэра? Абыхэм я тыхкIэ хабзэр кьыжыфIэ, шапхьэ шIыгьужурэ.
6. Цэпапшцэ-наречиекIэ зэджэр сыт хуэдэхэра? Апхуэдэу цIэ тIуащцэ ялэнкIэ шIэхьур сыт?
7. БжыгьэцIэ-наречиешхэм фытепсэлгыхь, зыхуэдэм, апхуэдэу шIеджэм и гугьу фшIыуэрэ, шапхьэ шIыгьуж.
8. Суффикс *у-//уэ*-кIэ кьэхьу наречиешхэмрэ обстоятельствоно падежым ит пльыфэцIэмрэ сыткIэ зэшхь, дауэ зэшхьэщыбгьэкIыну ахэр? Псалгьэухам хэту наречиешми пльыфэцIэми я шапхьэ кьэфхь.
9. Деепричастиемрэ суффикс *-у//уэ*-кIэ кьэхьу наречиешхэмрэ сыткIэ зэшхь, сыткIэ зэшхьэщыкIрэ? ПсалгьэухаитI (зым наречие, адреим деепричастие хэту) фухуи зэвгьапшэ.
10. Наречиеш-псалгьэухам сыт хуэдэ пкыгьуэу хэувэрэ? Сыт хуэдэ ушцлэхэр яхуэуврэ абыхэм?

Лэжыгыгьэ 322. Наречиешхэр морфологическэкIэ зепкьырыфх: япэ ит псалгьэу-хапшIыр фымытхьу, адреим псалгьэуханщыр фтхьуэрэ.

1. Зэадээкхуэр хуэмурэ кIуэрт, зыми зыри жимылэу. (Т. Хь.)
 2. Атэлыкхым кыэжилам сегупсысыжу шIээдзаш. Ауди моуи сеплэри ар тэмэм кыссыхъужаш. (Т. Хь.) 3. Иджи си шым фIуэ зэ селээдэкхуэмэ, си мурадыр здэшыIэм сынэсынущ. (Т. Хь.) 4. Дыгхуасэ хуэдэу, пшэдджыжым дунейр кьабзэткхым, кIагхэпшагхэт, дыгхэр нэху зэрышу зэ-тIэу кышIэллэщ пшэ Iувми, зигхэпшIужауэ льягэми льяхъшэми плъагхуртэкхым. (КI. А.) 5. Сэ иджыпсту цIыхунтI кьудейш зи гугху сшIар. (Къ. В.) 6. ЕджэнымкIэ дяпэки ехъулIэныгхэфIхэр яIэну ехъуэхуаш тхакIуэр ныбжышIэхэм. 7. Уэсыр Iууу телэгт, и шхьэр штырыгху хъужауэ. (Къ. В.)

Лэжыгхэ 323. Фыкхеджэ. Наречиехэр кхэвгхуэти ахэр вгхэбелджылы мыбхэмкIэ: разрядыр, кхызэрхъуа шIыкIэр, кхызытекIа псалгэ лэпкыгхуэр.

1. Псалгэжхэм нэхэрэ нэхъ псыншIэу, нэхъ тыншу лэпкхэм зэлэпх цыIэкхым. (Ш. А.) 2. Нартхэ зэхуэсри аргуэру унафэ лцIащ жыгыр чэзууэ ахъумэн хуейуэ («Нартхэр») 3. «Пшэдей махуэ уэфI гхуээзджэ хъунуш»,— жысIащ сэ. (Л.) 4. ИхъурегхкIэ шымт, апхуэдизкIэ шымти, бадзэ блэлэзтым и макхымкIэ кхэлшIэнт абы здигхэза лээныкхуэр. (Л.) 5. ШыпIэ-шыпIэкIэрэ мылыр пхаудауэ шыхубэхэм псы кхыдахырт пэгункIэ, гуэгункIэ. (Шом. А.) 6. ЛIищыр гхуэгум тегу йох, асыхъэтым зыхыблү зэрыIыгхуу топышэхэр ипIауэкIэ кхышоуэ, тIэкIу докIри аргуэру кхохуэх. (Къ. В.)

Лэжыгхэ 324. Фыкхеджэ, наречиехэр кхэвгхуэт, ахэр зэхэфтхыкI, я мыхъэнкIэ упшIэ ахуэвгхуэвурэ. Сыт хуадэ псалгэ лэпкыгхуэм кхытекIа?

1. Хьы кхэп иныр бдзэжхэяшэ кхъуххым ирадэри тенджызым куууэ хадзэ. 2. Гхэмахуэ уэфI махуэм теплоходым уису Волгэ утетхуу сыту фIы! Сыту уардэу икIи Iэдэбу ежэхрэ ар! Дыгхэ бзийхэр лыдыжу зытридзэ абы и Iуфэхэр сыту дахэ! ДэнэкIэ уплэми, губгхуэ гхунапкхэншэхэм зышаубгху, зи хъугхуэ нэса шхьэмыжхэр жьы мащIэм шIегхэхъае, мээ Iувхэр я пшIашэхэмкIэ зэщIошхышхэ, удзхэр кIыру зэрыт мэкхупIэхэр шхъуантIабзэу кхольагхуэ. ЯтIагхуэм псыр хуэм дыдээрэ фIэкIа пхыжыркхым. 3. Псыр пшахъуэм псыншIэу пхож. 4. Торфыр ялэм белкIэ кхыхатIыкIыу шыташ.

(«Природэр зэрад ж тхылхым» шышш.)

Дэжыгыгъэ 325. ЛитературэмкIэ фэр-фэру фыкыызэджа произведенэ гуэрыр зытеухуар фтхы.

■ Фыкьеджежи фелль наречиеу кьэвгъэсэбэпахэм.

ЗИ ЩХЪЭ ХУШЫМЫТ ПСАЛЪЭ ЛЪЭПКЪЫГЪУЭХЭР.

Мы псалъэухахэм кышывгъуэт зи щхъэ хушыт псалъэ лъэпкыгъуэхэр. Ахэр псалъэухам зэрыхэува пкыгъуэхэр кы- жыфIэ. Сыт хуэдэ упщIэхэм жэуап яхуэхъурэ а псалъэхэр?

Адрей псалъэ кьэнахэм хуэбгъэуэв хъуну пIэрэ упщIэ гуэр? Ахэр псалъэухам и пкыгъуэу хэувэу пIэрэ?

Мы усэр ныцхъэщхъэ пщIондэ тестхыкIыныц икIи гукIэ зэзгъэщIэжыныц. «Труд» урокым деж цIыкIухэм бжэндэхъу абгъуэ фIэкIа ящIынкъым. Дэнэ укIуэрэ-тIэ?

Мы псалъэухахэм хэтщ послелогои, союзи, частици.

Послелогыр, союзыр, частицэр — зи щхъэ хушымыт псалъэ лъэпкыгъуэхэщ. Ахэр псалъэухам и пкыгъуэу хэувэркъым, упщIэ гуэрми жэуап хуэхъуркъым.

Апхуэдэхэщ псалъэуха блэкIахэм хэт псалъэхэу пщIондэ, икIи, деж, фIэкIа, -тIэ-хэр.

ПОСЛЕЛОГ.

§ 79. Послелогым и мыкхэнэр.

Дэжыгыгъэ 326. Псалъэухахэр кыфтхыкI, точкэхэм я пIэм кьэзэгъ псалъэ хэвгъэувэжурэ.

Мэзым дунеяплэ дьщыкIуам ... дэ бажэгъуэ куэд тлээгъуаш. Ди классыр зэрыIэдэбыфIэм ... блын газетым иратхаш. Ди библиотекэм еджакIуэхэм ... тхылыщIэ куэд къанаш. Мастерскойм ... инструмент куэд къащэхуаш. ЩэкI ... щIэмылыу тыкуэн дэтщ къуажэм. Нобэ ... абы и гугъу ящIакъым. Махуищ ... ар дэ кытпоплэ.

Псалъэухахэм хэвгъэуэ псалъэхэр послелогхэщ.

Послелогыр сыт шыгъуи зыдэщыгъу псалъэм и ужь иту къокIуэ икIи щхъэхуэу ятх, языныкъуэ послелогхэр зэрызэхэт

Гыхьэхэр щхьэхуэ-щхьэхуэу ятх: *зы сыхьэт и пэкIэ, историем и пэкIэ, шухэм я ужькIэ, Iэнэм унэрымIысхьэным и пэкIэ, унэм деж, уэрэмын нэс.*

Лажьыгъэ 327. КъифтхькI, послелогхэр зэпха шыIэцIэхэмрэ езы послелогхэмрэ шIэфтхьэ, шыIэцIэр зэрым падежыр кыжыфIэ.

Шэджагъуэ пIцIондэ уэсыр тIуужаш, уэрэмхэм деж псыхьэлыгъуэхэр шежэхаш. Бригадырым щытхьуу грамотэ кьраташ нарыху бэвым папшIэ. Нарыхур кышыдачыжым шыгъуэ, еджакIуэ шыкIухэр дэлэпыкъуэгъу хьуаш. Ученикыр тхылъым щхьэкIэ библиотекэм кIуаш. Библиотекэм нэс абы и гъусэу кIуаш и партэгъури. И партэгъум щхьэкIи тхылъ кыIихаш.

Послелогыр зэщхьэшокI къагъэлъагъуэ мыхьэнэкIэ:

а) шыпIэ къэзыгъэлъагъуэхэр: *и деж, и кIуэцIкIэ*, н.;

б) зэман къэзыгъэлъагъуэхэр: *пIцIондэ, лгандэрэ*, н.;

в) щхьэусыгъуэрэ мурадрэ къэзыгъэлъагъуэхэр: *щхьэкIэ, папшIэкIэ*, н.;

г) зыгъэбелджылы бжыгъэ мыхьэнэ къэзыгъэлъагъуэхэр: *хуэ-диз, нэблагъэ*.

И кIуэцIкIэ послелогым шыпIэм и мызакъуэу зэмани къегъэлъагъуэ, шапхьэ: *Мы мазэм и кIуэцIкIэ уэшх дыхуэ-ныкъуакъым.*

Лажьыгъэ 328. Щхьэусыгъуэ, мурад къэзыгъэлъагъуэ послелог зыхэт псалъэухантIрэ шыпIэ къэзыгъэлъагъуэ послелог зыхэт псалъэухантIрэ фтхы, послелогыр зэпха псалъэр зэрым падежыр кыжыфIэ.

Послелогыр глагол формэ щхьэхуэ гуэрхэми епхауэ къэкIуэнкIэ мэхьу, псалъэм папшIэ: *Уэ телевизорым уеплгъыным и пэкIэ, уи урокыр гъэзащIэ. Сэ урокыр щысщIым шыгъуэ, уэ телевизорым уеплгъаш.*

Лажьыгъэ 329. Послелогыр глагол формэ гуэрхэм епхауэ хэту псалъэухантI фтхы, послелогымрэ глагол зэпхамрэ шIэфтхьэ, глаголым кIэухуу пыувар кыжыфIэ.

Послелогыр зышIыгъу цIэр е глаголыр падеж кIэух пымыту къагъэсэбэпынкIэ мэхьу, а послелогымрэ ар зэпха псалъэмрэ зэщIыгъуу обстоятельствоу щытмэ, псалъэм папшIэ: *Бригадыр зымахуэ лгандэрэ къэкIуакъым.*

Адыгэбзэм и послелогхэм я мыхьэнэр префиксхэм ягъэ-эщцIэнкIэ мэхьу, псалъэм папщIэ: 1) *Шыр псым хыхьащ*; 2) *Тхылъыр стIолым телъщ*. *Хыхьащ*, *телъщ* жыхуэтIэ глаголхэм яныт **хы-**, **те-** префиксхэм послелог мыхьэнэ ягъэзащIэ: **хы-**м егъэзащIэ *и кIуэцIкIэ* послелогым и мыхьэнэр, **те-**м егъэзащIэ *и щIыIукIэ* послелогым и мыхьэнэр.

Бзэм нэхьыбэрэ кыщагъэсэбп послелогхэр.

ПщIондэ: *Пщэдeй пщIондэ сыножъэнщ*.

Нэс: *Ракетэр мазэм нэс лъэтащ*.

Къэс, къэсыху: *Нобэм къэсыху лэжъащ*.

ЩхьэкIэ: *Тхылъ щхьэкIэ библиотекэм кIуащ*.

ПапщIэ: *Уэр папщIэ сыкъэкIуащ*.

НэмыщI: *Фэр нэмыщI къэкIуакъым*.

Нэужь: *Уэшх нэужь хьэуар къабзэщ*.

ФIэкIа: *Зей фIэкIа мы мэзым кыщыкI щыIэкъым*.

Лъандэрэ: *Бжъыхьэ лъандэрэ услъэгъуакъым*.

Дeж: *Куэбжэм дeж шыгур кыщыувыIащ*.

Лэжыгъэ 330. Бзэм нэхьыбэрэ кыщагъэсэбп послелогхэм къагъэлъагъуэ (хьэнэ елытакIэ зэхэфтхыкI, зэман, щхьэусыгъуэ къэзыгъэлъагъуэ послелог хэт псалъэухаиппIи фтхы.

Лэжыгъэ 331. Послелог хэтү хьыбар кIэщI мэзым теухуауэ зэхэфлъхьы, фи радхэм ифтхэ. Послелогхэм къагъэлъагъуэ мыхьэнэхэр кыжыфIэ.

Кытегъэзэжыныгъэ.

Кыгъэрарщытэж упщIэхэмрэ лэжыпхьэхэмрэ.

1. Послелогыр зыхуэдэ псалъэ лъэпкыгъуэр, абы кыгъэлъауэр кыжыIэжын.
2. Послелогыр зыдэщIыгъу псалъэм и дэнэ лъэныкъуэкIэ уврэ, алгэр сыт хуэдэ падежым ит?
3. Эргативнэ падеж формэмрэ послелогымрэ сыт хуэдэ мыхьэнэ мылIэужыгъуэ къагъэлъагъуэрэ?
4. СыткIэ кыгуэкIрэ послелогыр зи щхьэ хушът псалъэ лэпкыгъуэхэм?
5. Послелогым щхьэусыгъуэ кыгъэлъагъуэу хэтү псалъэуха ибжанэ фтхы.

СОЮЗ.

§ 80. Союзым и мыхьэнэр.

Лажыгытэ 332. Псалъэухахэр зэхэфтхыкI: зы лъэныкыуэмкIэ псалъэуха кызырыкIуэхэр, адрей лъэныкыуэмкIэ псалъэуха зэхэлъхэр.

ЛъэныкыуэитIымкIи кышыывгъуэт псалъэхэр, псалъэухахэр зэрыщызэпха псалъэхэр. Сыт хуэдэ псалъэ ахэр?

Щымахуэ щыIэр къэсаш икIи жыг къудамэ блаблэхэр Iумыл хьэлгэхэм кырагъэгъуэлгэхаш. Ленэрэ Долэтрэ университетым цызэдоджэ. ЦыкIухэм я узыншагъэр ефIэкIуэн папшIэ, абыхэм гимнастикэ ящI. Щалэр жьыуэ икIи псыншIэ дыдэу станцим нэсаш. Жэмхэм Iусу иратыр нэхьыфI зэрыхуам кыыхэкIкIэ, абыхэм гъэш куэд къашIэкI хьуаш. Автобусыр къэувылаши, цIыхухэр кыокIыж икIи йотIысхьэ.

Псалъэухам хэт псалъэхэр е псалъэуха зэхэлгым хэт псалъэуха кызырыкIуэхэр зыр зым псалъэ гуэрхэмкIэ епхауэ кыокIуэ. Сыт хуэдэ псалъэ лъэпкыгыгуэу пIэрэ а зэлхыныгъэ къалэныр зыгъэзащIэр?

Союзыр — ар зи шхьэ хушымыт псалъэ лъэпкыгыгуэщ, псалъэухам и пкыгыгуэ зэлъэпкыгъухэр е псалъэуха зэхэлгым хэт псалъэухахэр зэрызэрапхш.

Лажыгытэ 333. Мы псалъэухантIыр псалъэухам и пкыгыгуэи псалъэм и лъэпкыгыгуэи зэлкырыфх, союзхэр къэвгъуэт, абыхэм зэрапхыр кыжыфIэ.

Космонавтхэу ныбжэгъу Николаеврэ Поповичрэ космосым кышызэдалъэтыхьаш. Жыгыр жьым игъэсысырт, икIи мыIэрысэ хьуахэр зырыз-тIурытIурэ кыпыхурт.

Кызырагъэсэбэп (я синтаксическэ къалэн) елгытакIэ союзхэр гулитIу ягуэш: 1) **сочинительнэ** союзхэрэ 2) **подчинительнэ** союзхэрэу.

Сочинительнэ союзхэш: **е, ауэ, абын, арщхьэкIэ, икIи, зэ** — **зэ**; сочинительнэ союз-суффиксхэш: **-и—и,-рэ—рэ,-ри**.

А сочинительнэ союз, союз-суффиксхэмкIэ зэрапх псалъэухам и пкыгыгуэ зэлъэпкыгъухэри псалъэуха зэхэлгым хэт псалъэуха кызырыкIуэхэри. Псалъэм папшIэ: *Лизэрэ Нинэрэ зы классым цызэдеджаш. Уэшх къеишхырт, дыгъэри къепсырт.*

Сочинительнэ союзхэм яхэтц кытезымыгъэээжи (ауэ, икИи, аби, арцхъэжIэ, н.) кытезыгъэээжи (зэ — зэ, -рэ — -рэ, -и — -и, н.), псалъэм папщIэ: *ГуахъуэжIыр дахэщ, бьдэщ икИи Iэрыхуэщ. Псырэ хуабэра фIыуэ ялгэгъу къэкIыгъэхэм.*

Сочинительнэ союзхэмкIэ зерапхым елытауэ, ахэр гупищу ягуэш:

- а) зэкIэлъызыхъ союзхэр: икИи, -рэ — -рэ, -и — -и-хэр;
- б) зепэщIэуэ союзхэр: ауэ, арцхъэжIэ, атIэ-хэр;
- в) зыгуэш союзхэр: зэ — зэ, е, хъэмэрэ-хэр.

Подчинительнэ союзхэш: щхъэжIэ, кыхъэжIэ, папщIэжIэ, н.; подчинительнэ союз-суффиксхэш: -мэ, -ми, -тэмэ, -тэми, н. Мы подчинительнэ союзхэмрэ союз-суффиксхэмрэкIэ зерапхыр псалъэуха зэхэлъым хэт псалъэуха кызэрыкIуэхэр арщ. Псалъэм папщIэ: *Дэ хуабжыу дыгуфIащ, ди еджагъэшхуэхэм мазэм «Луноход I»-р ехъулIэныгъэ хэлъу зэрытраутIыпщ-хъэфам папщIэ. Нобэ къалэм зылгыхъакIуэ дыкIуэныр зэпдгъэунутэкъым, машинэр жьыуэ къэкIуатэмэ.*

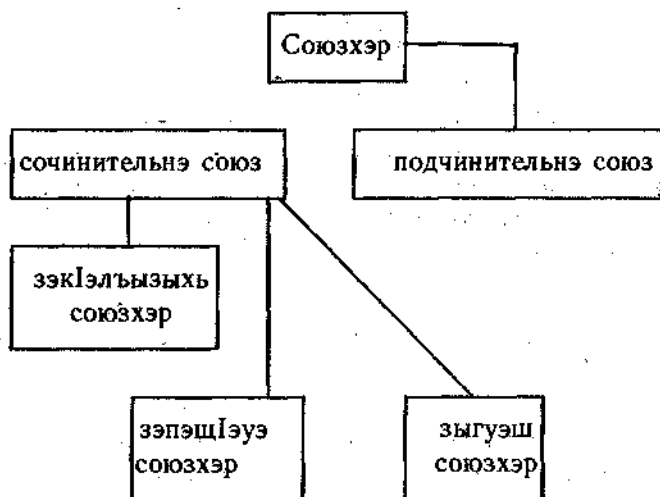
Зэхэвмыгъэгъуашэ: щхъэжIэ, нэужь, папщIэ псалъэхэр союзу кыщыкIуэкIэ, абыхэм зерапхыр псалъэухантIщ, ахэр послелог мыхъэнэ яIэу кыщыкIуэкIэ, ахэр зы псалъэ гуэрым дэщIыгъуу, епхауэ къокIуэ.

Лэжыгъэ 334. КъифтхыкI. Сочинительнэ союзхэм (-и — -и, икИи, ауэ, арцхъэжIэ, -рэ — -рэ, зэ — зэ, е) шыщу хуэфашэхэр точкэхэм я пIэ хэфтхэж, запятой дэщытыпхъэхэми вгъэувыж, кытезыгъэээж союзхэр щIэфтхъэ.

1. Ныжэбэ жэщыр кIыфIщ, хуабэщ ... уэмщ. 2. Уэшх къешхаш ... щIыр иджыри гъушэщ. 3. Нартыху дэзычыж ученикхэм я деж ... бригадирыр ... абы и къуэдзэр къакIуэурэ къакIэлъыплъырт. 4. Шэрджэс къуажэхэр зыбгъэдэс Инжыджышху... Инжыдж цIыкIу... Псыжь холъэдэж. 5. Нобэ зэхэ... уэ накIуэ ... уи шынэхъыщIэр нэгъакIуэ. 6. ЩIалэ цIыкIухэр... хъыджэбэ цIыкIухэр... Елбыргъэн мэзым кхъужь кърагъэщыпшну яшаш.

⊙ Мы схемэр зэпкырыфх, союзхэр зэрыгуэша лIэужьыгъуитIыр зэхэвгъэкI, а лIэужьыгъуитIым шыщу сочинительнэ союзхэр зэрыгуэшыжар зыхуэдэхэр фигу ивубыдэ.

Союзхэр зэрыгуэшам и схемэ.

Дэжыгьла 325. Псалгэуахэр кыфтхыкI, союз-суффиксхэр зы екъяакIэ, союзхэр екъяуаитIкIэ шлэфтхэ. А союзхэм зэрапххэр псалгэрэ псалгэуахэрэ зэхэвгьэки кыжыфIэ.

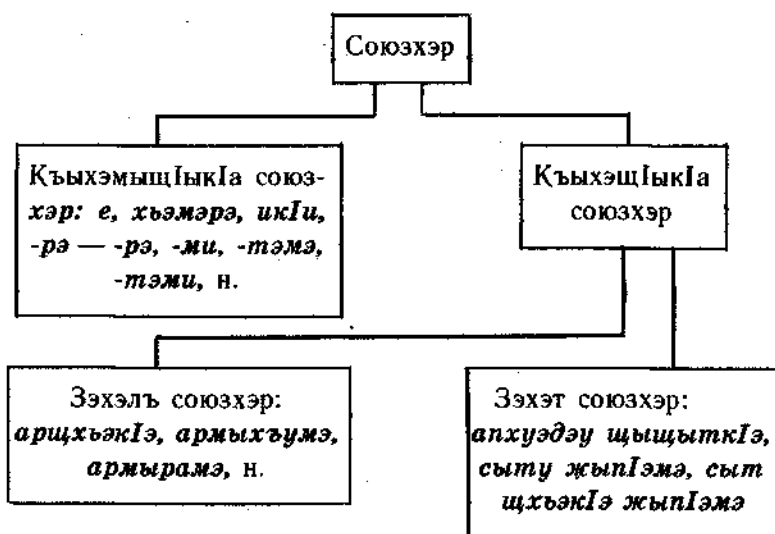
1. Нэпкыыр дыхьэпIэ задэу тенджызым Iухьэрт, толькьун фыцIэхэри зэпымыуэ Iуэлъауэу лъэгум кышыфэрт. (Л.)
2. Жьыр кьепшаш, шхьэгубжэлупхьуэхэри зэшIэхьэяхэш.
3. Мазэ шылэкьым, ауэ уафэ бзыгьэм вагьуэхэр шопшыпшI.
4. КыфIым ухэплгэмэ, нэпкышхьэхэмрэ джабашхьэхэмрэ ерагькIэ нэм кыфIэшцIу хэплгэгьуэ кьудейт.

Дэжыгьла 326. Зыгуэш союзхэр зы екъяакIэ, зэпэщлэзыхь союзхэр екъяа нэшэкьашэкIэ, зэклэлгызыхь союзхэр екъяа зэпудакIэ шлэфтхьэурэ кыфтхыкI псалгэуахэр.

1. Ар еIуншIаш, ауэ бжэр Iукакьым. 2. Жыгхэр зэ дыгьэм ижьэрт, зэн уэхэмрэ уэшхэмрэ зэтракьутэрт. (Кр.)
3. ЗыщIыпIэки пшэллэ кьишIатэкьым, ауэ кьуэкIыпIэмкIэ нэху хьуат. 4. Е мафIэгу билет гьэхьэзырын хуейш, е ежьэным и пIалгэр адэкIэ гьэклэуэтэн хуейш. 5. Шыхэри ежьаш, уээджынэ цыкIухэри зууэ хуежьаш, кибиткэри хуабжь хьуаш. (П.)

§ 81. Союз кызыарькIуэ, зэхэлэ, зэхэт, абыхэм я тхыкIэр.

⊙ Союзхэм я морфологическэ зэхэтыкIэм и схемэр зэпкьрыфх, фигу ивубыдэ зэрыгуэша гупхэр.

Я морфологическэ зэхэтыкIэ елгытакIэ адыгэбзэм и союзхэр гупитIу зэщхэщокI: къыхэмыщыкIа союзрэ къыхэщыкIа союзрэу. КъыхэщыкIа союзхэр тIууэ зэщхэщокIыж: зэхэлърэ зэхэтрэу.

КъыхэмыщыкIа союзхэщ: **ауэ, атIэ, итIани(кI), е, хэмэрэ, икIи, -рэ — -рэ, -и — -и, -ми, -тэми, -тэмэ**, нэгъуэщIхэри.

КъыхэщыкIа зэхэлъ союзхэщ: **арцхэжIэ, армыхэумэ, армырамэ**, нэгъуэщIхэри.

КъыхэщыкIа зэхэт союзхэщ: **апхуэдэу щыщыткIэ, сыту жыпIэмэ, сыт щхэжIэ жыпIэмэ**, нэгъуэщIхэри.

Союз зэхэлъхэр зэрызэхэлъ псалъэхэр зэпыту ятх, союз зэхэтхэр зэрызэхэт псалъэхэр щхэхуэ-щхэхуэу ятх, союз-суффиксхэу: **-и — -и, -рэ — -рэ, -мэ, -ми, -тэмэ, -тэми**-хэр псалъэм пыту ятх, суффиксым хуэдэу, икIи абыхэм союз-суффикскIэ йоджэ.

Лажыгъэ 327. Текстыр кифтхыкI, союзхэр шIэфтхэ: псалъэм пыту тха союз-суффиксхэр зы екъуакIэ, щхэхуэу тха союзхэр екъуантIкIэ.

Псым природэр егъэщIэращIэ. Ар дыдэр мэзми хужыпIэ хъунуш. Дунеплгэ къэзыкIухъхэм Шэрэдж и Iуфэ джабэм ит гуэл ЩхуантIэхэр икьукIэ яфIэхэлэмэтщ, ауэ ар апхуэдизу яфIэдэ-хэнтэкъым, абы и Iуфэм къыщыкI удз зэмылIэужыгъуэхэр, абы къекIэкIа мэз щыкIур, ар здэщыт шыпIэ гъуээджэр мыхъугъатэ-

мэ. Волгэ, Днепр, нэгъуэщIхэм апхуэдиз цIыху дахьэхынтэкъым, абыхэм я Iуфэхэр джафэу, къэкIыгъэншэу шытыгъамэ. Мэзымрэ псымрэ зы шыпIэм шызэпыхамэ, природэм и теплэм и дахагъ нэсу зэхэт мэхъу.

Къытегъэзэжыныгъэ.

Къызэрытрагъэзэж ушцIэхэмрэ лэжыныхъэхэмрэ.

1. Псалгъэ лъэпкъыгъуэкIэ союзыр зыхуэдэр, абы и мыхъэнэр къыжыфIэж.

2. Я синтаксическэ къалэн (къызэрагъэсэбэн) елытакIэ сыт хуэдэ лIэужыгъуэхэу зэщхъэщыкIрэ союзхэр?

3. Зэрапхым елытакIэ сочинительнэ союзхэр сыт хуэдэу гуэшыжа?

4. Сыт хуэдэ союзхэра псалгъэи псалгъэхуаи зэзыпххэр, сыт хуэдэхэра псалгъэхуа фIэкIа зэзымыпххэр?

5. Зэрызэхэт Iыхъэ (морфологическэкIэ зэрызэхэт) елытакIэ сыт хуэдэхэу гуэша хъурэ союзхэр.

6. Союз зэхэлхэр, зэхэтхэр, союз-суффиксхэр дауэ ятхрэ? Псалгъэм пыту ятхэр дэтхэнэхэра?

7. **ЩхъэкIэ, нэужь, папщIэ** псалгъэхэр послелог мыхъэнэ яIэу къыщыкIуэмрэ союзхэу къыщыкIуэмрэ дауэ зэхагъэкIрэ? Абы и шапхъэ зыбжанэ къыжыфIэ.

8. Псалгъэ зэпхахэм къатехъука союзхэр дэтхэнэ гупым кыхъэрэ и зэхэтыкIэ елытакIэ?

9. Зыгуэш союз **зэ** — **зэ** зыхэт псалгъэхуарэ **э** зыхэт псалгъэхуарэ шапхъэу къэфхъ; сыт абыхэм зыгуэш союзкIэ щIеджэр?

ЧАСТИЦЭ.

§ 82. Частицэхэм я мыхъэнэр.

⊙ Псалгъэхам зи щхъэ хушыт псалгъэ лъэпкъыгъуэу хэтхэри кIэрыдзэн псалгъэ лъэпкъыгъуэу хэтхэри къэвгъэлъагъуэ. Дэтхэнэ псалгъэр нэхъ къывэгугъуэкIа, зыщыц псалгъэ лъэпкъыгъуэр къэфщIэну?

Псалгъэхэм, псалгъэ зэпхахэм, псалгъэхуахэм мыхъэнэ гуэдзэ зэмылIэужыгъуэхэр ирагъэгъуэт частицэхэм:

<i>пIэрэ</i>	<i>атIэ</i>
<i>нтIэ</i>	<i>хэуэ</i>
<i>уеблэмэ</i>	<i>модэ</i>
<i>дыдэ</i>	<i>мыдэ</i>
<i>кэудей</i>	<i>иIэ</i>
<i>нэхэ</i>	<i>-тIэ</i>
<i>сымэ</i>	<i>-цэ</i>
<i>мес</i>	<i>ыы</i>
<i>мис</i>	

1. ЦIэупщIэныгэ мыхьэнэ: **пIэрэ?**
-**цэ? ыы?** щ а п х ь э: *Уэ пцэдей кгалэм*
укIуэну пIэрэ? Си урокыр-цэ? Унсэлгэ-
ну, ыы?

2. ЩIэггэхуэбжьэныгэ мыхьэнэ: **уеб-**
лэмэ, щ а п х ь э: *Уеблэмэ жыгышхуэхэм*
я тхьэмпэхэри ггуалэу щIидзат.

3. Зэлгытыныгэ мыхьэнэ: **нэхэ,** щ а п
х ь э: *Ар нэхэ Iей цхьэкIэ, нэхэ гуапэц.*

4. Гьэбелджылыныгэ, егъэлеиныгэ мыхьэнэ: **дыдэ,** щ а п
х ь э: *Дыггуасэрей пцацэ дьдэр ноби слзэггуащ. Ар гуапэ*
дыдэу нанэм епсалгэрт.

5. Куэд мыхьэнэ: **сымэ,** щ а п х ь э: *Космонавт Терешковэ*
сымэ космосым щыIащ.

6. Гьэлъэгъуэныгэ мыхьэнэ: **мис, мес, мыдэ, модэ,** шапхьэ:
Мис уи тхылгыр, мес тетрадыр. Мыдэ кээхэ тхылгыр.
Модэ кэокIуэ езы щIалэр.

7. Унафэ мыхьэнэ: **иIэ, -тIэ,** шапхьэ: *ИIэ, девггажэ-тIэ.*

8. Быдаггэ мыхьэнэ: **нтIэ, атIэ,** щ а п х ь э: *НтIэ, пцэдей*
дыкIуэнуц кгалэм.— Сыхьэтыр блы хэуа? — НтIэ. АтIэ,
арац унафэр. НтIэ, атIэ частицэхэр псалъэуха псом и пIэкIэ
кэокIуэ е псалъэухам щыIыгъуу къахь.

9. Мыхьуныгэ мыхьэнэ: **аIэ, хэуэ,** шапхьэ: *Мазэр*
кэухьа? — Хэуэ. Хэуэ, кэухьакъым мазэр. Нобэ кэкIуэну
хьэщIэхэр? — АIэ. АIэ, кэкIуэнукъым хьэщIэхэр. АIэ, хэуэ
частицэхэри псалъэухам и пIэкIэ къахь е абы дэщыIыгъуу къахь.

10. Гьунапкэ, пыбзыгэ мыхьэнэ: **кэудей, мыхьумэ,**
шапхьэ: *Ныжэбэ кэудей фыщыIэ. Зы жэщ нэхэ мыхьуми*
дызэбггэдэвггэс.

Частицэ **-цэ, -тIэ**-хэр зыкIэлъыкIуэ псалъэм екъуа
цIыкIукIэ пашIэ, щ а п х ь э: *НакIуэ-тIэ дыкIуэжыныц. Джы-*
дэр-цэ? Адрей частицэхэр зыщыIыгъуу псалъэм пыхауэ ятх.

Псэемыблэжу Хэкум хуэпэж дьдэу зэрыщытыр ари
еджаггэшхуэхэм щIахузэфIэкар мазэм автоматическэ станицэ

траггэт Гысхэныр икИи мазэм шыщ породахэр кыздрихьэхыу, кэраггэт Гысэхыжыныр.

Послелогымрэ союзымрэ нэмыщІ, частицэри зи шхьэ кушымыт псалъэ лъэпкыгъуэхэм яшыщ.

БлэкІа псалъэухам хэт *дыдэ* псалъэр частицэщ. Абы предмет, шытыкІи, лэжыгыи кынгъэлъагъуэркыым, абы кыыхэкІкІэ ар уищІэ гуэрми жэуап хуэхъуркыым.

Дыдэ псалъэм зэрипхыркыым псалъэ зэпыщІан, псалъэ зэльэпкыгъуи, псалъэухан. Апхуэдэу шыщыткІэ, ар икИи послелогкыым, икИи союзкыым. *Дыдэ* псалъэм егъэлейныгъэ, гъэбелджылыныгъэ мыхьэнэ хелъхьэ зи гъусэ псалъэм. *Дыдэ* псалъэр — ар частицэщ.

Частицэхэр уищІэ гуэрми жэуап яхуэхъуркыым, псалъэухам и пкыгъуэуи хэувэркыым.

Мыхьэнэ гуэдзэ гуэр зригъэгъуэт псалъэр, псалъэ зэпхам дэщІыгъуу, падежкИи бжыгъэкИи зэхъуэкІа хъункІэ мэхъу.

Лэжыгыгъэ 338. Фыкъеджэ. Кыфтыкыи частицэр щІэфтхьэ.

Ди еджакІуэхэм кьатІыжа кІэртІофыпкьэр *нэхъ* кьабзэу кыщІэкІаш, *уеблэмэ* зуплтыхыпэми, зы кІэртІофыщхьи къэнауэ плъагъуртэкыым.

■ КІэрыдзэн псалъэ лъэпкыгъуэхэм яшыщу нэгъуэщІи сыт хуэдэ хэт а псалъэухам?

■ Дэтхэнэ псалъэри псалъэм и лъэпкыгъуэкІэ зыхуэдэр кыжыфІэ. Псалъэухам и пкыгъуэ гуэру хэувэ псалъэ псоми зэхэту сыткІэ еджэрэ?

Б. з. *Лэжыгыгъэ 339.* Ныбжыгъум письмо хуэфтх, фэ фызэджа художественнэ произведенэ гуэрим и гугъу хуэфшу (ар зытеухуам, абы хэт образ нэхышхьэхэм, зэрытха бзэм и шытыкІэр.) Сыт хуэдэ союз, частицэ, послелог кышывгъэсэбэпа фи тхыгъэм?

Лэжыгыгъэ 340. КъэкІуэну псалъэухахэр кыфтыкыи. Абыхэм частицэ хэтхэр зы екъуакІэ, псалъэухам и плэкІэ кьахь частицэхэр екъуантІкІэ щІэфтхьэ.

1. — Лейз зы сыхьэтым напэ тІошІ еджэфу плэрэ? — НтІэ, йоджэф.— Данили апхуэдиз еджэфрэ? — Хьэуэ, еджэфыркыым. Наурыз нэхьрэ Хьэту нэхъ псынщІэу кьоджэ. СултІан сымэ нэхъ псынщІэу кьеджэу загъэсэным йогугъу. 2. — Уэ нобэ кабинет

№ 49-м ушлэса? — АгIэ. 3. Ди бригадам и гуэдзыр адреЙ бригадэхэм я гуэдзым нэхтэрэ нэхъ къабзэш, уеблэмэ сыт хуэдиэ зуплэхьыаи, зы удзыжьи хэлплагьуэркъым.

Лэжыгыэ 341. Шэгьэхуэбжэныгыэ, ушлэныгыэ, мыхуныгыэ мыхэне хэзылэхэ частицэхэр зыхэт псалъэхуаих зэхэфлэхьн фтхы.

Кытегъэзэжыныгыэ.

Кызэрашщытэж ушлэхэмрэ лэжыныхэхэмрэ.

1. Частицэр зыхуэдэ псалъэ лэпкыгыгуэр, абы кыгьэлъагыуэр кыжыфIэ.
2. Частицэм кыгьэлъагыуэ мыхэне гуэдэ лэужыгыгуэхэу илэхэр кыжыфIэ.
3. КыжыфIэ шлэгьэхуэбжэныгыэ, ушлэныгыэ, мыхуныгыэ мыхэне зилэ частицэхэр. Ахэр псалъэхуаи шыхэткIэ, нагыщэу ягьэувхэр кыжыфIэ.
4. Сыт хуэдэ частицэхэра псалъэхуаи и пIэкIэ е а псалъэхуаи дэшлыгыуу къаклуэхэр?
5. СыткIэ къагуэкирэ частицэр послелогымрэ союзымрэ?
6. Ивгьэувэ частицэхэр мы схемэм:

Шэушлэны- гыэ мыхэне	Шлэгьэхуэ- бжэныгыэ мышэне	Зэлыгыны- гыэ мыхэне	Гьэбелджы- лныгыэ, егьэ- лэныгыэ мышэне	Куэд мыхэне	Гьэлэргьуэ- ныгыэ мышэне	Унафе мышэне	Быдагыэ мышэне	Мыхуныгыэ мышэне	Гьунакьэ, пыбзыгыэ мышэне

МЕЖДОМЕТНЕ.

§ 83. Междометнем и мыхэнар.

© Таблицэр зэпкьрыфх. Междометнехэм къагьэлъагыуэ мыхэне зэмылэужыгыгуэхэр фигу ивубыдэ.

Междометие псалъэхэр	Междометиехэм кыагъэлъагъуэ мыхьэнэхэр	Междометие зыхэт псалъэухахэр.
Ай бетэмал	и жагъуэ хьуныгъэ	<i>Ай бетэмал, бгъэгъуащ уи тхьылъхэр.</i>
Ау-уей	мыдэныгъэ	<i>Ау-уей, пькI абы, ар Iуэху хъарэынэкъым.</i>
Еуей	гущIыкхэ	<i>Еуей, зыхуэмеххэ хуэащ ар.</i>
Зау-зау-зау	зыпыщIыжыныгъэ	<i>Тхьэгъушыр къозу: зау-зау-зау.</i>
Тыхь	IугъэкIын мыхьэнэ	<i>Тыхь, джэду махуэ, пIэм укъикIыркъэ.</i>
Ура	тегъэгущуэныгъэ, кыыхуеджэныгъэ	<i>Ура, ди командэр текIуащ.</i>
Уа	гъэщIэгъуэныгъэ	<i>Уа, еджагъэшхуэхэм мазэм «Луноход-I» траггэтIыс-хъауэ кыщекIухъри!</i>
Уху-ху-ху	гузэгъэгъуэ	<i>Уху-ху-ху, си гум зиггэпсэхужащ, укгэсыжри.</i>
Уэхъэхей	кыыхуеджэныгъэ	<i>Уэхъэхей, псынщIау фыкгэсхэ!</i>
Хьайдэ	кыыхуеджэныгъэ	<i>Хьайдэ, фынакIуэ иджы, деггэужьэрэкIыIуэ.</i>
Хьо	IугъэкIыныгъэ	<i>Хьо, дэнэ укIуэрэ, жэм махуэ?</i>
Щ-щ-щ	макъым егъэ- щхьыныгъэ	<i>Щ-щ-щ макъыр зэхэпхуу псыр Iуащэарт.</i>
Ыхьы	гузэгъэгъуэ	<i>Ыхьы, хъуащ иджы Iуэхур.</i>
Iэу	къэуIэбжыныгъэ, гъэщIэгъуэныгъэ	<i>Iэу, си псэр Iунхаи!</i>
Iу-Iу-Iуу	макъым зыпэщIыжы- ныгъэ	<i>Адакгэжьыр маIуэ: Iу-Iу-Iуу.</i>

Междометиехэр — ар псалъэ лъэпкыгъуэ шхьэхуэщ. Ахэр псалъэр жызыIэм а кыжиIэр кызырэщыхъу, зэрызыхищIэ зэмылIэужыгъуэхэр къэзыгъэлъагъуэ псалъэхэщ.

Междометиехэр псалъэухам и пкыгъуэ хьуркыым езыхэм кыагъэлъагъуэ мыхьэнэмкIэ. Ауэ междометиехэр шыIэцIэм и пIэкIэ кыагъэсэбпамэ, абы шыгъуэ междометиехэр псалъэухам и пкыгъуэу хоувэ, запятойкIи псалъэухам кыпагъэшхьэхукIыркыым, шапхъэ: *Ура макъыр жыжъэу зэхэтхащ. Урар*

*кэгуащ. Урар дэ зэхэтхаш. Дэ зэхэтхар уращ. Адэ жыжъяу
уэхъэхейр кыдэгуклащ. Нэху щыху абы и 1ыхьыр зэ-
пыуакъым.*

Междометиехэр псалъэухам и пэ иту кыак1уэ хабзэщ. Ар
запайтойк1э кыпагъэщхъэхук1, е нэхъ ш1эгъэхуэбжъауэ кып-
сэлъмэ, абы и ужьк1э хэлэтык1а нагъыщэ ягъэуу, щ а п х ь э:

Уэ! Си кгуэшыр кээсыжащ.

Лажьыгъэ 342. Къифтхык1, и мыхъэнэк1э нэхъ къэзэгъ междометиехэр
хэвгъэуэжурэ. Зыхуей нагъыщэхэр вгъэуу.

1. Мыбы уэздыгъей жыгы итыр! — ар зыуэ дахэщи! 2. ... сыт
уэ зэхэпщ1ыхьыр? 3. ... абы и мыхъумыщ1агъэр плъагъуркъэ! 4. ...
Сыту гуауашэ-т1э! 5. ... даушыныр щызгъэт. 6. ... фынак1уэ иджы.
Псынщ1эуэу! 7. ... Хэт абдеж щы1эр? Мыдэк1э! Псынщ1эу!
8. ... иджы псори зэу1у дыхъужащ. 9. ... дытыншыжащ. 10. ...
псынщ1эу дыкъэвгъашхэ.

Хэвгъэуэужыну междометиехэр: *ох, ах, ей, ыхьы, уху-ху-ху, и1э,
еууей, фу, хъайдэ.*

Междометие пэлъытэу, ауэ абы щыщыпэу кыамылгытэу,
щы1эщ макъым зыпыщ1ыжыныгъэ мыхъэнэ зи1э псалъэхэр.

Ахэр междометиехэм кыагуэгъэк1ыфын хуейщ. Абыхэм кыагъэ-
лъагъуэркъым жызы1эм кызыэрыщыхур, зэрызыхищ1эр.

Зэхуэдэ 1ыхъэхэр кытегъээзэжыныгъэк1э къэхъу междо-
метиехэр екъуа цык1у (-) дэту ятх: *щ-щ-щ, у-у-уу, дьд-дьд-
дьд, уху-ху-ху,* нэгъуэщ1хэри.

Лажьыгъэ 343. Мы псалъэухахэм хэт междометиехэм кыагъэлъагъуэхэр
кыжыф1эж.

Еууей, щхъэ апхуэдэу угузэва дэр щхъэк1э.

У-у-у, мыр сыту жэщ щы1э дьдэ. Ей! Хэт ар?

Ау-уей, а зыр умыщ1эжашэрэт. Ау-уей, пык1 абы, абы и сэбэп
къэк1уэнукъым. Ах, апхуэдэутэкъым ар зэрыпщ1ынуур. Ах, сыту
жы кыабзашэ пшэдджыжым псыхъуэр!

Кытегъээзжыныгъа.

Кызырытрагъээж уицлэхэмрэ лэжыгъэхэмрэ.

1. Междометие р зыхуэдэ псалгъэ лъэпкыгъуэр кыжыфлэж.
2. СыткIэ зэщхъэщыкIрэ междометиехэмрэ зэрызыпашIыж междометие пэлыгъэхэмрэ?
3. Сыт хуэдэ нагъыщэхэр ягъэуврэ, междометие р псалгъэхам щыхэткIэ? Дауэ ятхрэ зы Iыхьэр кытригъээзжурэ къэхуэ междометиехэмрэ зэрызыпашIыж псалгъэхэмрэ?
4. Сытым шыгъуэ междометие р псалгъэхам и пкыгъуэу хэувэнкIэ щыхъунур?
5. Междометиехэм сыт хуэдэ мыхьэнэ зэмылIэужыгъуэхэр кыагъэлэгъуэнкIэ хъуну? Щапхъэ къэфхъ.

Лэжыгъэ 344. Мы псалгъэхухэм деж, а, ей псалгъэхэр кызырыщыкIуа псалгъэ лъэпкыгъуэхэр зэхэвгъэкI, нагъыщэ здыхуыщIэхэм дежи вгъэувыжурэ кыафтхыкI, а псалгъэхэр зыхуэдэ псалгъэ лъэпкыгъуэр скобкэм дэту фтхы езыхэм я ужькIэ.

А щIалэр хэт шыщ? А иджы къэсцIыхужаш. Ей тетрадыр абы е уэра зейр? Ей абы кIэрыкIи мыдэ къакIуэ.

Лэжыгъэ 345. *Хъэм, дыгъужьым, джэдум, къазым, бабыщым* кыажьэдэкI макъхэм зэрызыпашIыж междометиехэр кыжыфлэ, фтхы. *Сыхьэтыр щыкIужкIэ, уафэр шыгъуагъуэжкIэ, жьыбгъэ ии кыщепщакIэ, фоч цагъауэжкIэ* абыхэм ягъэлу макъхэм зэрызыпашIыж междометие фтхы.

* * *

Псалгъэм и лъэпкыгъуэхэр (зи шхъэ хушытхэри, хушымытхэри, междометиехэри) вджыуэрэ, фэ нэлуасэ захуэфшIаш абыхэм я мыхьэнэм, ахэр зэхъуэкIа зэрыху щыкIэхэм, абыхэм я грамматическэ щытыкIэхэм. Мис ахэр псори зыджыр — бзэщIэныгъэм и раздел шхъэхуэр — морфологиер арщ.

Морфологии псалгъэр кызытехуыкIыжар грек псалгъэхуэ *морфе* (формэ) жыхуиIэмрэ *логос* (псалгъэ щIэныгъэ) жы-хуиIэмрэщ.

* * *

«Псалгъэр зэрызэхэтымрэ псалгъэ къэхъуэIэмрэ» разделым деж фэ шызэвгъэщIаш псалгъэхэр зэрызэхэт Iыхьэхэмрэ

псалъэхэр кызырыху шыкIэмрэ, «Морфологием» деж псалъэхэр зэхуэкIа зрыхуур, «Синтаксисым» деж псалъэхэмрэ псалъэухахэмрэ зэрызэрапх шыкIэр. БзэщIэныгъэм а и разделищри зы раздел мэхууж — бзэм и грамматикэ, абы едж псалъэ кызырыху формэхэр, псалъэр зэхуэкIа зрыхуу формэр, псалъэ зэхэлъхьэкIэхэр, псалъэуха лIэужыгыгуэхэр. Грамматикэр фонетикэмрэ лексикэмрэ ябгъурытщ.

Грамматикэ псалъэр грек псалъэ *грамматикэм* кытехуэкIаш, а псалъэм кьокI псалъэхэмрэ псалъэухахэмрэ я гъэпсыкIэ (ухуэкIэ) жиIэу.

Заджахэм кытегъэззжыныгъэ.

Кызырытрагъэзэж ушцIэхэмрэ лэжыпхъэхэмрэ.

1. БзэщIэныгъэм и Iыхьэхэу физэджахэр кыжыфIэж.
2. Грамматикэм сыт хуэдэ Iыхьэхэр хыхьэрэ?
3. Сыт морфологием шаджыр? Синтаксисым-шэ?
4. Сытым елътытакIэ икIи сыт хуэдэ гупхэу ягуэшрэ псалъэ лъэпкыгыгуэхэр?
5. Сыт шыэцIэри, бжыгъэцIэри, пльыфэцIэри зэшхь зыщIыр, зы лIэужыгыгуэ зыщIыр? СыткIэ еджэрэ абыхэм?
6. БзэщIэныгъэм и дэтхэнэ Iыхьэра зэпхар орфографиемрэ пунктуацэмрэ?
7. Сыт бзэмрэ тхэкIэ тэмэмырэ джын щIыхуейр?

Кызырытрагъэзэж таблицэхэр.

Таблицэ 1

Адгъэбзэм и псалъэ лъэпкыгыгуэхэр.

Псалъэ лъэпкыгыгуэхэр.		
Зи шхъэ хушытхэр	Зи шхъэ хушымытхэр (кIэрыдзэнхэр)	Междометнэхэр
щы IэцIэ пльыфэцIэ бжыгъэцIэ цIэпапщIэ глагол (причастие, деепричастие) наречие	послелог союз частицэ	

УшцІэхэмрэ лэжыпхъэхэмрэ.

1. Сыт хуэдэ гупхэу гуэша псалъэ лъэпкыгыуэхэр?
2. Сыт зэрызэщхъэщыкІыр зи щхъэ хушыт псалъэ лъэпкыгыуэхэмрэ зи щхъэ хушымыт (кІэрыдзэн) псалъэ лъэпкыгыуэхэмрэ?
3. Псалъэ лъэпкыгыуэхэр сыт хуэдэ гупхэу зэщхъэщыбгъэкІ хъуну икІи сытым елътакІэ?
4. Междометир зи щхъэ хушымыт (кІэрыдзэн) псалъэ лъэпкыгыуэхэм сыткІэ къашхъэщыкІрэ?

Т а б л и ц э 2

Зи щхъэ хушыт псалъэ лъэпкыгыуэхэм я къэхъукІэр.

Префикс пыувэрэ къэхъухэр	Суффикс пыувэрэ къэхъухэр	Префиксрэ суффиксрэ зэдыныувэу къэхъухэр	Псалъэпкъхэр, псалъэ псохэр зэпыувэрэ къэхъухэр
щыІэцІэ пльыфэцІэ бжыгъэцІэ глагол	щыІэцІэ пльыфэцІэ бжыгъэцІэ глагол	щыІэцІэ пльыфэцІэ бжыгъэцІэ глагол	щыІэцІэ пльыфэцІэ бжыгъэцІэ цІэпапщІэ глагол

УшцІэхэмрэ лэжыпхъэхэмрэ.

1. Псалъэ къызэрыхъу шыкІэхэр къыжыфІэж. Абыхэм шыщу дэтхэнэра бзэм нэхъ зыщызыубгъуар? Адрей къэхъукІэхэми фатепсэлъыхъ.
2. Дэтхэнэ псалъэ къэхъукІэми я щапхъэ къэвгъэлъагъуэ.

Дефис (екъуа цыкIу) дэту ятх псалъэхэр.

ШыцIэ	Плъы- фэцIэ	Бжыгъэ- цIэ	ЦIэпап- щIэ	Гласол	Деепри- частие	Наречие	Междо- метие
адэ-анэ	морэ- фIы- цIафэ	тху- рытху- хырых	дэр-дэр	ешхэн- ефэн	ефэ- ешхэу	Iыхъэ- Iыхъэу	а-а-а Iа-ау
джанэ- гъуэн- шэдж	мыфI- мыIей	щибл- щибл	сэр-сэриц фэр-фэр- мэ	тэджын- тIысын	къебэ-не- бэу тIысу- тэджу	щIэх- щIэхыу	дыд-дыд- дыд
Iэзи- гъуази	хужь- хужь	б-рытху бгъуры-9				щитI- щитIу	ш-ш-ш
Исмаил- бей	хужьрэ- хужьу	тIу-щы тхы-					пIарэ- пIарэ пыхъ- сытхэ
социал- демо- крат	физико- матема- тическикэ	лэитI- щы тхы- лэитх- тхы- лэитл					щIыкэ- сыкэ
		24-р 17-ми					

УщIэхэмрэ лэжыпхъэхэмрэ.

1. Сыт хуэдэ псалъэ лэпкыгъуэхэм шыц дефис зи я кум дэту ятх псалъэхэр?

2. Дауэрэ къэхъуа дефис зи яку дэту таблицэм ит псалъэхэр?

3. Дефис дэту ятх плъыфэцIэхэр кыжыфIэж.

Лэжыгъэ 346. Зи щхъэ хушымт псалъэ лэпкыгъуэхэм фытпсэлъыхъ мы планым тету.

1) Сыт кыгъэлъагъуэр? 2) ЗэхъуэкIа хъурэ? СыткIэ хъурэ?

3) Сыт хуэдэ лIэужыгъуэу шыIэ а псалъэ лэпкыгъуэр?

4) Дауэрэ къэхъурэ а псалъэ лэпкыгъуэр? 5) Псалъэухам сыт хуэдэ пкыгъуэу хэувэрэ?

Лэжыгъэ 347. КъыфтхыкI, зи щхъэ хушымт псалъэ лэпкыгъуэхэр скобкэм дэтхэр зэрытхын хуейм хуэдэу (зэпыту е зэпыхауэ) фтхыжурэ. Зэпыту шатхым и хабзэрл кыжыфIэж.

Зи (*шы*) тесым хуэдэу зи (*мыш*) тес цыху и (*гу*) гьэтйлыа хьуркьым. Уи (*шы*) уи (*бо*) шлэту уи (*мыш*) дауэ ушэсын. Си (*гугуу*) умышл, уи (*флэц*) шты сыпщхьэпэжынклэ. Уи (*ггусэм*) и (*Гэр*) шияуэ и (*партэм*) дэсащ. Си (*гукли*) си (*псэкли*) сфлэкабылу си (*шы*) утызогьэтйсыхьэ. Уи (*гурэ*) уи (*щхьэрэ*) зэтелэмэ, кьэтэджи жылэ уи (*урокры*). Си (*гуи*) си (*щхьи*) кьэклакьым сынэклуэн хуейуэ.

Лэжыгыгъ 348. Фыкьеджэ, союэхэу, цлэпашлэхэу хэтхэр кьэвгьуэт, ахэр зыхуэдэр кьыжыфлэ.

Дэ шты кьыдата щхьэклэ, выи шыи дилэтэкьым. Абы кьыхэкклэ вэгьуэр кьызэрысу, си адэр елэуфурт вы е шы зэшлэщла зилэм, ди шты глэкур тхуивэну. Абы щхьэклэ ар хуэлажьэрт мэкьуауэгьуэм, хадэ пщлэгьуэм е луэгьуэм. Шты кьыдатар жыжьэти, си адэмрэ си анэмрэ гьэмахуэ псом кьуажэм кьыщыдыхьэр зээмызэт. Хьэсэпэм пщылэ хащлыхьати, жэши махун псэуплэу ялэр арат.

Ди гьунэгьу нэхъ бейхэм я шлалэ цыклухэр губгьуэм здашэрт, выхэм е шыхэм клэлыагьэплгыну. Ауэ дэ зыри дилэтэкьым... Абыхэм хуиту хэт шлалэ цыклухэр шылэт, ауэ сэ дэнэ кьисхат апхуэдэ насып?

(Ахьмэт М.)

Лэжыгыгъ 349. Кьыфтыккл, мыхьуныгъэ цлэпашлэхэр шлэфтхьэ, зэрыт падежымрэ псалэуэхам зэрыхуэва пкьыгьуэмрэ псалээ штылум тевгьэуэвж.

1. Ар, пэжу, зыкли луэху хьэлъэтэкьым, ауэ сыт абы хьэлэмэту хэлъыр? 2. Дэри зыми емыклу хуэтщлыртэкьым. 3. Сэ зыри жыслакьым, зэуэ зэхэзешхуэн сшыри. 4. И лүклэштыклэм иджыри кьэс зыри кьытепсэлтыхьатэкьым. (М.С.) 5. Абы гу льамытэуи кьэнакьым, ауэ кьэхьуам и пэжыплэр зыми ищлэртэкьым. (К.А.) 6. Зыми закьримыгьащлэу, яхуэмышхэу гьуэлтыжа щхьэклэ, сыт имыщлэмэ, жеифакьым нэху шыху, зэм Жырасльэн жидам егупсысарт, зэми Сэримэ и нэгум шлэтти жеифыртэкьым. (К.А.)

Лэжыгыгъ 350. Фыкьеджэ, псалээ лэпкыгьуэклэ зэпкьрыфхьурэ.

1. 1. Еджаклуэ бригадэм хэт еджаклуэхэм лэжыгьэм шапхьэфл шагьэлъагьуэ. 2. Ди звеном кьыдбгьэдалъхьа нартыху гектаритхум гектар кьэс нартыху гьэлъэлауэ центнер 50 кьытхаш. 3. Дэ кьыттеклуэнкьым еджаклуэ бригадэм и зы звеноикл. 4. Дэ

шлэныгээр лэжыггэм хыдолъхэ, абы папшлэ шлэныггэфл зэрыдггуэтыным хуабжыу доуггуу.

II. 1. Къэралым и адреи шыплэхэми хуэдэу. Къэбэрдей-Балъкъэрми лэжыггэшхуэ шаггээщлэш республикэм и мэкъумэшшлэхэм. 2. Мы ггэм гватхэ губггуэ лэжыггэм зыхуэггэхъзырыным нэггабэ нэхгэрэ нэхыфлу елжыаш республикэм и колхозхэмрэ совхозхэмрэ. 3. Нобэ библиотекарым тхылъ ггэщлэггуэн къытхуихыаш, а тхылгым къыбгуриггэуэнуш бэваггым зэрыхэбггэхуэну шыкплэхэр.

Лэжыггэ 351. Фыккэджэ, запятой къызыхуэтхэм деж гу лыфтгээрэ: а запятойхэр шышытылхэр къыжыфлэ; псалгэ къыхэвггэшахэр зэпкырыфх псалгэм и лгэпкыггуэклэ.

Ди къэралым къалэшлэхэр завод **мин** бжыггэхэр псэуплэ унэ куэд дыдэ шаухуэ. **Ахэр** бухуэн **папшлэ**, мывэу, пшахуэу, ятлэу, цементу иккуклэ куэд уилэн хуейш.

Фабрикэхэм заводхэм **ггуэщл** ггуэгухэм куэд шылэн хуейш ггэсыну: **мывэ** фламышлу **щлыдаггэу** яггэс газу торфу.

Дэ металл къызыхах рудахэр дилэн хуейш.

Ггэвэмрэ хадэхэклымрэ **нэхг бэв ящлын** папшлэ, **совхозхэмрэ колхозхэмрэ** удобренэ ялэрыххэн хуейш.

Дэнэ-тлэ а кгомыр къыздрахыр?

Шым къыщлатылк. Ахэр псори шым къыщлах хуэггуэфлггуээхэщ. Ди къэралым и шы шлаггхэм иккуклэ хуэггуэфлггуэ куэд шлэлш. А **хуэггуэфлггуээхэм** языныкгуэхэр **къахутаклэш, ауэ къэхутэн хуейуэ иджыри куэд** къэнаш. Еджаггэшхуэ-ккэхутаклуэ мин бжыггэхэм ахэр къалгыхуэу илтэс ккэс къыщаклухь ди Хэкум и дэнэ шыплэми.

(«Природэр зэрадж тхылгым» шыщш.)

КЪЫЗЭРАПЦЫТЭЖ ЛЭЖЬЫГЪЭХЭР.

Лэжыгыэ 1.

Мы сыхьэтым сэ, дауи, насыпыфлэу салгытэ хьунут. Зы лъэныкьуэкIэ, уафэ уездыгъэхэм я нэбзий лъадхэр пэрыуэншэу си нэклум **кыщIадзэрт**; нэгъуэщI лъэныкьуэкли, шыльгэ шхуантIагъэм шыпсэу тхьэгъэлэдж цыкIухэм я пшыналъэ зэхуэмыдэм **сыщIэдэлукIыурэ**, сигу хэхьуэрт. А жэщым шыльгэмрэ уафэмрэ шIэрашIагъэкIэ зэхьэзэхуэ хуэдэт. Уафэм удэпллеймэ, Шыхульгагъуэр, Вагъуэбыныр, Вагъуэбэхэр, Вагъуээзэшиблхэу си адэм сигъэщIыхуауэ шытахэр **къэслгы-хьуэхэу**, абыхэм нэлуасэ захуэсщIу **сыхэлът**. Уафэ джабэхэм зэпэжыжьуэрэ, Iэтэ-Iэтэу шызекIуэ пшэ бжьэхуц фагъуэхэм я шIылухэм вагъуэхэр, шыльгэм кыдэдэжэгу шыкIэу, **зы-шагъэпцIухэу**, **кыкьуээкIыжхэу** слъагъурт. ШыльгэмкIэ удалуэмэ, дэтхэнэ зы псэущхьэри езым лъэкIыну уэрэдыр нэхъ дахэ зэрыхуным, щIэдэлухэр къызэрыдихьэхыным пылът. (ЩоджэнцIыкIу А.).

■ Псалгэ кыххэгъэшахэм апыт зэхьуэклэ зэрыхьу префиксхэр, суффиксхэр вгъэбеджылы.

■ Шыхульгагъуэ, Вагъуэбыныр, Вагъуэбэр, Вагъуээзэшибл псалгэхэр зэрызэхэт лъабжьэхэр кыжыфIэ.

Лэжыгыэ 2. Псалгэхэм дэгъэхуа хьэрфхэр дэвгъэувэж, абыхэм я тхькIэ хабзэхэр кыжыфIэ.

Мыкэ...уэ жэщым куэдрэ хэлъащ Залым. Абы з...рилът, з...ригъэпэщ, и нэгу кыщIигъ...хьэ-шIигъэкIыж псор зи акъыл зэрыубыда балигъым хуэдэу **з...регъэзахуэ**. Залым шыгупсы-экIи, кыфIэщI гуэрхэр и нэгу шыщIигъэкIкли зи куэщI иралыкI трактористхэм IэфIыгъэрэ гуапагъэкIэ къахуэдэ шымыIэну къелгытэ. Ахэр **зе...ншэм** къызэрыбгъэдэтыр Iыхь-лыфI пэлгытэут, псалгэ дахэ кыжралэу икли IэджэкIэ зыцагъэгугъ...ут. Езы Залыми ар кыгурымылуэу е з...химыщIэу шыткыым, уеблэмэ абыхэм фIыщIэ ин игукIи и псэки яхуешI. Ауэ, пэжщ, ущие куэдмырэ гушIэгъу з...пым...ужымрэ фIэмыIэфIыжу, абы гушкIэщI хуэхьуу кьнуб-лащ Залым яужь лъэхьэнэм. Иджы куэдрэ кьохьу **адэ-анэр** шыпсэуа и саби...гъуэм «игъээзэжу». «Абы шыгъуэ» саби...гъуэм и IэфIагъымрэ шIалэр къаухьурэ...хьыжри ар уафэм шыбзууэ, шыльгэм шышынэу гъащIэ гу цIанэм кыхохутэж. Пэжщ, Залым зыхуей закъуэр адэ-анэм ирагъащIэу шытакъым. Хуз...фIэкIыну лэжыгыэ псоми пэшиашIэу, ныкьусаныгъэ

гуэрхэр Іуэхум иритмэ, кьещхьэфуэу апхуэдэш. Ар езы Залыми ещлэж.

(К ъ а ш ы р г ъ э Хь.).

■ Псалъэ кыхьэгъэцахэм я тхыкIэ хабзэхэр кыжыфIэ.

■ **КышцIыгъэкIэ-цIыгъокIыж, кыфIэщI, цышцIыгъэкIэ, кьахуэдэ, зэщышкуж, кьызэрыбгъэдэтыр** зэрызэхэт псалъэ IыхьэкIэ зэпывуд.

Лэжыгъэ 3. Деепричастиер зэпха псалъэр шIыгъуу кьэфисэлъ, деепричастнэ оборотхэр кыхьэвубыдыкIыурэ фыкъеджэ.

Уэрам зэблэкIыпIэм и **плIанэпэм**, бжыхь лъагэ нейм кышцхьэпрыплъу, кхъуэщыныщхьэ унэ плIимэ цыкIу кытетщ. Бжыхьым и зэхуэдитIыр пкIумэ, сэхышхуиц хэтщ, тIур **зэпэщIэхауэ**, тIур **зэпэщIэгу**. ЗэпэщIэха сэххэм я кум чы шабэкIэ хуа набжэр Iутщ, зэпщIыхэт сэххэм я кум пхъэбгъубжэ цыкIу кыдэтщ, и щхьэм хъар иIэрэ, езыр шIыхуу лэжауэ. Пхъэбгъубжэ цыкIур Iупхрэ пщIантIэм удыхьэмэ, унэм и щхьэбгъубжипIым псом япэ гу зылъуагъатэ, итIанэ абыхэм яку ит бжэм уIуоплъэ. А бжэр адрей махуэхэм нэхърэ нобэ нэхъыбэрэ мэлэуэлъуэ: зэ фызыжыыр зэсэбауэу кышцIокI, зэ кIэпхын кьуэлэн зыIуль фызым хьэкъушыкъухэр шызэрехьэ, зэ зи ныбжыыр илъэс пщыкIутIым ит шIалэ цыкIу кышцIож. Хэт кышцIэкIми, уэрамым дэплъэн гуращэкIэ **лъапэщIцIийуэ** мэув, ауэ я мурадыр кьашемыхъулэкIэ, пхьэ кьутапIэм хэт лIыжьым, бжыхьыр апхуэдизу лъагэу зыхуам, хуэмырэзыуэ хуоплъэкI. Ахэр атIэми зэкъым мы бжыхьым зэригъэбампIэр: ар апхуэдизкIэ лъагэщи, пкIэлъенншэу ушцхьэпрыплъыфынутэкъым, апхуэдизкIэ нейши, уэрамым шызекIуэхэр ныбжь кьудейуэщ зэрыплъагъур. (К ъ а ш ы р г ъ э Хь.).

■ Псалъэ кыхьэгъэцахэм я тхыкIэр кыжыфIэ.

Лэжыгъэ 4. Глаголхэм фыкъеджэ. Абыхэм япыт зэхъуэкIа зэрыху префикс, суффиксхэр кэвгъэлыагъуэ.

Къызбрун дэкIыгъуэм щхьэдэхати, автобусыр нэхъ псыншIэ хъуат. Автобус щхьэбгъубжэм удэплъмэ, нэм кыхьуэщтэр нартыхурэ сэхурану итгъуэлъыкIат, адэ мэзылъэ бгы лъапэхэм нэсу. Хьэр IуахыжакIэт, гуэдзым шыщуй кыхьуэнэжа шыIэтэкъым. ШIэпыр Iухыжын зэрыщIадзэрэ зыбжанэ щIат. Хьэр зытета шIыр явакIэт. Хьэуазэ пыпхъуэ инхэр кьавыхьауэ, вагъэ фIыцIэ зэфэзэщым кьахэлыдыкIырт дыщафэу. Гъавалъэ

губгъуэхэр гъуабжэрэ гъуэжъу кызэхэнамэ, мэзылгэ бгъуэшіхэм адэкіэ жыгыншэ хъуплэхэр шыцхъуантлэрт иджыри. Абы я щхъэжкІэ шыфІыцІэ кырхэм уэсыщхъэ къуршхэр къашхъэщыхужьэрт.

(Ш о д ж е н ц ы к у I.).

Лажыгыгэ 5. Глаголхэр кыхэвубыдыкІи кыэфсэлъ. Ахэр глагол лъэсрэ глагол лъэмылэсрэ зэхэвгъэкі. Дауэ ар зэрызэхэбгъэкІымур?

Гуэдзым упхыкІмэ, нартыху хъэсэ бгъуэфІэхэм уахохъэ. Нартыхухэр лъэдий гъумщ, фІыцІэщ, я бзий хъэкъуафэхэр здызыщахъуэм жыжъуэ кышылэуэлъауэ псышхуэм и макъши мэдым; абы я лъабжъэ вагъэ фІыцІэу пІанэм жьыр хуиту шызокІуэ, культиватор лъэужьхэр хъэкхъуафэ кІыхъхэу сатыр зэхуакухэм докІ, псы лъагъуэ цІыкІухэр дэнэкіи шызэблукІ.

Мэз Іуфэм Іуль нартыху хъэсэ бгъуэфІэм и лъэныкъуэ псори хъэмфІанищэхэм къаухъуреишьащ. Яужь илгъэсипщІым хъэмфанэ е гуахъуэ къэзымыштэжа фызыжьрэ лІыжхъуэ щитІ нэблагъэ, еджакІуэ куэд, къуажэ къулыкІушІэхэу зы гупыфІ мыбы шопщІэ. Абыхэм ящыщ дэтхэнэ зыми и гур насылым къегъэншІ, дыгъэм хуэмурэ кызэщІигъэплгъа губгъуэ хъэуа къабзэр я гум шопщІасэ. Уафэм зышыпІэкІи пшэ гуэри тельтэкъым, Кавказ къурш кырхэри мэгуфІэ, псы Іуфэм дэкІуэ мэзыр щхъуантІэу, нэщхъыфІэу колхоз губгъуэ Іэхуитлэхуитым набдзэ хуохъу. (К ъ а ш ы р г ъ э Хь.).

▣ Наречнер къэвгъуэт. КъыжыфІэ ахэр зыщыщ разрядхэр, я къэкхъукІэр, кытэхъукІыр.

Лажыгыгэ 6. Фыкъеджэ. КъыжыфІэ дэтхэнэ псалгъэри зыщыщ лъэпкъыгъуэр.

Мы гъэ гъатхэм ди къуажэ колхозым и мэл гуартэм хэтү слъэгъуащ зыхуэсхыныур сымышІэу зы щынэ хужь цІыкІу. И щхъэ хъурей цІыкІум кышыщІэдэауэ, и кіанэ пІащІэ тІэкІум нэсыху, зы ІэпанІэ хуэдиз теплгъэгуэнтэкъым фІыцІагъэу а щынэ цІыкІум. КІуэаракъэ, уэсым кыхагъэжыкІа фІэкІа зэрыпщІэн шылэтэкъым.

Гухэхъуэщ ди колхоз мэл хъушэм ухэплгъэну. Флгъэгуауэ пІэрэ фэ а мэл гуартэр? Фемыпсэлъауэ ара ди мэлхъуэ лІыфІхэм? Хъэмэрэ, фымыцІыхуу пІэрэ ди мэд хъушэм и лэгъупэжыыр? Хей-хей-й, абыхэм зэфІэкІыу ялэри! Абыхэм

я лъэкIыныгъэр здынэс жыхуэлIэри! Ар зы жылэгъуэкIи пхуэмыIуэтэнш. Зы хыбар закъуэми кIымытIэсэнш. Сэ фIыуэ сашыгъуазэщ абыхэм. Ахэр си гурыфыгъуэщ, си уэрэдхэм я гухэхъуэщ ди нобэм хуэфашэ шыхьрэ нэмысрэкIэ гъащIэр зыгъэдахэ а лыфIхэр!..

(ХьэхъупащIэ А.).

Лажыгъэ 7. Причастие, деепричастие кыххэубыдыкIыурэ къэфсэлъ. Причастие сэт хуэдэ: зылэжь, зэлэжь, обстоятельствоеннэ?

Дэ лъэсу гъуэгуанэ дытеуаш.

КIэгъэпшагъэм машIэу щIы шхьэфэр щIиуфэу шыт пэтми, кыщIэкIыну къэхъея дыгъэм и бзийхэм Кавказ къурш лъагэжхэм я шыгур зэщIагъэцIууэрт, дыщепскIэ яла хуэдэу. Iуашхэмахуэрэ Шхарэрэ я сьдж пIийхэм пшэдджыжь дыгъэр гъуэрыгъуапшкIуэ шыджэгурт: пшэр цытрихум, дыгъэм и нурыр кырыщхэм шылыдырт, пшэр Iув шыхъум, кIуэдыжырт. КIыфIым текIуэу дунейр зэригъэнэхуар гуалэ шыхъужа хуэдэ, дыгъэр нэжэгужэт, пыгуфIыкIырт. Пшэдджыжь зэщIэушам япэу къуршыщхэм зыкыщицIэтырт, махуэщIэ кызырыхъуамкIэ дунейм хыбар иригъашIэурэ.

Дыгъэм зыкыщIэтырт, мылIэщIэурэ. Пшэдджыжьыр пшэплъ дахэт. Дунейр щIыцIэтылIэт. Дэ псынщIэу докIуэ, махуэ кызэщIэушамрэ жьыуэ дыкызыэрытэджамрэ ди Iэпкълъэпкыыр псынщIэ ящIауэ.

(Теунэ Хь.).

Лажыгъэ 8. Гъэхуауэ фыкъеджэ. ЩыцIэцIэрэ плыфэцIэрэ зэгъусэр кыххэубыдыкIи къэфсэлъ, ахэр бжыгъэкIэ, падежкIэ зэхъуэкIа зэрыхъур, падеж кIэухыр зыпыувэр кыжыфIэ.

Жыгхэр гъэгъати, епэрхэр
Пшэдджыжь уэмым зэрихьэрт,
Жыгышхьэ бзухэм я усэр
Махуэ щIэрашIэм и пшынэт,
Унэм и гупэкIэ кIарц жьауэм,
Шэнт лъахъшэм тесу, Мадинэ
ДжанэщIэ схуиду, сыгуфIэу,
ЩIэст, си гухэхъуэр иIэту.
СошIэж — Мадинэ и набдзэр
МазэщIэм хуэдэу къурашэу,

ПшэкIухьым ещхьу щхьэц фIыцIэм
Напэхум жьауэ тырищIэу..
Сырымэ шIэлъу кьыпфIэшIу
Нэ фIыцIэ пIашэхэр лыдыжырт,
Щыгъэхум ещхьу щынэдзэр
Iупэ пльыжь пIашIэм кьыIушырт.
ЗекIуэу щыплъагъукIэ, а дахэм
Псы хуэм ес кьазу уIуплъэрт,
Къопсалъэ щыхъукIэ, и макъыр
Жэнэтбзу усэу уедаIуэрт.

(ЩоджэнцIыкIу А.).

▣ Елэрхэр, узмын, пшэкIухь, сырымэ, щыгъэху псалъэхэм я лексическэ икIи грамматическэ мыхьэнэр сьт?

ПСАЛЪАЦХЪЭХЭР

Тхылъым къыщагъэсэбэна дамыгъэхэм къагъэлъагъуэр	2
--	---

VI класс

Адыгъэбээр	3
§ 1. Вазэм и стилхэр	5
Еханы классым щаджам цыщхэм къытегъэзэжын	6

Лексикэмрэ фразеологиэмрэ

§ 2. Псоми къагъэсэбэп псалъэхэр. IэщIагъэм епка псалъэхэр	11
§ 3. ЩIыпIэм епка (диалект) псалъэхэр	13
§ 4. НэгъуэщIыбэжхэм шыщу адыгъэбээм къыщта псалъэхэр	13
§ 5. Псалъалъэхэр	15
§ 6. Жьы хъуа псалъэхэр	16
§ 7. ПсалъэщIэхэр	19
§ 8. Псалъэ шэрыуэхэр	21
§ 9. Фразеологическэ оборотхэр (зэкIэщIэпч мыхъу псалъэ зэгхэхэр)	23
Къытегъэзэжынныгъэ	24

Псалъэ къэхъукIэмрэ орфографиэмрэ

§ 10. Псалъэ къэхъукIэхэр. КъызытехъукI псалъэпкъыр	26
§ 11. Псалъэ къызэрыхъу префикс, суффиксхэр	29
§ 12. Псалъэ зэхэлъхэр, абыхэм я тхыкIэр	31
§ 13. Псалъэ зэхэлъ гъэкIэщIэхэр	34
Къытегъэзэжынныгъэ	35

Псалъэ лъэпкъыгъуэмрэ орфографиэмрэ

БжыгъэцIэ

§ 14. БжыгъэцIэм и мыхъэнэр	37
§ 15. БжыгъэцIэ къызэрыкIуэ, зэхэлъ, зэхат	38
§ 16. Зэрабж бжыгъэцIэхэр, абыхэм я зэхъуэкIыкIэр	40
§ 17. Зэрагуэш бжыгъэцIэхэр	43
§ 18. Къутахуэ бжыгъэцIэхэр	45
§ 19. Зэрабж бжыгъэцIэ зэхэлъхэм я тхыкIэр	47
§ 20. ЩыIэцIэмрэ цифрэкIэ тха бжыгъэцIэхэмрэ цыгъэдэщIыгъум деж я тхыкIэр	49
§ 21. ЗэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэхэр, абыхэм я къэхъукIэр	50
§ 22. ЗэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэхэм я склоненэр	51
Къытегъэзэжынныгъэ	53

Цлэпашцлэ

§ 23. Цлэпашцлэм и мыхьэнэр	55
§ 24. Шхьэ цлэпашцлэхэр	57
§ 25. Шхьэ цлэпашцлэхэм я склоненэр	59
§ 26. Зыгьэлгьагьуэ цлэпашцлэхэр	61
§ 27. Зыгьэлгьагьуэ цлэпашцлэхэм я склоненэр	63
§ 28. Еигьэ цлэпашцлэхэр	65
§ 29. Еигьэ цлэпашцлэхэм я склоненэр	67
§ 30. Зэрыушцлэ цлэпашцлэхэр	69
§ 31. Зэрыушцлэ цлэпашцлэхэм я склоненэр	70
§ 32. Относительнэ цлэпашцлэхэр, абыхэм я склоненэр	71
§ 33. Белджылыгьэ цлэпашцлэхэр, абыхэм я склоненэр	73
§ 34. Белджылыгьээшлэ цлэпашцлэхэр, абыхэм я склоненэр	74
§ 35. Мыхьуньгьэ цлэпашцлэхэр, абыхэм я склоненэр	75
§ 36. Цлэпашцлэхэм я разрядхэр	76
Кьытегьээзжыныгьэ	78

Глагол

§ 37. Глагол лъэцлэсымрэ лъэмьцлэсымрэ	81
§ 38. Зылэжь, элэжь гьэпсыцлэхэр	83
§ 39. Глагол зыгьээзжхэр	85
Глаголым и наклоненэ формэхэр	87
§ 40. Зэрауатэ наклоненэ	88
§ 41. Зэрыушцлэ наклоненэ	90
§ 42. Гьэццлэгуэныгьэ наклоненэ	92
§ 43. Шэч кьытехьэныгьэ наклоненэ	94
§ 44. Условнэ наклоненэ	95
§ 45. Уступительнэ наклоненэ	96
§ 46. Унафэ наклоненэ	98
§ 47. Флэфьныгьэ наклоненэ	101
§ 48. Условнэ-сослагательнэ наклоненэ	103
§ 49. Зы наклоненэ формэр нэгьуэщцлэ наклоненэм и мыхьэнэр кьыцлэу кьэгьэсэбэпыныгьэ	104
Глаголым и спряженэр	105
§ 50. Зы цхьэ зылэ глаголхэм я спряженэ	105
§ 51. Шхьэ куэд зылэ глаголхэм я спряженэ	107
§ 52. Шхьэ префиксхэмрэ псалъапкьым шьщцлэ префиксхэмрэ я экицлэу- кьуэцлэр	108
§ 53. Глагол спряженэмрэ цлэ спряженэмрэ	110
§ 54. Шхьэ префиксхэм я гьыцлэр	113
§ 55. Глаголхэм я кьэхьуклэр	118
Кьытегьээзжыныгьэ	121
Гьэ псом заджам шьщцлэхэм кьытегьээзжыныгьэ	123

VII класс

Адыгэ тхьбзэр	127
Адыгэ алфавитым и тхьдэ	127
Иджьрей адыгэбзэ алфавитыр. Орфографнер	128
Ехана классым щаджам къытегъээзжыныгъэ	129

Причастие

§ 56. Причастием и мыхъэнэр	134
Причастие лъэужьыгъуэхэр	135
§ 57. Причастие зылжкэрэ залжкэрэ	136
§ 58. Обстоятельственнэ причастиехэр	137
§ 59. Зылжэ причастием и къэхъуклэр	138
§ 60. Залжэ причастием и къэхъуклэр	139
§ 61. Обстоятельственнэ причастиехэм я къэхъуклэр	142
§ 62. Причастие зыгъээзжэр	144
§ 63. Причастием заманкэ зэхъуэкIа зэръхъур	145
§ 64. Причастием цхьэкIа зэхъуэкIа зэръхъур	146
§ 65. Причастием падежкIа, бжыгъэкIа зэхъуэкIа зэръхъур	149
§ 66. Причастие оборотыр	151
Къытегъээзжыныгъэ	153

Деепричастие

§ 67. Деепричастием и мыхъэнэр	155
§ 68. Деепричастием къызэръхъу шьыкIэр	156
§ 69. Деепричастием цхьэкIа, бжыгъэкIа зэхъуэкIа зэръхъур	159
§ 70. Деепричастием и заман формэхэр	160
§ 71. Деепричастие оборотыр	162
Къытегъээзжыныгъэ	165

Наречие

§ 72. Наречием и мыхъэнэр	166
§ 73. Наречиехэр къызэръхъу шьыкIэр	169
§ 74. Суффикс -у// -уэ-кIа пльыфэцIэм къытегI наречиехэр	169
§ 75. Суффикс -у// -уэ-кIа, -э, -рэ-кIа бжыгъэцIэхэм къытегI бжыгъэцIа-наречиехэр	172
§ 76. Суффикс -у// -уэ-кIа, -дэ-кIа цIэпапцIэхэм къытегI цIэпапцIа-наречиехэр	175
§ 77. ЩьыэцIэхэм, пльыфэцIэхэм, наречиехэм къытегI наречиехэр	177
§ 78. Наречием зэхълэхэр, абыхэм я тхькIэр	179
Къытегъээзжыныгъэ	182
Зи щьэ хуцъыт псалъэ лъэкъыгъуэхэр	184

Послелог

§ 79. Послелогым и мыхъанэр	184
Кыргегъээзжыныгыэ	186

Союз

§ 80. Союзым и мыхъанэр	187
§ 81. Союз кызырыктуэ, зэхэлъ, зэхэт, абыхам я тхыкэр	189
Кыргегъээзжыныгыэ	191

Частича

§ 82. Частицэхэм я мыхъанэр	191
Кыргегъээзжыныгыэ	194

Междометие

§ 83. Междометиехам я мыхъанэр	194
Кыргегъээзжыныгыэ	197
Зэджахэм кыргегъээзжыныгыэ	198
Кызыранщыгэж лажыгыэхэр	203
Щэ гыкэщихэр	212

ЦЭ ГЪЭКІЭЩІАХЭР.

А. Г.— А. Гайдар.

А. З.— Аксырэ З.

Ахъ. М.— Ахъмэт М.

Б. И.— Бахъыр И.

Б. В.— Бианки.

Бот.— Ботаникэ.

В. Ч.— В. Чаплинэ.

Г.— Н. В. Гоголь.

Гзу. Хзу.— Гъуэнцокъуэ Хъу.

Е. Хъ.— Елберд Хъ.

И. С.— М. С. Соколов-Микитов.

Кр.— И. А. Крылов.

Кор.— В. Г. Короленкэ.

КІ. А.— Къышцокъуэ А.

КІ. Т.— КІэрашэ Т.

Къ. Б.— Къардэн Б.

Къ. Хъ.— Къашыргъэ Хъ.

Кхзу. Ц.— Кхъуэхъу Ц.

Л.— М. Ю. Лермонтов.

Л. Т.— Л. Н. Толстой.

М. Г.— А. М. Горький.

М. Дж.— Мамхэгъ Дж.

М. С.— Мысрокъуэ С.

Б. М.— Балъкъэр М.

Н. О.— Н. Островский.

П.— А. С. Пушкин.

Т.— И. С. Тургенев.

Т. З.— Тхъэгъэзит З.

Т. Хъ.— Теунэ Хъ.

У. Аб.— Уэхъутэ Абдулхъ.

У. Ан.— Уэхъутэ Анзор.

Ф.— А. А. Фадеев.

Ф. Аб.— Ф. Абдулжалилов.

Фурм.— Д. Фурманов.

Хъ. А.— Хъэхъупашіэ А.

Хъ. Р.— Хъэгъундокъуэ Р.

Ч.— А. П. Чехов.

Шол.— М. А. Шолохов.

Ш. А.— Шортэн А.

Ш. А.— ШоджэнціыкІу А.

Ш. І.— ШоджэнціыкІу І.

Щом. А.— Щомахуэ А.

Іэд. М.— Іэдэмкъуэ М.

Учебное издание

**Урусов Хатали Шахимович
Амироков Ибрагим Асхадович**

КАВАРДИНО-ЧЕРКЕССКИЙ ЯЗЫК

Учебник для 6-7-х классов

На кабардино-черкесском языке

Редактор **Б. Х. Гаунов**
Иллюстрации художника **В. С. Орленко**
Художественный редактор **Ю. М. Алиев**
Технический редактор **Л. А. Глунова**
Корректор **О. Х. Шанаева**

ЛКБ № 6 от 01.10.96

Подписано к печати 04.02.2000. Формат 60х90^{1/16}. Бумага типограф-
ская № 2. Гарнитура литературная. Печать офсетная. Усл. п. л. 13,5.
Уч.-изд. л. 10,47. Тираж 5000 экз. Заказ № 324.

Издательство "Эльбрус"
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Мининформпечати КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33